

Геннадій Єфіменко

**Статус УСРР
та її взаємовідносини з РСФРР:
довгий 1920 рік**

Київ, 2012

Сфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Монографія. — Київ, Інститут історії України, 2012. — 367 с.

ISBN 978-966-02-6396-3

В книзі аналізується розвиток взаємовідносин між УСРР і РСФРР та еволюція державного статусу радянської України у 1920 р. На основі документальних джерел автор робить висновок про сумнівність панівних в історіографії поглядів на процес утворення СРСР як поступального об'єднання незалежних радянських республік і відповідного місця 1920 року у цій схемі. Наголошується на тому, що розвиток радянської України протягом 1920 р. мав протилежні вектори — від повного підпорядкування України Кремлю включно з переходом її в автономний статус до набуття деяких ознак незалежності. Підсумком боротьби різних підходів став договір між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р., в якому вперше на офіційному рівні радянська Росія визнала незалежність УСРР.

Відповідальний редактор: д.і.н. *Кульчицький С.В.*
Рецензенти: д.і.н. *Верстюк В.Ф.*, д.і.н. *Рубльов О.С.*

ISBN 978-966-02-6396-3

© Інститут історії України
НАН України, 2012

ЗМІСТ

Список скорочень	4
Вступ	6
Розділ I. Взаємини України та Росії в другій половині 1919 р.	55
I. 1. Причина актуалізації «українського питання» та його зміст	55
I. 2. Державний статус УСРР: суть проблеми	67
I. 3. Різноманітність бачень	84
I. 4. Бажання та можливості Кремля	95
I. 5. Реакція керівництва КП(б)У	119
I. 6. Позиція та вплив «групи Попова»	143
Розділ II. Перенесення теорії на практику (січень–травень 1920 р.)	167
II. 1. Кадрове питання	167
II. 2. Мовні труднощі та тертя	189
II. 3. Формальний статус УСРР	204
II. 4. Реальні проблеми	221
II. 5. Економічні взаємини	240
Розділ III. Шлях до формування договірних відносин між УСРР та РСФРР	251
III. 1. Статус України очима Кремля	251
III. 2. Зовнішній вплив	264
III. 3. Економічно-управлінські передумови	284
III. 4. Договір про союз	302
Розділ IV. Проблема кордону між УСРР та РСФРР в 1919-1920 рр. як дзеркало статусу УСРР	315
IV. 1. Стан наукової розробки питання	315
IV. 2. Розмежування з РСФРР в 1919 р.	323
IV. 3. 1920 р.: збільшення території України на сході	337
Висновки	355
Іменний покажчик	359

Список скорочень

ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦВК — Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦРПС — Всеросійська Центральна Рада Професійних
Спілок

ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія (за російсько-
мовною назвою «Всероссийская чрезвычайная комиссия»)

Губвиконком — Губернський виконавчий комітет

Губпартком, губком партії — Губернський партійний комітет
(за умовчанням йдеться про КП(б)У)

Губревком — Губернський революційний комітет

ДПУ — Державне політичне управління

ДСВ — Декреты советской власти

Зафронтбюро — Зафронтове бюро (ЦК КП(б)У)

Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал

Наркомвоєн — Народний комісаріат військових справ

Наркомпоштель — Народний комісаріат пошти та телеграфу

Наркомпраці — народний комісаріат праці

Наркомпрод — Народний комісаріат продовольства

Наркомшлях — Народний комісаріат шляхів сполучення

Наркомюст — Народний комісаріат юстиції

НКЗС, Наркомзаксправ — Народний комісаріат закордонних
справ

Промбюро України — Організаційне бюро по відновленню
промисловості при Всеукрревкомі, пізніше — при Раднаркомі
УСРР

РВР, РВійськрада, Реввійськрада — Революційна військова рада

РВРР — Революційна Військова Рада Республіки

РНК — Рада народних комісарів

РО — Рада оборони

РПО — Рада праці та оборони

РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)

РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

Соцбез — соціальне забезпечення

СРРБ — Соціалістична Радянська Республіка Білорусь

УГА — Українська Галицька армія

УКП, укапісти — Українська комуністична партія (що по-стала з УСДРП (незалежних))

УКП(б) — Українська комуністична партія (боротьбистів)

УКРОСТА — Українське (всеукраїнське) бюро Російського телеграфного агентства

Уккратрударм — Українська Рада трудової армії

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів

УРНГ — Українська рада народного господарства

УСДРП (незалежні) — Українська соціал-демократична робітничка партія (незалежні)

УСДРП (незалежні-ліві) — Українська соціал-демократична робітничка партія (незалежні ліві)

УСДРП — Українська соціал-демократична робітничка партія

УСРР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦПКП — Центральне правління кам'яновугільної промисловості.

ЦРНГ — Центральна рада народного господарства

Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік

Вступ

28 грудня 2010 року минуло 90 років з дня укладення «Союзного Робітничче-Селянського договору між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою». Цей документ мав непересічний вплив на українсько-російські відносини та на формування статусу радянської України, з якої і постала сучасна держава. У ньому відносинам між УСРР та РСФРР було надано форми угоди між двома самостійними радянськими державами, формально визнавалася *«незалежність і суверенність кожної зі сторін, що складають договір»*. Щоб продемонструвати кардинальну відмінність від становища України до революції, в тексті Договору підкреслювалося: *«З самого факту старої приналежності УСРР до буйшої Російської Імперії для УСРР не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було»*¹.

Попри давно вже проголошене більшовиками гасло про право націй на самовизначення, під яким малося на увазі право на відокремлення, саме цей договір став першим підписаним вищими органами влади РСФРР документом, у якому визнавалася — нехай і формально — незалежність УСРР. Підписання цієї угоди стало наслідком еволюції трирічної політики більшовиків стосовно України. На переламі 1917–1918 і 1918–1919 рр. війська радянської Росії вже приходили в Україну, щоб утвердити в ній радянську владу. Тоді, начебто, теж йшлося про утворення окремої радянської республіки. Але до ухвалення урядового акту з визнанням незалежності радянської України

¹ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР // 33 України. — 1921. — Ст. 93. В україномовному варіанті слово «незалежність» пропущено.

справа не доходила, і як тільки радянська влада в Україні утверджувалася, в російських урядових колах починали думати про надання цій республіці автономного, тобто бездержавного статусу. Деякі діячі взагалі були схильні повернутися до дореволюційного губернського поділу і не морочити собі голову можливістю врахування національного питання в адміністративно-територіальному поділі. Саме через це події 1920 р., які призвели до укладення російсько-українського Договору як угоди між двома суверенними і незалежними державами, вимагають ретельного дослідження. Таке дослідження необхідне хоча б тому, що договір 1920 р. став своєрідною точкою відліку для дебатів 1921–1922 рр., в ході яких перемогла сформована вже під час самих дебатів ленінська формула побудови єдиної багатонаціональної держави на місці Російської імперії. Вона зробила можливим як тривале існування Радянського Союзу, так і його майже безболісний розпад у 1991 р.

Хронологічні рамки монографії обмежуються двома знаковими подіями. Перша — евакуація керівництва УСРР з Києва 30 серпня 1919 р., після чого в Кремлі постало питання як бути далі з Україною. Друга — укладення 28 грудня 1920 р. договору між УСРР та РСФРР, в якому Кремль нарешті визначився з відповіддю на це питання. З огляду на те, що вищий орган влади — Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), — перебазувався до України у січні 1920 р. і тоді ж почала працювати радянська вертикаль влади, тобто радянська Україна знову стала окремим цілим, то початок її практичних відносин з РСФРР слід датувати початком 1920 р. Іншими словами, практика взаємин між УСРР та РСФРР з усіма зовнішньо і внутрішньополітичними чинниками, що впливали на їх стан та на визначення статусу УСРР і наслідком яких й стало підписання Договору від 28 грудня 1920 р., обмежується календарним 1920 роком. Ця обставина стала визначальною при означенні хронологічних рамок нашої праці (1920 рік). Однак саме ті дискусії, що відбувалися навколо питання про статус республіки восени 1919 р., зумовили ставлення Кремля до УСРР в календарному 1920 р. І без їх детального аналізу чимало нюансів у взаємовідносинах між УСРР та РСФРР зрозуміти неможливо. Тому в

цій книзі розглядається період протяжністю в 16 місяців. З огляду на органічну єдність між формуванням плану дій і його втіленням в життя, а також на той факт, що на практиці відносини реалізовувалися у календарному 1920 р., автор як загальну назву для цих 16 місяців вводить таке поняття як «довгий 1920 рік».

Книжка тематично і хронологічно продовжує попередню монографію автора, опубліковану в 2008 р.² Як і у тій праці, в основу аналізу взаємин УСРР та РСФРР покладені економічні аспекти, а керівництво УСРР, попри усю його підпорядкованість Кремлю, розглядається насамперед як суб'єкт таких взаємин. Взаємовідносини між УСРР та РСФРР аналізуються через призму їх тогочасного сприйняття обома сторонами. Кут огляду цього разу дещо ширший, чимало уваги звертається на формальні речі, які в попередній праці згадувалися побіжно: вплив зовнішньополітичних чинників, правовий статус, територіальне розмежування тощо.

В одному із сюжетів порушується вказана хронологія — це стосується зміни лінії кордону між УСРР та РСФРР. У цьому випадку розглядаються події не лише 1920, а й 1919 рр. Порівняння поглядів Кремля на територіальну проблему під час другої та третьої спроб опанування Україною дає змогу точніше окреслити особливості її статусу в першій половині 1920 р., визначити відмінність не лише від того, що було роком раніше, а й від того статусу, що постав наслідком договору від 28 грудня 1920 р. Слід також відзначити, що у монографії 2008 р., де розглядалися взаємини в 1917–1919 рр., автор не аналізував формування лінії кордону між УСРР та РСФРР в 1919 р.

Особливості взаємовідносин УСРР та РСФСР в 1920 р. в контексті їх еволюції в 1917–1922 рр. тривалий час не могли бути дослідженими. В радянські часи історики не мали права сприймати позбавлені реального змісту декларації про незалежність і

² *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К., 2008. Електронний варіант (далі — лише друковане видання): <http://www.history.org.ua/index.php?litera&kat=7&id=35> Останній перегляд — 27 лютого 2012 р.

суверенність як такі, що не відповідали істині. Керівництво ж радянської України незалежність вперше проголосило на II Всеукраїнському з'їзді рад в березні 1918 р. Цей факт добре вписувався в усталену в радянській історіографії як аксіому тезу про те, що радянські республіки, які утворилися після розпаду Російської імперії, спочатку здобули незалежність, тобто «роз'єдналися», а потім вже розпочався процес об'єднання, що отримав своє логічне завершення наприкінці 1922 р. у створенні СРСР. Ця схема була зафіксована як канон у відомому творі «Історія ВКП(б): короткий курс», написаному під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна³. Вона ставила за мету продемонструвати головну відмінність СРСР від Російської імперії: добровільність входу до Радянського Союзу національних республік.

Звичайно, в радянській історіографії теж були дослідження, багатий фактичний матеріал яких дозволяв засумніватися в беззаперечності такої концепції. Зокрема, існували різні погляди на те, яка дефініція більш точно визначає характер відносин між радянськими республіками до утворення СРСР, коли саме та яким чином В. Ленін дійшов до ідеї федерації, яким юридичним терміном слід характеризувати відносини між радянськими республіками в 1917–22 рр. тощо⁴. Але, навіть у випадку критики Й. Сталіна як особистості, методологічно та світоглядно ці дискусії не виходили за рамки вже зазначених аксіом сталінського історіографічного канону. Окремо слід відзначити монографію Ю. Терещенка, у якій розглядалася економічна політика

³ История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Одобрен ЦК ВКП(б), 1938. — М., 1946. — С. 248.

⁴ *Курицын В.М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917–1922 гг. — М., 1957; *Бабій Б.М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925). — К., 1961; *Якубовская С.И.* Строительство союзного советского социалистического государства в 1922–1925. — М., 1962; *Чирко В.А.* Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967; *Бабій Б.М.* Союз СРСР і роль України в його утворенні. — К., 1972; *Чехович В.А.* Победа Великого Октября и становление государственного союза советских республик /1917–1922/. — Киев, 1986.

в УСРР в 1917–1920 рр.⁵ Аналізуючи економічні проблеми, автор звернув увагу і на питання взаємовідносин УСРР та РСФРР, однак, що цілком логічно з огляду на час написання праці, її тематику та хронологічні рамки, він не робив спроб переглянути вказаний історіографічний шаблон.

Певні зрушення в дослідженні взаємовідносин радянської України та РСФРР сталися лише в другій половині 1980-х рр. Вони стали наслідком реабілітації значної частини партійних діячів, оцінки діяльності яких змінилися під час «перебудови». Питання взаємин між УСРР та РСФРР найширше висвітлювалися у чисельних працях, де аналізувалася діяльність ключової фігури УСРР 1919–1923 рр. — керівника українського Раднаркому Християна Раковського⁶, реабілітованого у лютому 1988 р. Деякі аспекти цієї проблематики підіймалися і в інших історичних дослідженнях останніх років існування СРСР⁷. Нерідко нові розвідки про минуле друкувалися в періодичній пресі, де в останні роки «перебудови» чимало уваги приділялося висвітленню «білих плям» вітчизняної історії⁸. Певним під-

⁵ *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917–1920). — К., 1986.

⁶ *Волковинський В.М.* Автобіографія Х.Г. Раковського // Архіви України. — 1989. — № 1. — С. 38–54; *Мельниченко В.Ю.* Х.Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) // УІЖ. — 1989. — № 3. — С. 34–45; *Мельниченко В.Е.* Был ли Раковский конфедералистом? // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 7. С. 112–124; *Мельниченко В.* Нескорений: Науково-художня книга про Християна Раковського. — Київ, 1990; *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990.

⁷ *Курас І.Ф., Горбань В.І.* В.І. Ленін і Компартія України: з нових джерел // Укр. істор. журн. — 1988. — № 12. — С. 19–28. *Гошуляк І.Л.* До питання про роль В.І. Леніна у зміцненні Компартії України (1918–1920 рр.) // Укр. істор. журн. — 1989. — № 4. — С. 29–41; *Журавлев В., Ильин А., Ненароков А.* «Вместе и наравне» // Урок дает история. М., 1989; *Ненароков А.П.* Ленинские подходы к решению национального вопроса. М., 1990; *Ненароков, А.П.* К единству равных: Культурные факторы объединительного движения советских народов, 1917–1924. М., 1991.

⁸ *Наумов В.П., Курин Л.* Ленинское завещание // Правда. — 1988. — 26 февраля, 25 марта; *Журавлев В.В., Ненароков А.П., Ильин А.А.* В.И. Ленин:

сумком наявних станом на 1990 р. досліджень українських істориків стала колективна праця «Сторінки історії Компартії України». Один з розділів цієї праці мав назву «У полум'ї громадянської», і в ньому чимало уваги було приділено вирішенню «українського питання» восени 1919 р.⁹

Після розпаду СРСР зникли рештки політичного тиску на історичну науку. Це, звичайно, не могло спричинити миттєвий сплеск нових концепцій та підходів до дослідження минулого (для цього потрібен час — як на пошук нових джерел, так і на їх переосмислення), але дозволило історикам писати і друкувати свої праці, не озираючись на зовнішню цензуру. Таким чином, історичні праці перших після розпаду СРСР років підсумували здобутки попереднього періоду. Знову чимало уваги приділялося постаті Х. Раковського¹⁰. У працях Л. Нагорної та В. Чеховича було узагальнено оцінки місця і ролі України в новоствореному СРСР¹¹.

У першій половині 1990-х рр. побачила світ низка незаангажованих імперськістю або «пролетарським» чи «російським» месіанізмом праць російських дослідників, було опубліковано невідомі раніше документи на цю тематику. В них аналізувався процес створення СРСР і, відповідно, зверталася увага й на

«Вместе и наравне» // Правда. — 1988. — 8 июля. *Журавлев В.В., Ненароков А.П.* «Грузинский инцидент» // Правда. — 1988. — 12 августа. Перші дві статті були надруковані в спеціальному збірнику статей, причому в Україні був опублікований україномовний варіант: Сторінки історії КПРС: Факти. Проблеми. Уроки. — К., 1990.

⁹ Сторінки історії Компартії України. Запитання і відповіді. — К., 1990.

¹⁰ *Мельниченко В.Ю.* Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К., 1992; *Sanna M.* Про еволюцію поглядів Х. Раковського на національне питання // Політологічні читання. — 1992. — № 2. — С. 216–226; *Салига Л.П.* Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень–липень 1923 р.) // Укр. істор. журн. — Київ, 1992. — № 1. — С. 115–124; *Чернявский Г.И., Станчев М.Г.* Х.Г. Раковский. В борьбе против самовластия: Х.Г. Раковский в 1917–1941 гг. — Харьков, 1993.

¹¹ *Нагорна Л.П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Укр. істор. журн. — 1993. — № 1. — С. 13–24. *Чехович В.А.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. — Х., 1995.

позицію української сторони¹². Але основна увага у цих публікаціях приділялася завершальному етапу створення СРСР, ситуація 1920 р. не відстежувалася, сталінський історіографічний канон періодизації процесу створення СРСР не був порушений.

Вказані дослідження перших років після розпаду СРСР опиралися на здобутий раніше багаж знань. Своєрідним містком між радянськими і пострадянськими дослідженнями стала осмислена і написана вже після здобуття Україною незалежності монографія С. Кульчицького, що вийшла друком в 1996 р.¹³ У цій праці приділялося чимало уваги стосункам між УСРР та РСФРР. В окремих сюжетах автор звернувся до економічних чинників впливу. Але розгляд стосунків між радянським Росією та Україною не був спеціальною метою дослідження. Тому, попри наявність цікавих знахідок та слушні зауваги щодо особливостей таких взаємин, їх системний аналіз не був здійснений.

Праця С.Кульчицького на час її публікації вже вирізнялася з поміж основного напрямку досліджень історії України 1917–1921 рр. Після 1991 р. українські історики у вивченні українсько-російських відносин цього періоду зосередили увагу на ставленні Кремля до тих сил, що представляли національно-визвольний рух. Для таких акцентів існували вагомі підстави: в історіографії доби «розвинутого соціалізму» українська революція, а відтак і взаємини українських урядів з радянською Росією, були суцільними «білими плямами».

Стосункам радянських України та Росії уваги приділялося менше. Давалася взнаки наявність величезної кількості дослід-

¹² На пути к «социалистическому унитаризму» (Из новых документов 1922 г. по истории образования СССР) // Отечественная история, 1992. — № 4. — С. 89–116; *Ненароков А.П.* Крах попыток прогностического анализа международных отношений // Отечественная история, 1992. — № 2. — С. 3–23; *Ненароков А.П.* Семьдесят лет тому назад. Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) // Отечественная история, 1993. — № 6. — С. 111–124; 1994. — № 1. — С. 106–117; Тайны национальной политики РКП. 4-е совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9–12 июня 1923 г. Стенографич. отчет. М., 1994.

¹³ *Кульчицький Станіслав.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. (1919–1928). — К., 1996.

ницьких праць та збірників документів, виданих за цією тематикою в радянський період. Проблема видавалася достатньо дослідженою, історіографічні схеми змінені не були. Незважаючи на збільшення на початку ХХІ ст. інтересу до історії радянської України перших років її існування, історія взаємин між радянською Україною та більшовицьким центром у 1917–1923 рр. і далі виглядала як поступальний шлях від відокремленості до об'єднання, вінцем якого й стало утворення СРСР. Датовані 1922 р. сталінські плани «автономізації» розглядалися переважно як наміри ліквідувати реально існуючі повноваження республік, тоді як діяльність того ж Х. Раковського — як спроба ці повноваження зберегти. Приміром, в авторефераті дисертації Віри Церковної (2002 р.), темою якої були відносини між УСРР та РСФРР, зазначено: «У 1919–1922 роках УСРР втратила свої основні суверенні права, стала політично та економічно залежною від РСФРР»¹⁴. Логічно припустити, що УСРР для того щоб втратити які-небудь права, треба їх було мати. Тобто, незважаючи на корекцію оцінок, загалом схема створення СРСР, яку умовно можна назвати «версією Кремля», залишилася такою ж як і раніше.

Ця версія за великим рахунком і донині не спростована. Щоправда, не в усіх загальних працях процес «об'єднання» республік аналізується безпосередньо, а частина українських науковців таки відмовилася від основних постулатів радянської доби. В таких працях правилом став наголос на відмінності форми і змісту радянської державності. Це знайшло свій відбиток і в довідкових виданнях. Наприклад, в «Енциклопедії історії України» мета сталінської автономізації радянських республік визначена як «зменшення розриву між реально низьким і конституційно високим політичним статусом національних республік». При цьому вказується, що завдяки диктатурі РКП(б) «сукупність радянських держав фактично являла собою централізовану

¹⁴ *Церковна В.Г.* Українсько-російські відносини у 1919–1922 рр.: національно-державний аспект / авт. на здоб ступ. к.і.н. — Запоріжжя. — 2002. — С. 10.

унітарну країну без назви»¹⁵. Разом з тим ще не вистачає системних праць, у яких би по-новому було проаналізовано процес формування взаємовідносин між УСРР та РСФРР, що врешті й призвів до утворення нової держави у формі СРСР.

Одним із основних факторів, які зумовили стійкість сталінського історіографічного канону, є, на наш погляд, недостатня увага, яку історики приділяли статусу України та її взаєминам з РСФРР протягом 1920 р. Як правило, навіть у новітніх дослідженнях у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності розглядаються рішення грудневої 1919 р. конференції РКП(б) щодо України та російсько-український договір 28 грудня 1920 р. У вузівських посібниках, зокрема, в одному з найкращих серед них — за авторством Олександра Бойка, — 1920 р. у взаєминах між УСРР та Кремлем залишається поза аналізом, а серед рішень грудневої 1919 р. конференції ВКП(б) називається «формальне визнання самостійності України»¹⁶. Некоректність такого твердження є очевидною: рішення партійної конференції априорі не могли нести *формальне* визнання незалежності будь-якої країни, оскільки це компетенція державних, а не партійних органів. До того ж зміст самого рішення передано неточно — у тій реалізації говориться про те, «що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР», тобто визнавалося «право на самостійність». Однак окремо зазначалося: «А в даний час відносини між УСРР та РСФРР визначаються федеративним зв'язком»¹⁷.

Навіть у спеціалізованому дослідженні історії української радянської державності перших років її існування, якою є колективна монографія Ю. Горбаня, Л. Марценюк та А. Слюсаренка¹⁸,

¹⁵ Кульчицький С.В. «Автономізація радянських держав» // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — А-В. — К., 2003. — С. 22.

¹⁶ Бойко О.Д. Історія України: Посібник. — К., 2010. — С. 363. Це вже третє видання популярного посібника, перший з яких датований 1999 роком. Цитована фраза залишається незмінною в усіх трьох виданнях.

¹⁷ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 359.

¹⁸ Горбань Ю. А., Марценюк Л. М., Слюсаренко А. Г. Застереження історією (Українська радянська державність у координатах більшовицької етнополітичної моделі. 1918–1920-ті роки). — К., 2002.

1920 р. залишився в затінку дослідницької уваги. Відзначаючи розбіжності між більшовицькими деклараціями і змістом, а також юридичну неправомірність рішення IV Всеукраїнського з'їзду рад про входження України до складу «Всеросійської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки», автори серед причин укладення договору від 28 грудня назвали одну — зовнішньополітичну (переговори з Польщею)¹⁹. Внутрішньополітичні та економічні причини цієї угоди, причому навіть ті із них, що тісно пов'язані з переговорами з Польщею, у дослідженні не зазначено. Зокрема, не зауважувалося на тому, що цей Договір не лише позбавляв легітимності уряд УНР за кордоном, а й зменшив кількість прихильників С. Петлюри в Україні.

Датовані власне 1920 роком зміни теоретичних та практичних підходів більшовицького керівництва до питання взаємин між УСРР і РСФРР та визначення державного статусу УСРР залишилися поза увагою і таких фахівців з вивчення історії радянської України цього періоду як Станіслав Кульчицький, Валерій Васильєв, Микола Фролов²⁰. Щоправда, в названих випадках це пояснюється насамперед іншим спрямуванням праць.

Таким чином, еволюція взаємовідносин між Крелем та українським субцентром влади протягом календарного 1920 р. випала з поля зору істориків як в період існування СРСР, так і після його розпаду. Неупереджений аналіз різного роду урядових документів та зафіксованих (але публічно неоголошених) намірів компартійного керівництва засвідчує необхідність глибокого та всебічного вивчення цього питання. Занадто різно-

¹⁹ Там само. — С. 38–41.

²⁰ *Васильєв В.Ю.* Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. // Укр. істор. журн. — Київ, 2006. — № 5. — С. 155–172. *Васильєв В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. — Віст. науки. — 2009. — Вип. 2. — С. 90–100; *Кульчицький Станіслав.* СРСР як імперія нового типу // Екстракт + 200 [Текст]: у 2 ч. / за ЗАТ. ред. Л. Івшиної. — К., 2010. — (Бібліотека газети «День»). — Ч. 2. — С. 849–883; *Фролов Микола.* Встановлення компартійно-радянської влади в Україні (1919–1920). // Мандрівець. Всеукр наук. журн. — 2010. — № 3. — С. 32–37.

барвним був 1920 рік, щоб розглядати події з кінця 1919 до грудня 1920 рр. як задалегідь спланований поступальний шлях з точки «а» до точки «б». Є вагомі підстави стверджувати, що вектор розвитку російсько-українських відносин був змінений плином подій. Різноспрямованість існуючих тоді поглядів на природу взаємин радянських України і Росії та статусу УСРР дає можливість віднайти ствердну відповідь навіть на взаємовиключні варіанти визначення їх форми та змісту (*незалежність, федерація, обласна культурна автономія, повернення до губернського політико-адміністративного устрою*). Для більш точного визначення слід взяти до уваги обставину, яка не завжди враховується дослідниками: керівництво УСРР було не лише об'єктом, а й суб'єктом таких відносин і саме на нього найбільше впливали внутрішньоукраїнські політичні та господарські чинники.

Слід зауважити, що в працях українських істориків наводилися певні приклади, які засвідчували конфлікти між керівництвом УСРР та РСФРР в економічній сфері та різне бачення природи взаємин в 1920 р. Так, І. Курас та В. Горбань згадували критичне ставлення В.Леніна до пропозицій В.Затонського про перенесення столиці УСРР до Києва та про необхідність замінити слово «Російська» на якесь інше в назві радянської федерації, які він висловив в лютому 1920 р., аналізувалися написані «не раніше листопада 1920 р.» цим же Затонським тези з національного питання, де названі пропозиції повторювалися, але були вже краще аргументовані²¹. В. Мельниченко навів розлогі цитати з листів Х. Раковського до Леніна, написаних у жовтні 1920 р., в яких керівник уряду УСРР жорстко критикував Кремль за ігнорування українських інтересів та наполягав на зміні характеру стосунків між УСРР та РСФРР²². Відзначивши «наполегливі прохання Х.Г. Раковського огородити суверенітет, економічну самостійність республік від бюрократичного молоху союзних наркоматів і главків», В. Мельниченко підкреслив:

²¹ Курас І.Ф., Горбань В.І. В.І. Ленін і компартія України: з нових джерел // Укр. істор. журн. — 1988. — № 12. — С. 24–27.

²² Мельниченко В.Ю. Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К., 1992. — С. 38–41, 51–52.

«Тема ця, перебуваючи раніше серед заборонених, заслуговує глибокого та всебічного опрацювання, що в рамках цієї книги зробити неможливо»²³. С. Кульчицький у книзі «Комунізм в Україні перше десятиріччя» процитував листа секретаря Харківського губкому КП(б)У Я. Яковлева та члена президії Промбюро України В. Смирнова, в якому, зокрема, відзначалося: «Політика центральних органів щодо України має за останній час яскраво виражений характер переважного обслуговування центральної осі за рахунок життєвих інтересів України взагалі і Донецького басейну зокрема»²⁴. Таким чином, свідчення про непростий характер взаємин між УСРР та РСФРР неодноразово наводилися в історичній літературі, однак їх системного аналізу ні в названих публікаціях, ні в інших дослідженнях не здійснювалося. Іншими словами, «проблема 1920 р.» не була як слід поставлена.

Значений стан дослідження взаємин між УСРР та РСФРР в 1920 р. визначив наші підходи до розв'язання проблеми. Незважаючи на велику кількість присвячених цьому періоду праць, в посиланнях автор в першу чергу використовує архівні матеріали та публікації періоду 1919–1920 рр. Це може викликати закиди щодо недостатнього знання історіографії та підкреслення начебто «піонерства» у використанні першоджерел, якого нерідко насправді немає. Потрібно дати пояснення. Певним недоліком переважне використання архівних матеріалів ми вважаємо лише у тих випадках, коли посилання стосується текстів, вже надрукованих в збірниках документів або в окремії журнальній публікації. Щоправда, бувають винятки і в таких випадках. Для опублікованих в радянський період документів було характерне замовчування прізвищ тих діячів, у лояльності яких до радянської влади були певні сумніви або на яких ще зберігалось тавро «ворога народу». Так приміром, у тексті цієї книги телеграма РНК УСРР від 31 січня 1919 р. до Москви Георгію П'ятакову та

²³ Мельниченко В.Ю. Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К., 1992. — С. 38.

²⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. (1919–1928). — К., 1996. — С. 96.

Якову Дробнісу, в якій йшлося про проблему кордонів, цитується за архівними джерелами, оскільки в журнальній публікації та збірці документів цих прізвищ не зазначено²⁵. Трапляється також, що й упорядники документів припускаються помилок, про що, зрештою, ще буде йти мова далі.

У тому випадку, коли той чи інший документ вже давно перебуває у науковому обігу, але у цілісному вигляді не був опублікований у якійсь збірці, автор, якщо має можливість, теж вважає за доречне звертатися до першоджерела. Слушним видається визначене ще в XVII ст. Рене Декартом перше правило дослідника: «Ніколи не приймати за істинне нічого, що б я не визнав би таким з очевидністю, тобто ретельно уникати похапливості і упередженості та включати у свої судження тільки те, що уявляється моему розумові наскільки ясно і виразно, що не дає мені жодного приводу для сумніву»²⁶. Зауважимо, що ми жодним чином не претендуємо на всеохопність визначеної тематики у цій монографії. Безумовно, деякі сюжети вимагають більш ретельного дослідження. Суть полягає в іншому: до тексту увійшли лише ті факти та положення, достовірність яких автор може добре обґрунтувати. Тому найважливіші постанови, резолюції, оціночні судження тогочасних представників управління верхів ми намагалися перевіряти за першоджерелами. В разі відсутності такої можливості у тексті вказується автор історичної праці, з якої взята та чи інша цитата.

Дотримання цього правила виявило свою ефективність при аналізі історіографії. Несприйняття «на віру» не лише висновків, які далеко не завжди постають логічним наслідком тексту, а й фактологічного матеріалу, зумовило появу «проблеми 1920 року». Однак постановкою проблеми аргументи на користь переважного використання архівних матеріалів не обмежуються. На наш погляд, такий підхід має позитивно позначитися

²⁵ Гражданская война на Украине. Сб. док. — Т. 1. Кн. 1. — К., 1967. — С. 600–601; Михайличенко Г. Военно-политичний союз радянських республік // Архіви України. — 1972. — № 4. — С. 8.

²⁶ Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках. — К., 2001. — С. 32–33.

на науковій якості монографії, оскільки при детальному аналізі, здавалося б, вже добре відомих фактів, про які йшлося у дослідженнях інших істориків, виявляється чимало неточностей чи неповнота їх викладу. Для пояснення наведемо декілька конкретних прикладів.

Перу українського історика Валерія Солдатенка належать найбільш детальні в сучасній українській історіографії праці про Миколу Скрипника та Володимира Винниченка — відомих діячів, які відіграли вагому роль у формуванні взаємин УСРР та РСФРР у «довгому» 1920 р. Однак аналіз його досліджень виявив, що ні в журнальній публікації, ні в спеціально присвяченій М. Скрипнику монографії, ні в хронологічному есе за 1920 р.²⁷ історик жодним словом не обмовився про те місце, яке відводив Кремль його герою восени 1919 — навесні 1920 р. Хоча прогалина в більше ніж в 6 місяців в огляді діяльності такої знакової фігури (та ще й в такий час!) сама по собі викликає здивування, цілком можливо, що в біографії М. Скрипника ці місяці справді не були визначальними. Однак ставлення ЦК РКП(б) до цієї особистості восени 1919 — навесні 1920 р. образно характеризувало і бачення Кремлем питання взаємин з УСРР взагалі. І саме звернення до першоджерел допомогло це виявити.

Інший приклад: у працях В. Солдатенка доволі патетично відзначається неодноразове призначення М. Скрипника на тимчасове (за відсутності В. Чубаря та Х. Раковського) керівництво українським Раднаркомом у 1922 р. Так, приміром, перед описом «першого» такого призначення В. Солдатенко відзначає: «Якою б масштабною, важливою і різноманітною не була діяльність наркома внутрішніх справ, Микола Скрипник самою природою був наділений значно більшими потенціями, а великий досвід керівної роботи багатократно їх примножував, до-

²⁷ *Солдатенко В.Ф.* Нарком Микола Скрипник (1919–1927) // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 79–95. — № 2. — С. 51–68; *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки у 4-х тт. — Т. IV — Рік 1920. — К., 2010.

зволяв претендувати на ще значимішу суспільну роль. І сам Микола Олексійович те відчував, і оточення добре розуміло»²⁸. Однак таке ж призначення, датоване листопадом 1920 р. (на це ми звернемо увагу у своїй книзі далі), не згадується, хоча його роль і значення, хоча б з огляду на те, що воно відбулося вперше, були більш вагомими.

Подібна прогалина є і в аналізі діяльності В. Винниченка, причому це стосується не лише авторських висновків, а й наведеної істориком документальної бази. Так, публікуючи в «Українському історичному журналі» витяги з протоколів політбюро ЦК РКП(б) з рішеннями стосовно В. Винниченка у хронологічному порядку (перший документ від 1 червня, останній, сьомий — від 9 жовтня 1920 р.²⁹), історик чомусь пропустив постанову політбюро від 18 червня 1920 р. У ній йшлося про призначення В. Винниченка членом Реввійськради Західного фронту та піднімалося питання про можливість призначення його наркомвоєном України, причому виконання цієї постанови доручалося Л. Троцькому³⁰. Такий пропуск викликає здивування ще й тому, що про існування цього пункту денного засідання політбюро ЦК РКП(б) від 18 червня 1920 р. можна довідатися не лише з архівних матеріалів, які, як свідчать опубліковані документи, автор ретельно опрацював, а й з довідкового видання «Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань...»³¹, що вийшло друком ще в 2000 р. Вказані тут прогалини суттєво не позначилися на якості праць В. Солдатенка, однак характеристики тих подій стануть більш яскравими, якщо на них (прогалини) вказати та виправити їх. Без опрацювання архівних джерел ці деталі просто не були б помічені.

²⁸ Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 106; Солдатенко В.Ф. Нарком Микола Скрипник (1919–1927) // Укр. іст. журн. — 2002. — № 2. — С. 56.

²⁹ Солдатенко В.Ф. Документи ЦК РКП(б) про Винниченка. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 70–71.

³⁰ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСП), ф. 17, оп. 3, спр. 89, арк. 1.

³¹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. 1919–1929. — М., 2000. — С. 9.

Загалом автор цих рядків намагався користуватися насамперед правилом, яке можна визначити як «аналізуй написане, а не вказуй, що можна було б ще написати». Зазначені приклади із праць В. Солдатенка слід сприймати не в якості критичних зауважень, а як обґрунтування необхідності першочергового звернення до першоджерел. Якби метою була критика названих праць, то увага зверталася б на помилкові твердження, як, наприклад, таке: «Спочатку (з січня 1919 року) і до IV Всеукраїнського з'їзду рад (травень 1920 року) наркомом внутрішніх справ був Голова РНК Х. Раковський»³². Коротка довідка: 29 січня 1919 р. (тобто вже після приїзду Х. Раковського) наркомом внутрішніх справ було названо Климента Ворошилова та Василя Аверіна³³, після III Всеукраїнського з'їзду рад (березень 1919) залишився сам Ворошилов³⁴. 9 травня 1920 р. (IV Всеукраїнський з'їзд рад розпочав роботу 16 травня) постановою Президії ВУЦВК наркомом внутрішніх справ було призначено Володимира Антонова³⁵ (часом його називають В. Антоновим-Саратовським), який до цього очолював Донецький губревком.

Наведені приклади підтверджують доречність вивчення першоджерел у тих випадках, коли, здавалося б, іншим дослідником питання добре вивчене за архівними документами. Значно більше аргументів на користь такого підходу надає аналіз досліджень, фактологічною основою яких став науковий доробок попередників. Для прикладу звернемось до праць Миколи Фролова. Цей історик демонструє добру обізнаність з наявною історіографією та показує приклад того, як, поєднуючи аналіз сучасних історичних досліджень та праць радянського періоду і маючи незашорений погляд, можна робити цілком обґрунтовані

³² *Солдатенко В.Ф.* Нарком Микола Скрипник (1919–1927) // Укр. іст. журн. — 2002. — № 2. — С. 51; *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 101.

³³ О реорганизации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства Украины (далі — СУ УССР). — 1919. — № 3. — Ст. 526.

³⁴ Об утверждении личного состава Совета Народных комиссаров // СУ УССР. — 1919. — № 193. — Ст. 206.

³⁵ О назначениях // СУ УССР. — 1920. — Ст. 168.

та слушні висновки³⁶. В його працях наводиться багато, на перший погляд, беззаперечних відомостей: називається чимало різних подій, прізвища їх учасників тощо. Автор, образно кажучи, «сипле фактами». Таким чином, складається враження глибокого розуміння проблеми та наявності величезного багажу знань дослідника, які він намагається, можливо подекуди не досить системно, донести до читача. Але при більш уважному прочитанні тексту і звіренні наведених фактів з архівними документами виявляється чимало неточностей. М. Фролов нерідко повторює фактологічні помилки, наявні в аналізованих ним працях, мимоволі замовчує те, про що не бажали говорити в радянські часи або не знали в пострадянські. Лише додає плутанини не завжди уважний аналіз архівних джерел та довільне (у відповідності до власних уявлень) «дописування» прізвищ представників компартійної номенклатури у той чи інший перелік діячів. А вже всі ці неточності надалі певним чином впливають і на обґрунтованість висновків. Такі недоліки зовсім не поодинокі, ми наведемо як приклад лише деякі з них.

У датованій 2010 р. статті, як згодом і в монографії 2011 р. видання, М. Фролов, аналізуючи ситуацію з вирішенням Кремлем «українського питання» у листопаді 1919 р., слідом за авторами книги «Сторінки історії Компартії України. Запитання і відповіді» серед тих, хто вплинув на це рішення з українського боку називає Д. Мануїльського та Х. Раковського, але фактично ігнорує П. Попова³⁷. Тоді як аналіз документів з московських та українських архівів, частину яких подав у вигляді додатку до

³⁶ Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя, 2003; Фролов Микола. Встановлення компартійно-радянської влади в Україні (1919–1920). // Мандрівець. Всеукр наук. журн. — 2010. — № 3. — С. 32–37; Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія. — Запоріжжя, 2011.

³⁷ Фролов Микола. Встановлення компартійно-радянської влади в Україні (1919–1920). // Мандрівець. Всеукр наук. журн. — 2010. — № 3. — С. 32–33; Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія. — Запоріжжя, 2011. — С. 132–163.

монографії 2008 року видання автор цих рядків³⁸, свідчить про те, що навіть постановка «українського питання» восени 1919 р. була чималою мірою зумовленою «групою Попова», а, отже, ігнорувати її не можна. Принагідно зазначимо, що загалом вказаний недолік ліквідований в українській історіографії: досить детально на цьому питанні зупинився в публікації 2010 р. С. Кульчицький³⁹. Однак в узагальнюючих працях, насамперед в підручниках, ця обставина ще не знайшла свого відображення.

Посилаючись на працю «Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника», він зауважує, що під час перегляду у листопаді 1919 р. «компартійно-радянської політики щодо України... найбільш ваговими і плідними були для В. Леніна зустрічі та дискусії з Х. Раковським, Г. Петровським, В. Затонським, Д. Мануїльським»⁴⁰. Зауважимо, що в самій біографічній хроніці при викладенні подій з життя Леніна за цей період прізвища Затонського і Мануїльського серед тих, з ким зустрічався вождь, не згадуються, а аналіз архівних матеріалів (про це ще буде йтися в основному тексті) свідчить, що «зустрічей і дискусій» з цими діячами перед ухваленням в листопаді 1919 р. резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу в Україні» не було. Як доказ наведемо слова самого Затонського із листа до Леніна від 1 грудня, у якому, відзначивши важливість «українського питання», він писав: «Я, на жаль, не був присутнім при обговоренні цього питання в ЦК РКП з представниками ЦК КПУ і без них»⁴¹. Підкреслимо, що названа заувага обмежується наве-

³⁸ *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917-1919 рр.). — К., 2008. — С. 194–205.

³⁹ *Кульчицький Станіслав.* СРСР як імперія нового типу. // Екстракт + 200 [Текст]: у 2 ч. / за заг. ред. Л. Івшиної. — К., 2010. — (Бібліотека газети «День»). — Ч. 2. — С. 849–883.

⁴⁰ *Фролов Микола.* Встановлення компартійно-радянської влади в Україні (1919–1920). // Мандрівець. Всеукр наук. журн. — 2010. — № 3. — С. 32. Те ж саме у монографії, лише прізвище В. Леніна, написано через «е»: *Фролов М.О.* Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія — Запоріжжя, 2011. — С. 132.

⁴¹ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 10.

деним фактом, вона жодним чином не заперечує впливу Затонського та Мануїльського на вирішення «українського питання». Подібні помилки існують і при використанні архівних документів.

Як у працях М. Фролова, так і в інших історичних дослідженнях нерідко аналізується написана в листопаді 1919 р. праця Мануїльського, якій дають назву «Лист до партії». Ця праця, безумовно, є важливою, однак, на наш погляд, її назва не зовсім коректна. Пояснимо в чому суть. Для цього потрібно висвітлити історію питання. Справді, на початку листопада 1919 р. В. Ленін «транзитом» через Х. Раковського отримав написану 1 листопада 1919 р. в Житомирі статтю Д. Мануїльського під назвою «*Письмо к партии*», яку той написав для публікації в «Правді». Х. Раковський у супровідній записці про цей документ, у якому оминалося увагою національне питання, відізвався критично⁴². Ймовірно, подібних поглядів дотримувався і В. Ленін, оскільки «письмо...» опубліковане не було. Однак, завдяки вже не скільки ленінській біографічній хроніці, скільки українським історикам, в українській історіографії за цим архівним документом без будь-яких обмовок закріпилася україномовна назва «Лист до партії». І це незважаючи на те, що він ніколи так і не був опублікований як окремий документ в жодному збірнику і, по суті, є чорновим і визнаним невдалим для оприлюднення варіантом публічного звернення Д. Мануїльського до членів комуністичної партії в Україні. Натомість існує інший, справжній, тобто написаний українською мовою і неодноразово опублікований «Лист до партії» за авторством Д. Мануїльського. Щоправда, написаний він був дещо пізніше — у січні 1920 р. Копії його оригіналу (без зазначення дати) зберігаються в центральних архівах України⁴³. Цей же «Лист до партії» 17 січня 1920 р. був опублікований в органі ЦК КП(б)У — переважно російськомовній харківській газеті «Коммунист»/»Жомуніст». Мало того, він ще з 1934 р. був введений до наукового обігу,

⁴² РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 13.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 564, арк. 29–31; ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 269. — С. 54–57.

коли з деякими літературними правками (приміром, перші три слова у реченні «*Великоднім дзвоном відозветься радісна чутка про наші перемоги*» було змінено на «*Величезним ентузіазмом відгукнеться*») був надрукований у збірнику документів⁴⁴. Іншими словами, до наукового обігу цей документ було введено набагато раніше за згадане у біографічній хроніці вождя «Письмо к партии».

Україномовний «Лист до партії» написаний у формі звернення не скільки до комуністів-більшовиків, скільки до населення взагалі. У ньому пояснюються цілі і завдання більшовицької партії та необхідність якнайтіснішого союзу з Росією. Тобто Д. Мануїльський прислухався до критики і звернув увагу на національне питання. Натомість у ньому нічого не говориться про недоліки радянської влади в 1919 р., що було важливою складовою прочитаної В. Леніним після 1 листопада 1919 р. статті Мануїльського. Та й написаний україномовний «лист» вже після захоплення Таганрогу, Ростова та Новочеркаська. Тобто це були різні не лише за формою, а за змістовним навантаженням документи, тоді як в історичній літературі цей факт не знайшов свого відображення. Зауважимо, що січневий 1920 р. «Лист до партії» був опублікований в № 11 «Українського історичного журналу» за 1990 р. під назвою «Лист Д.З. Мануїльського до партії про єдність російського та українського народів, самовизначення націй та народностей країни» як документ, датований 1923 р.⁴⁵ Така, здавалося б, очевидна помилка (у листі йшлося про нещодавнє звільнення від денікінців) в датуванні документу була допущена, можливо, через схожість ставлення Мануїльського до українсько-російських відносин на поч. 1920 р. та в 1922–23 рр. Однак існує ймовірність впливу іншого чинника. Можливо, упоряднику документів було відомо про «Письмо к партии» за авторством Мануїль-

⁴⁴ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). — Вип. 2. 1917–1920 рр. — Х., 1934. — С. 631–632.

⁴⁵ До історії міжнаціональних процесів на Україні. Док № 23. Лист Д.З. Мануїльського до партії про єдність російського та українського народів, самовизначення націй та народностей країни. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 11. — С. 112–114.

ського, у якому, згідно даних з біографічної хроніки В.І. Леніна, йшлося про пропозиції «з питання тактики Радянської влади з розкладу сил контрреволюції на Україні» і яке вождь світового пролетаріату читав в «листопаді, пізніше 1»⁴⁶. Оскільки україномовний «лист» Мануїльського мав інший зміст, то, з огляду на авторитет «біографічної хроніки» на незнання того, що цей документ неодноразово публікувався раніше, його назву було змінено, а дату перенесено у часі.

Окрему увагу слід приділити вже згаданій праці «Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника». Це видання складається з 12 основних та одного довідкового тому. Дослідники нерідко використовують його як історичне джерело. Відповідно вказані там відомості не піддають сумніву і не перевіряють на достовірність за першоджерелами. Однак аналіз цієї праці під кутом зору визначеної нами проблеми дозволяє зробити висновок про некоректність такого підходу.

Проілюструємо це на прикладі згаданого вище Павла Попова. У 7 та 8 томах хроніки цей діяч згадується п'ять разів. В усіх випадках, як це впливає зі змісту, мова йшла про одного з головних ініціаторів постановки «українського питання» та активного учасника його розв'язання у листопаді–грудні 1919 р. Однак із вказаних згадок створити адекватне реальності враження про особистість Попова важко. І не стільки внаслідок обмежених відомостей про його діяльність (врешті, це хроніка життя В. Леніна, а не Попова, тому чекати детальних відомостей про українського комуніста не слід), скільки в результаті помилкових тверджень про нього.

Пояснимо у чому справа. У чотирьох випадках його прізвище з ініціалами подається як «Н.П. Попов»⁴⁷, і лише одного разу як «П. Попов»⁴⁸. Точно визначити причини цих неточностей важко. Адже відомі нам джерела вказують на те, що навіть у тих

⁴⁶ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 7. Март–ноябрь 1919. — М., 1976. — С. 621.

⁴⁷ Там само. — С. 618; Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 8. Ноябрь 1919 — июнь 1920. — М., 1977. — С. 19, 75, 154.

⁴⁸ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». ... — Т. 8. — С. 340.

документах, на які посилаються упорядники хроніки, якщо й зустрічаються ініціали, то йдеться про «П. Попова». Зокрема, в першому точно датованому у хроніці документі (12 листопада 1919 р.)⁴⁹, фотокопія якого з помітками вождя зберігається також в українському архіві та опублікована у вигляді додатку до монографії автора цих рядків у 2008 р.⁵⁰, чітко видно підпис — «П. Попов».

Вживання ініціалів «Н.П.» перед прізвищем Попова можна було б списати на опіску, якби не та обставина, що двічі з такими ж ініціалами («Н.П.») цього українського комуніста було названо ще й «секретарем ЦК КП(б)У»⁵¹. Це є другою і більш вагомою помилкою упорядників ленінської хроніки стосовно П. Попова. Для довідки зауважимо: делегатом III з'їзду КП(б)У (березень 1919, IV конференція КП(б)У відбулася у березні 1920 р.) Попов (ні Павло, ні який-небудь інший) не був. Серед членів та кандидатів в члени ЦК⁵², яких обрали на цьому з'їзді, прізвище Попова теж не зустрічається. Відповідно П. Попов не займав і навіть гіпотетично не міг займати посаду секретаря ЦК КП(б)У. Можливо, вказана неточність зумовлена неодноразовим вживанням у документах кінця 1919 р. такого поняття як «група Попова», яке, зокрема, є і в хроніці⁵³. Логіка у цьому випадку має бути приблизно такою: мовляв, керівник групи українських комуністів, з яким неодноразово спілкувався В. Ленін і на думку якого зважав, повинен посідати якусь важливу номенклатурну посаду в КП(б)У. Та це лише припущення, документально підтвердити яке ми не маємо змоги. Але у будь-

⁴⁹ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника»... — Т. 8. — С. 19.

⁵⁰ Документ опубліковано у книзі: *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) К., 2008. — С. 184–200, підпис вказано на с. 196.

⁵¹ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника»... — Т. 7 — С. 648. — Т. 8. — С. 75.

⁵² Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. — 1–6 березня 1919 року: Протоколи. — К., 2002. — С. 210–215.

⁵³ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника»... — Т. 8. — С. 75, 154.

якому випадку помилка укладачів біографічної хроніки є очевидною.

Стосовно українських діячів цей недолік не поодинокий. Автор цих рядків не аналізував хроніку життя В.Леніна спеціально на предмет виявлення неточностей, але в очі впало, що при викладенні подій в житті Леніна за 16 листопада 1919 р. говориться про його «записку члену Радянського уряду України В.П. Затонському»⁵⁴. Зауважимо, що в усіх тогочасних документах, згадка про які є також і в хроніці, посада В. Затонського визначалася як «член Реввійськради 12 армії»⁵⁵. Мало того, на той час не існувало уряду УСРР як такого (про це піде мова далі), тому Затонський навіть теоретично не міг бути членом неіснуючої організації. З огляду на те, що названа записка адресувалася до Курську, де Затонський перебував роком раніше, то, можливо, у даному випадку сталася хронологічна помилка. Таким чином, аналіз біографічної хроніки життєдіяльності В. Леніна зайвий раз підтверджує доречність переважного використання першоджерел при написанні історичної праці.

Наостанок потребу звернення до першоджерел проілюструємо на прикладі опублікованих документів. Для дослідника періоду 1919–1920 рр. надзвичайно цінним джерелом є стенограма IV конференції КП(б)У, яка була опублікована у 2003 р. У ній міститься одна помилка, яка яскраво характеризує стан вивчення питання українською історіографією вказаної нами проблеми. Упорядники видання замінили у стенограмі сказане Х. Раковським «Петроградское совещание» на «Гомельское совещание», при цьому, щоправда, зазначивши таку підміну у примітці⁵⁶. Пояснюється усе просто: у промові Раковського про антипартийну діяльність Г. Лапчинського йшлося про те, що піднята ними проблема постала 4 місяці тому, тобто у листопаді 1919 р. Це було справді так — опозиційна «група Попова» заявила про свою незгоду з політикою ЦК КП(б)У саме в

⁵⁴ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника».... — Т. 8. — С. 30.

⁵⁵ Там само. — С. 29.

⁵⁶ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 179.

листопаді 1919 р. Однак її роль у тих подіях залишалася поза увагою дослідників, тоді як про Гомельську нараду КП(б)У, яка відбулася наприкінці листопада 1919 р., істориками писалося чимало і значення її суттєво перебільшувалося. І хоча з тексту стенограми з'їзду прямо випливає, що про існування начебто підпільної групи «федералістів» компартійним керівникам стало відомо в той час, коли П. Попов вже від'їхав до України (тоді як під час Гомельської наради він перебував у Москві), на це неузгодження упорядники стенограми не звернули уваги, оскільки воно не вписувалося у відому канву подій. Петроградська нарада при Виконкомі Комінтерну від 22 грудня 1922 р., на якій проводилися перемовини з боротьбістами про «злиття» партій і де Раковський з вуст боротьбістів вперше й почув про існування «федералістів», була маловідомою. Тому упорядники й зробили таку підміну, і це незважаючи на добре вже відомий тоді факт, що Раковський, втім як і боротьбісти, не брав участі в Гомельській нараді.

Методологічні засади цього дослідження подібні до тих, які автор цих рядків використовував у схожій за тематикою монографії 2008 р. видання⁵⁷. Однак, деякі деталі вимагають додаткового пояснення. Такий висновок зумовлений, зокрема, і характеристикою тієї монографії Стефеном (Степаном) Величенком та Олександром Даниленком. Останній в одній із статей так визначив методологічні засади тієї книги:

«Відносини «радянської України з ленінським Раднаркомом» в економічній галузі — предмет дослідження монографії Г.Г. Єфіменка, який розглядає проблему в контексті теорії тоталітаризму, тому в книзі зустрічаються сюжети протистояння Кремля і радянського уряду в УСРР. Автор зосереджується переважно на політично-економічних аспектах взаємин, меншою мірою на суто економічних, розкриваючи відому тезу М.С. Волобуєва про колоніальний статус України»⁵⁸. Власне,

⁵⁷ *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К., 2008. — С. 15–17.

⁵⁸ *Даниленко О.В.* Радянська Україна — суб'єкт міжнародних відносин 1921–1922 років: структурно-системний аналіз законодавчих актів// Наук.

пояснення стосуватимуться двох моментів, які викликають наше заперечення: питання про розкриття в тій монографії тези про колоніальний статус України та визначення авторського підходу як теорії тоталітаризму.

Щодо першого то варто відзначити, що дві сторінки вказаної монографії присвячено обґрунтуванню відмови від жививання терміну «колонія» і похідних від нього⁵⁹, а прізвище Волобуєва взагалі не зустрічається в тексті. Мало того, канадський історик С. Величенко, який досить аргументовано наполягає на потребі застосування терміну «колонія» щодо України, в публікації 2009 р. в «Україні модерній» висловив ряд критичних зауважень з приводу ігнорування цього терміну в тій праці⁶⁰. Однак характер його зауважень лише підтвердив наші міркування. Адже сам факт того, що значну частину рецензії Величенко присвятив тлумаченню різних значень цього терміна та доведенню, хоча і з певними застереженнями, потреби його застосування стосовно України, свідчить про непересічну дискусійність дефініції. Вона, як і термін «імперія», не має усталених та визнаних усіма тлумачень. А саме суперечок навколо понять ми намагалися уникнути як в монографії 2008 року, так і в цій праці. Це пояснюється емоційним насиченням зазначених термінів, що, разом із відсутністю визнаного усіма змістовного навантаження, може завадити адекватному розумінню тексту у випадку їх використання. То ж, не відмовляючи у праві будь-кого вживати ці поняття у тому чи іншому їх значенні,

вісник Николаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського. — Вип. 27. — Історичні науки. — 2009. — С. 72.

⁵⁹ *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України... — С. 15–17.

⁶⁰ *Величенко Степан.* Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм (Дорошко М., Номенклатурна керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). Київ: Ніка-Центр, 2008. — 365 с.; *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: Економічний аспект (1917–1919 р.) Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008, 229 с. // Україна модерна. Марксизм на сході Європи. — Число (14) 3. — 2009. — С. 266–281.

зазначимо: в основному тексті монографії про 1920 р. вони не зустрічаються.

Автор не ставив за мету дослідити формування більшовицьким керівництвом політичної ідеології абсолютної влади. Як у попередній, так і в пропонованій праці поза увагою дослідника залишаються методи встановлення контролю Кремля над суспільством, діяльність агітаційно-пропагандистської машини, насадження комуністичної ідеології та вибудовування вертикалі влади, тобто ті особливості, дослідження яких під певним кутом зору дозволило б охарактеризувати методологію дослідження як теорію тоталітаризму. Сам факт звернення до аналізу *взаємин* між УСРР та РСФРР, як і ставлення до керівництва УСРР як *суб'єкту* таких взаємин, вже є запереченням такого підходу. Та й взагалі говорити про тоталітаризм як політичну практику 1917–1920 рр. не доводиться хоча б з огляду на недостатність на той час технічних засобів для дієвого контролю над суспільством, не кажучи вже про відсутність інших характерних рис.

Щодо визначення світоглядної основи дослідження, то її засадничим підґрунтям, як і в монографії 2008 р., стала концепція модернізації. Зауважимо, що відділ історії України 20-30 рр. ХХ ст., у якому й працює автор цієї книги, в 2001–2004 рр. здійснював дослідження модернізаційних процесів у суспільстві радянської України в 1921–1939 рр. У межах загальної теми були розроблені і питання загальнотеоретичних та історіографічних проблем модернізації, що найбільш безпосереднім чином вплинуло на авторські підходи при написанні цієї монографії⁶¹. Особливо варто виокремити праці Володимира Головка⁶².

⁶¹ *Єфіменко Г.* Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Український історичний журнал. — № 5 — Київ, 2002. — С. 3–24; *Марочко Василь.* Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30-х років: історико-теоретичний аспект // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — № 8 — Київ, 2003. — С. 43–51.

⁶² *Головка В.* Модернізація як метанаратив української історії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — № 9 — Київ, 2003. — С. 410–

Під дефініцією «модернізація» автор розуміє об'єктивно назрілу та усвідомлену керівництвом країни і частиною суспільства необхідність такої перебудови суспільних відносин, яка б сприяла якнайшвидшому переходу від аграрного до індустріального суспільства. Такий підхід зумовлений вибором теми та предмету дослідження. Першочергова увага звертається на те, як економічні реалії змінювали світогляд керівництва УСРР та РСФРР, зокрема, оцінку стану та перспектив взаємовідносин між радянськими республіками. Показовим у цьому сенсі є приклад Мойсея Рухимовича, який на VII конференції КП(б)У (квітень 1923) визнав: «Тут був абсолютно правий т. Раковський, коли казав, що потрібно перейти від централізації. Я був завжди русотяпом, вам це відомо, і тримав курс на Москву. Але досвід показав інше. Тепер і ЦК РКП обрав лінію на децентралізацію, переконавшись, що неможливо відразу все охопити з єдиного центру»⁶³.

Питання про доречність використання модернізаційного підходу при аналізі періоду стрімкого падіння одного з основних показників індустріального суспільства — промислового виробництва, розглянуто в монографії 2008 року⁶⁴. Висновок був позитивним: застосування такого підходу виправдано, передусім з огляду на «індустріальне» бачення майбутнього розвитку країни більшовицьким керівництвом. Американський вчений Елвін Тоффлер, аналізуючи закономірності та особливості переходу від аграрного («Перша Хвиля») до індустріального («Друга Хвиля») суспільства, відзначив: «Революція 1917 року... велася не за комунізм, як здається на перший погляд, а, знову ж таки, за впровадження індустріалізації»⁶⁵. Тоффлер в описі СРСР не зовсім точний в деталях, оскільки поверхово ознайомлений з механізмом радянської влади, однак в голов-

427; Головка В. Російська модернізація: історіографія 2000-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — № 12 — Київ, 2004. — С. 3–20.

⁶³ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. — 1923. — С. 210.

⁶⁴ Сфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України... — С. 20–25.

⁶⁵ Тоффлер Елвін. Третя хвиля /з англ. пер. А.Євса. — К., 2000. — С. 31.

ному він правий: більшовики «відсунули сільське господарство на задній план і свідомо прискорили індустріалізацію»⁶⁶.

У досліджуваній нами період втілити в життя свої програмні засади більшовицьке керівництво не мало змоги. Однак часу воно не гаяло: широко пропагувалися ідеї майбутнього індустріального суспільства в їх більшовицькому трактуванні. Неідеологічна складова в обґрунтуванні потреби комунізму була універсальною і характерною для усіх прихильників індустріалізму. Е. Тоффлер так визначив притаманну пропагандистам індустріального суспільства систему поглядів: «У цивілізації Другої Хвилі три ключові концепції — війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу — надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом»⁶⁷.

Названі три концепції найбільш безпосереднім чином використовувалися Кремлем. Згодом більшовицьким вождям вдалося наскільки міцно пов'язати у свідомості мас комуністичну ідею із перемогою індустріалізму та науковим прогресом, що до цього часу поширеним виправданням комунізму є щось на кшталт «Сталін прийняв країну із сохою, а залишив із атомною зброєю». Ототожненню комунізму і прогресу сприяло й те, що прямо на очах відбувалися різкі зміни в повсякденності, які найбільш безпосереднім чином вливали на формування картини світу широких мас. Прикладами тогочасних «див», які стали доступними широким масам лише за більшовиків, були електричні освітлення та механізація, кіно, радіо тощо. Саме в 1920 р. в Кремлі розробили план електрифікації Росії, або план ГОЕЛРО (*від рос. Государственная комиссия по электрификации России — Авт.*), який від часу його проголошення слугував не лише виробничим планом, а також (і, можливо, «насамперед») ідеологічним підтвердженням прогресивності комунізму, тобто засобом пропаганди.

Науково-технічний прогрес, найпалкішими прихильниками якого були й більшовики, сприяв поширенню серед активної

⁶⁶ Тоффлер Елвін. Третя хвиля /з англ. пер. А.Євса. — К., 2000. — С. 31.

⁶⁷ Там само. — С. 95.

частини суспільства ідеї про необхідність наукового (тобто такого, коли певні дії влади мають обов'язково принести прогнозований результат) підходу до формування нового суспільства. Британсько-американський вчений Роберт Конквест, зауваживши на давньому існуванні ідеї про можливість побудувати утопію на Землі, відзначив, що її прихильники «у 18 столітті перейшли на говірку Розуму, а в 19 — на жаргон Науки. Завдяки цим двом останнім ми здобули ілюзію, нібито наше знання людського суспільства наскільки повне, що ми спроможні винайти його заново, у відповідності з отриманими таким чином формулами, й нібито людські справи є, по суті, цілком зрозумілими та керованими»⁶⁸. Іншими словами, марксизм в його комуністичній оболонці став тим наукоподібним обґрунтуванням утопії, що обіцяв швидко побудову нового суспільства і наголошував на тому, що знає, як це зробити. «Наукові» аргументи здавалися переконливими багатьом діячам, які й визначали обличчя тієї епохи. Пролетаріат, якому «нічого було втрачати», вбачався тією рушійною силою, яка допоможе перебудувати світ. Причому комуністичним діячам було притаманне аксіоматичне переконання в тому, що їм інтереси пролетаріату відомі краще за самих робітників. Це допомагало подолати сумніви, які виникали при спротиві робітників діям комуністичної влади.

Однією з головних переваг майбутнього світового комунізму (до 1918 р. в пропаганді вживався термін «соціалізм») вбачалася можливість кинути усі зусилля на боротьбу з природою. Микола Бухарін в опублікованій праці в 1916 р. праці «Що таке соціалізм?» відзначав: «Соціалізм, якого робітничий клас зможе добитися лише наполегливою працею, знищить класи, зробить зайвою боротьбу між людьми і всі людські сили підуть на боротьбу з ворожими силами природи, на завоювання її»⁶⁹. В 1918 р., вже після перейменування РДСРП(б) та РКП(б), той самий Бухарін у праці «Программа коммунистов (большеви-

⁶⁸ Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — Київ, — 2003. — С. 20.

⁶⁹ Бухарин Н.И. Что такое социализм? // Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 38.

ков)» так описував переваги комуністичного ладу: «Рід людський не розподілений на ворогуючі табори: він об'єднаний тут спільною працею і спільною боротьбою з зовнішніми силами природи»⁷⁰.

Майбутній безконфліктний комуністичний лад розглядався як неминучий результат тривалої еволюції людства. Але прискоренню прогресу мали посприяти комуністичні (робітничі) партії. В картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керманічі масам, чітко відображалася та сукупність правил, яку пізніше Е. Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої Хвилі. За твердженням вченого, цей кодекс «складався із шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація⁷¹.

Цей кодекс цілковито вписувався в марксизм. Майбутня реалізація цих принципів, іноді навіть в гіперболізованому вигляді, подавалася як один з головних запроєктованих результатів побудови комуністичного суспільства. Вже перші кроки більшовиків після захоплення влади засвідчували їх прихильність до цього кодексу: було змінено відповідно до європейських стандартів календар, модифіковано правопис, заявлено про початок переходу до метричної системи мір та ваги. Додамо також, що до початку 1930-х рр. як реальний в близькій перспективі розглядався варіант переходу російського правопису на латинську абетку.

М. Бухарін так пропагував переваги майбутнього комунізму: «Підрахує центральне статистичне (рахункове) відомство, що за рік потрібно виробити стільки-то і стільки то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і таке інше; підрахує воно, що для цього на полях має працювати така-то кількість товаришів, на ковбасних заводах така-то, у великих швацьких суспільних майстернях — така то і відповідним чином розподіляються

⁷⁰ Бухарин Н.И. Программа коммунистов (большевиков) // Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 48.

⁷¹ Тоффлер Елвин. Третья волна / з англ. перекл. А. Євса. — К.: 2000. — С. 49–60.

робочі руки. Все виробництво ведеться за суворо прорахованим, зваженим планом, на основі точного обліку усіх машин та знарядь, усієї сировини, усіх робочих рук суспільства»⁷². Далі підкреслювалося: «Для того, щоб посунути виробництво вперед, потрібно не лише не дробити того великого виробництва, яке вже залишилось нам у спадок від капіталізму. Навпаки, його ще більше слід укрупнити... Чим більше воно буде централізоване, тим краще»⁷³.

Далеко не усі події відбувалися за передбачуваним більшовицьким керівництвом сценарієм. Але говорити про те, що несподівані обставини змінили заплановані господарчі заходи не доводиться. З одного боку, ключова подія, у сподіваннях на яку і захоплювалася влада в Петрограді і яка для багатьох слугувала виправданням перевороту, — світова революція, — так і не відбулася. А з іншого боку, не існувало якогось плану дій з реально передбачуваними і можливими наслідками ні на випадок здійсненої світової революції, ні, тим більше, на випадок краху сподівань на неї. Це й не дивно, оскільки економістів-практиків серед професійних революціонерів не було, то ж подібним плануванням до захоплення влади ніхто не займався. Однак успіхи індустріалізму в Європі, підсилені сп'янінням від наукового марксизму, створювали основні орієнтири для дій комуністичної влади. Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, вкупі із запровадженням вказаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в рази підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») можна побудувати. Але для якнайшвидшого будівництва нового суспільства принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення. При цьому зовсім не бралася до уваги та обставина, що при пере-

⁷² Бухарин Н.И. Программа коммунистов (большевиков) // Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 47.

⁷³ Там само. — С. 49.

можній стандартизації (і т.д.) соціуму стане неможливим науково-технічний прогрес, оскільки зникне особистість.

На відміну від багатьох російських загальнополітичних сил, в тому числі й марксистського спрямування, більшовицьке керівництво усвідомило неминучість зростання національної самосвідомості мас в умовах переходу до індустріального суспільства, а тому максимально можливо використало національний чинник у власній пропаганді. Насамперед йдеться про підтримку гасла «права націй на самовизначення». Ідея рівноправності усіх націй знайшла відображення при змалюванні економічних принад комунізму Бухаріним у праці «Программа коммунистов (большевиков)»: «Бавовник вирощується лише там, де для цього найбільш сприятливий ґрунт; виробництво ж вугілля зосереджується в найбільш багатих копальнях; залізоробні заводи будують неподалік від вугілля та руди; де ґрунт сприятливий для вирощування пшениці, його не забудовують величезними будинками, а увесь засівають»⁷⁴. З цього можна було робити висновок про проектовану відсутність визиску національних територій на користь центру та розвиток промислового виробництва в неросійських регіонах.

Наведені приклади пропаганди модернізаційної суті майбутнього комунізму приваблювали багатьох українських інтелектуалів, які добре розуміли неминучість індустріальних перетворень. Звичайно, при цьому залишалася поза увагою як ціна таких перетворень, так і сама можливість їх здійснення. Відсутність подібної «широти» поглядів в програмових засадах і агітаційних гаслах українських національних сил стала чинником посилення лояльності української інтелігенції до радянської влади. Принагідно зауважимо, що українські прихильники комунізму вважали, і, що важливо, переконували в цьому своїх опонентів, що національне питання в період комуністичного будівництва буде справедливо вирішене само собою, оскільки буде знищене будь-яке гноблення, в тому числі й національне.

Під цим кутом зору слід оцінювати і рядки із допису Павла Попова, який, повернувшись у жовтні 1919 р. із контрольованих

⁷⁴ Там само. — С. 47.

УНР територій, повідомляв Зафронтбюро ЦК КП(б)У: «Вчителі, кооператори, артисти, студенти — усі потягнулися в Кам'янець. В Києві більшість із них працювала в радянських установах. І тепер, потрапивши в установи укр. республіки, вони просто задихаються в тій мертвій, болотній атмосфері, яка панує там. І найбільш відверті ненависники більшовиків вимушені зізнаватися, що працювати з ними набагато краще, ніж з ким то не було б іншим»⁷⁵. У датованій 1926 р. статті на цю тему П. Попов виловився більш чітко: «Навіть будучи нам ворожою по суті, вона (*по тексту* — «петлюрівська інтелігенція» — *Авт.*) не могла не визнати широчінь задумів нашого будівництва, не могла не віддати належне сміливості і послідовності наших заходів»⁷⁶.

Пропагована масштабність поставлених завдань та універсальність комуністичної ідеології, за якої радянські республіки виглядали своєрідними першопрохідцями прогресивних змін, які згодом за ними обов'язково повторить пролетаріат інших держав, зіграли важливу роль в опануванні Кремлем України. Особливе значення мало вирішення на інституційному рівні національного питання, адже навіть у випадку протилежних деклараціям дій значною частиною суспільства вони (ці дії) розцінювалися як «помилки місцевих органів» і авторитет більшовицьких верхів та комуністичної ідеології суттєво не знижувався. Характеризуючи більшовицьку ідеологію, С. Гантінгтон зазначив: «Слов'янофіли та прихильники вестернізації дискутували, чи Росія може відрізнятись від Заходу і при цьому не бути у порівнянні з ним відсталою. Комунізм блискуче розв'язав цю проблему: Росія зовсім відмінна від Заходу і засадничо протистойть йому, тому що набагато випередила його. Вона вела перед у пролетарській революції, яка врешті-решт мала охопити цілий світ. Росія втілила собою зовсім не відстале азійське минуле, а прогресивне радянське майбутнє. По суті, революція

⁷⁵ Доклад тов. П. Попова в зафронтбюро ЦК КП(б)У // *Летопись революции.* — 1926. — № 2. — С. 47.

⁷⁶ *Попов П.* Петлюровское подполье на правобережной Украине // *Летопись революции.* — 1926. — № 2. — С. 37.

дала змогу Росії стрибком випередити Захід, відділяючись від нього не тому, що «ви інакші, а ми ніколи не будемо такі як ви», як наполягали слов'янофіли, а тому, що «ми інакші, а ви врешті-решт станете такими як ми», як говорилося в комуністичному інтернаціоналі»⁷⁷. Відзначена Гантінгтоном ідеологема найширше застосувалася при вирішенні національного питання.

Слід підкреслити, що наведені нами приклади із обґрунтуванням комунізму не були лише папірцем для зовнішньої пропаганди: компартійні діячі, які працювали в Україні, поділяли задекларовані ідеї. Приміром, на початку існування радянської влади централізація, з точки зору українських керманів, вбачалася неодмінним її атрибутом. Однак у їх розумінні централізація полягала не лише у стягуванні ресурсів до центру, а і в рівномірному, з урахуванням потреб та можливостей, розподілі між республіками. Практика ж радянського будівництва засвідчила, що в центрі на потреби України уваги зверталось мало. Тому ставлення до централізації (в розумінні її економічної доцільності) поступово змінювалося.

Звичайно, відмінності у поглядах Кремля та Харкова не обмежувалися різним розумінням централізації. Нерідко зустрічалося неоднакове сприйняття одних і тих же гасел та лозунгів, а часом навіть різновекторне трактування вже ухвалених законодавчих актів. Про сутність цих явищ та їх причини буде йтися в тексті. Підстерігають подібні труднощі дослідника і при використанні деяких термінів. Зміст низки вживаних автором дефініцій («національна політика», «централізація/господарська самостійність», «Кремль», «взаємини центра та УСРР» тощо) розкрито в монографії 2008 р.⁷⁸ Тепер видається за доцільне звернути увагу на труднощі із вживанням інших понять.

Часто вживаним, в тому числі в назві монографії та підрозділів, є поняття «статус радянської України УСРР». Дослівно слово «статус» у перекладі з латинської означає «становище».

⁷⁷ Гантінгтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Переклад з англ. Наталії Климчук. — Львів, 2006. — С. 171.

⁷⁸ Сфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України... — С. 11–19.

В українській мові, з огляду на латинську основу, цей термін часто використовується в юридичній науці і тому як юристами, так і частиною науковців споріднених з юриспундецією наук, він тлумачиться переважно як «правове становище». Іноді таке розуміння терміну використовується і у нашому дослідженні, зокрема, коли увага звертається на такі засадничі документи як Конституція УСРР 1919 р. чи Договір між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р. Однак поняття «статус» для історика має значно ширше тлумачення. Тому в цілковито юридичному значенні воно нами майже не вживається, адже ця книга є історичним дослідженням. Тим більше, що наявний матеріал дозволяє з впевненістю стверджувати, що про «правову чистоту» чи юридичні «гарантії правильності» існування як самої УСРР, так і її відносин з РСФРР в 1920 р., говорити не доводиться.

Слушними для розуміння як тогочасної ситуації, так і авторського бачення змісту поняття «статус УСРР» видаються аналогії з виступом В.Леніна на захист вимог Української Центральної Ради у червні 1917 р.: «Ніде в Росії немає і не може бути — *і ніколи не було в революційні моменти подібного роду* — «гарантії правильності»; всі це розуміють, ніхто не вимагає, всі усвідомлюють неминучість цього. *Тільки* для України «ми» вимагаємо «гарантії правильності!»⁷⁹. В подібні «революційні» та «військові моменти», звичайно, не лише щодо України, діяла насамперед не «сила права», а «право сили». Тому в книзі не застосовуються поняття на кшталт «юридична неправомірність», «законність рішень» тощо як неадекватні тогочасній історичній ситуації. Занадто вже багато таких «неправомірностей» можна знайти в революційну добу. Натомість ми зосереджуємо свою увагу на співставленні форми (в тому числі і виголошуваних гасел) та змісту політики Кремля щодо УСРР. Відповідно словосполучення «статус УСРР» має інше, не юридичне значення

Аналізовані в монографії події розглядаються в контексті взаємовідносин УСРР з РСФРР, які перебували в компетенції

⁷⁹ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 22.

владних верхів обох сторін. Тому саме оцінка керівництвом обох республік реальності/ефемерності наявного становища радянської України як окремого державного утворення та бачення його перспектив і становлять у нашому тексті основний зміст поняття «статус УСРР». Оскільки ставлення до статусу УСРР могло різнитися не лише у кожній із сторін, а й серед окремих представників кожної з них, і, мало того, воно змінювалося в залежності від часу і обставин, то, звичайно, про усталеність і традиційність у цьому питанні говорити не доводиться.

Не вважаємо за доцільне вживати у цій праці й такі вже згадані вище терміни як «колонія» та «імперія». Відмова від їх застосування не завадила цілісності тексту хоча б з огляду на те, що в офіційному та напівофіційному українсько-російському радянському дискурсі вони майже не застосовувалися.

Складна ситуація з такими поняттями як «федерація», «федералісти» «незалежність», «самостійність» (*мовою оригіналу* — «самостоятельность») та «самостийність», «автономія» тощо, які досить часто вживалися в 1920 р. Складність полягає у неоднозначному змістовному навантаженні цих дефініцій. Причому, зміст поняття «федерація» має суттєві відмінності при вживанні його В. Леніним, Х. Раковським зразка другої половини 1920 р. та В. Винниченком. Якщо у Леніна федерація — перехідний етап до повного злиття, то у Раковського — визначення реальних і гарантованих повноважень УСРР як державного утворення, підпорядкованого Кремлю, у Винниченка — державний союз рівноправних республік. Звичайним явищем була критика «самостийности» з одночасною підтримкою «самостоятельности». Мало того, навіть глузливо-звинувачувальний термін «самостийність» мав різні, часом навіть дуже несхожі значення. Його вживали: при звинуваченні в потуранні українським державницьким устремлінням; при нещадній критиці керівництва української Червоної армії (за невиконання наказів про передислокацію військ, спроба здійснити які могла мати і реально мала наслідком непокору і повстання); для означення економічного республіканського «місництва»; при характеристиці тих компартійних діячів, які затято та всупереч волі ЦК РКП(б) протистояли намірам Кремля налагодити спів-

робітництво з українськими радянськими партіями наприкінці 1919 — на поч. 1920 р.

Інша складність полягає у з'ясуванні принципів часу і місця застосування цих термінів. Наприклад, поняття «незалежність» в плануванні «української» роботи майже не зустрічалось в першій половині 1919 р., і, натомість, було широко розповсюджене наприкінці 1919 — в 1920 р. Однак реальна автономність в управлінні Україною, потреба якої для керівництва УСРР з постановом господарських завдань ставала дедалі очевиднішою, зовсім не асоціювалася з цим поняттям. Термін «незалежність» в той час був розрахований перш за все на «зовнішній» чинник та агітаційно-пропагандистську роботу в Україні, тому при визначенні повноважень керівництва УСРР не застосовувався. Причому, у першій половині 1920 р., тобто в період активного використання цього терміну у зовнішньополітичній діяльності та у внутрішній пропаганді, в УСРР не існувало навіть обласного економічного органу.

Автор намагався простежити особливості вживання тієї чи іншої термінології, обґрунтувати її застосування в тому чи іншому значенні. Іноді наші підходи не співпадають з усталеними в українській історіографії. Щоб чіткіше означити змістовне навантаження суперечливих дефініцій та краще зрозуміти суть взаємин між УСРР та РСФРР, ми намагалися звертатися до маловідомих раніше сюжетів. Для цього було залучено широкий спектр джерел, як друкованих, так і архівних.

Джерела.

З огляду на специфіку досліджуваної теми, частина компартійної дискусії з якої приховувалася від широкого загалу, а про один із засадничих документів — промову В. Леніна на грудневій 1919 конференції РКП(б), — і до цього часу нам відомо лише із відгуків на неї, друковані джерела автор класифікував за хронологічно-проблемним принципом. *Першу* групу джерел становлять опубліковані за свіжим слідом подій документи радянських та компартійних органів влади, на яких не відобразилося ідеологічне цензурування більш пізнього періоду. І хоча говорити про відсутність цензури як такої недоречно, оскільки «сміття з хати» більшовицькі керманічі намагалися

таки не виносити, все ж ці документи досить ґрунтовно відображають певні зрізи характерного для того часу бачення взаємин між УСРР та РСФРР та державного статусу радянської України.

Кістяком джерельної бази стали документи радянського законодавства. Опубліковані ще в 1919–1921 рр. рішення радянських органів влади (як законодавчих, так і виконавчих) дозволяють скласти уявлення про форму взаємин між УСРР та РСФРР та статус радянської України. Мова йде насамперед про датований кінцем 1919 — початком 1920 р. «Збірник Узаконень та Роспоряджень (*саме так писалося в україномовному варіанті — Авт.*) Всеукраїнського Революційного Комітету», «Збірник Законів і Роспоряджень Робітничо-Селянського Уряду України та Уповноважених РСФРР» за 1920 р. та «Збірник Законів і Роспоряджень Робітничо-Селянського Уряду України» за 1921 р. Зауважимо, що якщо в першому з названих джерел наводяться лише рішення Всеукрревкому (інших радянських органів влади в Україні на той час не існувало), то у двох інших — усіх центральних органів радянської влади (рішення РНК, постанови сесій ВУЦВК, ухвали Президії ВУЦВК, резолюції IV та V Всеукраїнських з'їздів рад тощо). Атмосферу Всеукраїнських з'їздів рад допомагають з'ясувати й інші друквані джерела того часу⁸⁰.

Найважливіші юридичні ухвали Кремля стосовно України можна прослідкувати за матеріалами «Собрания узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» (РСФРР) та опублікованих в 1920 р. під патронатом Наркомату національностей РСФРР збірках документів «Политика советской власти по национальным делам за три года» та «Национальный вопрос и советская Россия»⁸¹.

⁸⁰ Раковський Х. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины IV Всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 16–20 мая 1920 г. — Х., 1920; Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду рад. — № 1–6. 26 лютого — 3 березня.

⁸¹ Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–ХІ.1920. — М., 1920; Национальный вопрос и советская Россия. — М., 1921.

Практика державного будівництва в РСФРР і УСРР була такою, що політичні рішення органи радянської влади формували і втілювали в життя лише після відповідних вказівок компартійного керівництва. Для розуміння теми потрібно проаналізувати атмосферу затвердження основних рішень вищими партійними органами влади. Для цього в нагоді стали стенографічні звіти з'їздів та конференцій РКП(б) та КП(б)У. Серед публікацій такого характеру слід виділити матеріали IV та V Всеукраїнської конференції КП(б)У⁸², VIII конференції РКП(б)⁸³, IX та X з'їздів РКП(б)⁸⁴. Щоправда, більша частина названих стенографічних звітів у вигляді окремої книги побачили світ в інші часові проміжки. Однак, як правило, основу таких публікацій становили бюлетені цих з'їздів/конференцій або газетні звіти про них, тому усі вони включені у першу групу друкованих джерел.

Другу групу становлять різного роду документи, видані в період від створення СРСР до початку «перебудови» (1923–1987). Їх характерною рисою була наявність ідеологічної цензури. Перш за все слід згадати спеціалізовані збірники вищих компартійних⁸⁵ та радянських органів влади⁸⁶. Перевагою видання «Декреты советской власти» (ДСВ), томи 6–12 якого стосуються періоду з осені 1919 до початку 1921 р., є матеріали

⁸² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003; Бюллетень V Всеукраїнської конференції комуністической партии большевиков Украины. — Х., 1920.

⁸³ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934.

⁸⁴ Девятый съезд РКП(б). Март–апрель 1920 г. — М., 1934; Десятый съезд РКП(б). 8 марта — 16 марта 1921 г. — М., 1933.

⁸⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. — Т. 1. — К., 1976; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898–1970. — Пер. з 8-го рос. видання. — К., 1978. — Т. 2. — 1917–1924.

⁸⁶ Декреты Советской власти (*далі — ДСВ*) [Сборник]. — М., 1974. — Т. 6. — 1 августа — 9 декабря 1919; М., 1975. — Т. 7. 10 декабря 1919 — 31 марта 1920 г.; М., 1976. — Т. 8. Апрель–май 1920 г.; М., 1978. — Т. 10. Июнь–июль 1920 г.; М., 1980. — Т. 10. — Август–сентябрь 1920 г.; М., 1983. — Т. 11. Октябрь–ноябрь 1920 г.; М., 1986. — Т. 12. Декабрь 1919 — январь 1920 г.; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — Т. 1. — 1917–1941. — К., 1963.

про передісторію ухвалення того чи іншого рішення. Як і у випадку з рішеннями компартійних органів влади, не усі документи, що стосувалися України, знайшли у ньому відображення. Однак навіть у таких виданнях часом траплялися матеріали, які суперечили існуючому історіографічному канону. Так, у збірнику рішень ЦК КПУ наводиться резолюція I Всеукраїнської наради з національного питання (травень 1921 р.), у якій, зокрема, визначається відмінна від сталінської схема розвитку взаємин між радянськими республіками: «В історії радянської української державності були моменти повної незалежності й самостійності УСРР (перший Секретаріат, Радянський уряд другого періоду), моменти федеративного зв'язку (IV Всеукраїнський з'їзд рад), політичної самостійності на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР (нинішній status quo)»⁸⁷.

Близькими за принципом формування, але з тією різницею, що суб'єктом уваги був не владний орган, а особа, є чисельні видання праць В. Леніна та Й. Сталіна. І якщо в загальних зібраннях їх творів відомості про ставлення до України треба відшукувати, то у спеціально присвячених Україні збірках творів вождів⁸⁸ вони є одним із головних засад створення цих публікацій.

Інші збірники документів склалися за тематичною ознакою і включали в себе рішення як партійних, так і радянських органів влади. Таких видань було надруковано чимало. Виділимо ті з них, які, на погляд автора, вирізняються з поміж інших своєю повнотою, новизною та близькістю до досліджуваної нами теми. Першою слід назвати видану ще в 1934 р. книгу «Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). — Вип. 2. 1917–1920 рр.». Повнота та тематична широта викладу документів в ній перевищувала більшість виданих пізніше збірників. Причому, там було надруковано документи, гарна обізнаність з якими допомогла б і сучасним історикам більш достовірно

⁸⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 149.

⁸⁸ *Сталін І.В.* Статті и речи об Украине. — М., 1936; В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969.

висвітлювати ситуацію кінця 1919–1920 рр.: вже згаданий «Лист до партії» Мануїльського, оприлюднене в газеті «Коммунист» ще 13 липня 1920 р. рішення ЦК КП(б)У про виключення Лапчинського, Криворотченка і Єрського з партії тощо. Значний інтерес для науковців становлять документи, які друкувалися в «Летописи революции»/«Літописі революції». Власне, у цьому журналі було започатковано публікацію документів як історичного джерела.

Засадничим, тобто таким, на який посилалися фактично усі дослідники взаємовідносин між радянськими республіками до утворення СРСР, став упорядкований Е. Генкіною та надрукований у 1949 р. збірник документів⁸⁹. Один з його підрозділів має назву «Укрепление федеративных связей между РСФСР, УССР и БССР в 1919–1920 гг.» і розпочинається саме резолюцією ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні». Наведені там документи носять загальний характер і особливості взаємин між УСРР та РСФРР розкривають мало. Однак основні формальні рішення там знайшли своє відображення. Це був перший загальносоюзний систематизований збірник документів, присвячений тематиці взаємин між республіками.

Серед чисельних збірників документів, виданих в наступні роки, велику увагу дослідників традиційно привертає опубліковане в 1957 р. видання «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957.» (упорядник І. Ганжа, за редакцією М. Рубача)⁹⁰. Однак розміщені там документи центральних органів влади вже на той час були добре відомі дослідникам. Найбільш цінним для нашої праці став упорядкований авторським колективом на чолі з П. Бачинським і опублікований у 1963 збірник документів з «ідеологічно правильною» назвою «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного

⁸⁹ Образование СССР. Сборник документов 1917–1924. под ред. Э.Б. Генкиной. — М., 1949.

⁹⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957.

руху українського народу за утворення СРСР»⁹¹. У ньому міститься чимало матеріалів, які, при уважному їх аналізі, дають вагомі підстави для сумнівів у правомірності сталінської схеми утворення СРСР.

Третю групу друкованих джерел становлять документи, які побачили світ в останні роки існування СРСР та в пострадянський період. Тематично її розподіл подібний до попередньої. До першої підгрупи ми відносимо публікації рішень вищих органів влади, основним принципом відбору яких був відомчий (рішення якого органу влади публікуються) та хронологічний (коли були ухвалені). Найбільш важливими серед них є опубліковані в «Известиях ЦК КПСС» (журнал, видання якого почалося, чи, вірніше, відновилося в 1989 р.) в 1989 та 1990 рр. документів ЦК РКП(б) за 1919–1920 рр., значна частка яких стосувалася України. Важливе місце в джерелознавчій базі посідають також збірники протоколів засідань Президії ВРНГ РСФРР за 1919 та 1920 рр.⁹² Аналіз викладених у цих виданнях документів дозволяє краще зрозуміти економічну складову відносин між УСРР і РСФРР та бачення Кремлем значення української економіки для Росії. Хоча в цих збірниках вже немає ідеологічної цензури, але сухий виклад матеріалу, без обґрунтування того чи іншого рішення, залишає ще багато питань.

Іншу підгрупу складають тематичні збірники документів. Найбільш близькою до згаданих в попередньому абзаці є збірка «Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками 1917–1922: Документы и материалы»⁹³, деякі документи якої взяті із «Протоколов Президиума

⁹¹ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963.

⁹² Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1919 год: Сб. документов / РАН; Институт российской истории и др. / М.И. Кулькова (сост.). — М., 1993; Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год: Сб. документов — М., 2000.

⁹³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками 1917–1922: Документы и материалы / В.В. Кабанов (отв. ред.), М.И. Кулькова (сост.). — М., 1996.

ВСНХ» за 1919 р. На сьогодні ця збірка залишається єдиним документальним виданням пострадянського періоду, присвяченим взаємовідносинам між радянськими республіками. Втім, її назва не зовсім відповідає змісту. Адже термін «отношения» передбачає наявність у збірці документів різних суб'єктів відносин. Тоді як в цій публікації характеризується винятково ставлення «центру», навіть коли це були випадки не рішень центральних органів РСФРР як таких, а доповідних записок чи листів представників Кремля в республіках. До того ж термінологію на кшталт «фінансування республік» упорядники нерідко сприймають в прямому розумінні цього слова, тобто надіслання паперових грошових знаків в республіки вважають економічною допомогою. Про це, зокрема, свідчать такі слова упорядників: «Фактично з часу виникнення «незалежних» радянських республік їх промисловість фінансувалася безпосередньо ВРНГ РСФРР. Лише на фінансування української промисловості до кінця березня 1919 р. було витрачено 125 млн. руб.»⁹⁴. Логічним наслідком такої позиції стало не вміщення в збірник тих документів, що свідчили про економічний визиск радянської України з боку Кремля.

В Україні після 1991 р. теж було видано ряд збірників документів, до яких залучено матеріали, що характеризують взаємини УСРР та РСФРР в 1919–1920 рр. Першою ластівкою стали публікації документів за темою національних відносин в «Українському історичному журналі», які були розпочаті ще в останні роки існування СРСР⁹⁵. Незабаром вийшли дві ґрунтовні збірки документів з теми національних відносин та національної політики⁹⁶. Однак, з огляду на великий хронологічний відрізок,

⁹⁴ Там само. — С. 11.

⁹⁵ До історії міжнаціональних процесів на Україні: Док. та матеріали // Укр. іст. журн. — 1990. — № 6. — С. 109–118; № 8. — С. 87–103; № 10. — С. 130–142; № 11. — С. 107–118; 1991. — № 1. — С. 99–112; № 2. — С. 89–102; 1992. — № 12. — С. 91–106. Вміщені в добірці документи висвітлюють перші кроки національного будівництва в Україні від грудня 1917 р. до 30-х рр.

⁹⁶ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і матеріалів // Упоряд. М.І. Панчук (кер.), І.П. Гошуляк, С.С. Діброва та ін.; Редкол.: І.Ф. Курас (гол.) та ін. — К., 1994. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і

який вони охоплюють, питання, що стосувалися статусу УСРР в 1919–1920 рр., там висвітлені недостатньо. Дещо більше матеріалів з визначеної нами проблематики є у виданому в 1999 р. збірнику документів «Документи трагічної історії України» за ред. П. Бачинського⁹⁷. Втім, вони мають переважно дотичний характер, оскільки провідною тематикою цього збірника було висвітлення національно-визвольного руху, а керівництво УСРР як суб'єкт такого руху не розглядалося.

Окремо слід зупинитися на тих друкованих джерелах, які характеризують вирішення територіального питання в 1919–1920 рр. Варто підкреслити, що ця тема є малодослідженою. Приміром, про територіальне розмежування між УСРР та РСФРР в 1919–1920 рр. немає документальних відомостей у книзі В.Сергійчука, яка хоч і має форму монографії, але більшу її частину складають архівні документи⁹⁸. Натомість матеріали про зміну кордонів у 1919 р. містяться у документальному додатку до колективної монографії В. Боєчка, О. Ганжі та Б. Захарчука⁹⁹. У збірнику документів з історії адміністративно-територіального поділу Донецької області містяться відомості з питання зміни кордонів між УСРР та РСФРР у 1920 р.¹⁰⁰ Більше документів з проблеми територіального розмежування в 1920 р. опубліковано в упорядкованій Ю. Галкіним збірці документів про прикордонні суперечки між УСРР та РСФРР в 1920-ті рр.¹⁰¹ Однак у ній увага зосереджена на позиції російської сторони,

матеріали: Довідник. У 2 ч. — Ч. I. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхощкий, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласка. — К., 1997, Ч. 2.

⁹⁷ Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999.

⁹⁸ *Сергійчук Володимир*. Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2008.

⁹⁹ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.

¹⁰⁰ История административно-территориального деления Донецкой области 1919–2000 гг. Сборник документов и материалов». — Донецк. — 2001.

¹⁰¹ *Галкин Ю.* Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — М., 2007.

наведені документи не дають можливості дати вичерпну відповідь про причини та процес зміни кордону між УСРР та РСФРР в 1920 р.

Таким чином, аналіз друкованих видань у кращому разі дозволяє простежити зміну формальних аспектів у відносинах між УСРР та РСФРР та державного статусу України. Однак реальний стан справ як правило відрізнявся від задекларованого назовні. Окрім того, 1920 р. став саме тим роком, коли існувала навіть формальна невизначеність. Тому у основу джерельної бази цієї книжки стали *архівні матеріали*.

Специфіка тематики дослідження (по суті — взаємовідносини центральних органів влади УСРР та РСФРР) висунула на перше місце відповідні архівні фонди. З огляду на те, що з українського боку найбільш впливовою особою у цей час був Х.Раковський, основним місцем роботи якого був Раднарком УСРР, то документи фонду РНК УСРР з Центрального державного архіву вищих органів влади України (*ЦДАВО України, ф. 2*) стали найважливішим джерелом. Аналізувалися рішення РНК як колегіального органу, чимало уваги було приділено таким документам, з яких можна з'ясувати причини та деталі ухвалення тих чи інших рішень, що стосувалися відносин між УСРР та РСФРР. Офіційне та напівофіційне листування, записи телефонних розмов між керівництвом РСФРР та УСРР, надіслані в центр та отримані звідти телеграми, — аналіз цих документів дав змогу зрозуміти тогочасну атмосферу взаємовідносин та допоміг визначити позиції українського керівництва з того чи іншого питання.

З огляду на те, що, як визнавалося в 1930-ті рр., «кадри вирішують все», автор намагався простежити ставлення ключових політиків того часу до проблеми взаємин між республіками, а також визначити місце, яке той чи інший діяч займав у владній ієрархії. У цьому, поряд з фондом Раднаркому, корисним став фонд Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК, *ЦДАВО України, ф. 1*). Матеріали цього фонду допомагають зрозуміти також ряд непублічних суперечок та різнобачень між УСРР та РСФРР в 1920 р. На їх наявність, зокрема, вказує аналіз не затверджених проєктів

рішень ВУЦВК, що засвідчують позицію цього керівного органу та дозволяють зрозуміти її особливості. Більш повно охарактеризувати деякі особливості економічної складової взаємин між УСРР та РСФРР допомагають фонди Вищої ради народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР, *ЦДАВО України, ф. 34*) та міністерства фінансів Української РСР (*ЦДАВО, ф. 30*).

Державні радянські інституції вже в той час були тісно поєднані з керівними партійними органами. Саме ЦК КП(б)У ухвалював політичні рішення з того чи іншого приводу. Тому не менш важливим за урядові є матеріали з архівних фондів цього керівного органу. Вони об'єднані у *фонді 1* (Центральний комітет Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (*ЦДАГО України, ф. 1*). Оскільки ЦК КП(б)У мав свою структуру, що за розгалуженістю була співмірною з радянською вертикаллю влади, то при аналізі матеріалів ЦК КП(б)У варто звертати увагу на окремі описи цього фонду. Вони сформовані не стільки за хронологічним (як у випадку із названими фондами ЦДАВО), скільки за тематичними ознаками. Так, приміром, затвердження головних політичних рішень можна прослідкувати за документами *опису 1* цього фонду (*ЦДАГО, ф. 1, оп. 1*), в якому зберігаються матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПУ. У справах цього опису зберігаються також протоколи важливих нарад керівництва КП(б)У, які скликалися у період після формального розпуску КП(б)У (осінь 1919) до призначення Кремлем нового політбюро ЦК КП(б)У (квітень 1920).

Центром політичного життя у період між з'їздами та пленумами ЦК було політбюро ЦК КП(б)У, рішення якого автоматично ставало рішенням ЦК КП(б)У. Тому *опис 6* (*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6*), в якому зберігаються матеріали цього владного органу, став важливим джерелом у дослідженні визначеного нами питання. Певне значення для розуміння процесів мають і матеріали оргбюро ЦК КП(б)У, яке вирішувало перш за все організаційні та кадрові питання (*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7*). Чимало документів, які проливають світло не лише на позиції керманців УСРР, а й їх опонентів з числа українського національного табору, а також ставлення Кремля до України

зберігаються в матеріалах *опису 20* — «Документи відділів ЦК КП(б)У» (*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20*).

Ще в міжвоєнний період було створено Комісію з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. Зібрані нею документи, серед яких чільне місце займають передруки, увійшли до фонду 5 (*ЦДАГО України, ф. 5*). Для дослідження історії взаємин між УСРР та РСФРР надзвичайно цінними є матеріали зі сформованої українськими радянськими архівістами колекції документів з історії Комуністичної партії України (*ЦДАГО України, ф. 57*). Два описи цього фонду — опис 2 (документи за 1917–1920 рр.) та опис 6 (матеріали про партійних і державних діячів) містять чимало цінних відомостей. Насамперед йдеться про фотокопії з російських архівів, які проливають світло на характер україно-російських взаємин в 1919–1920 рр. Деякі доповнення до історії формування взаємин між УСРР та РСФРР можна віднайти з у *фонді 43 ЦДАГО України* (Центральний комітет та місцеві організації Української комуністичної партії (боротьбистів)).

Окрім матеріалів українських центральних архівів вагому роль у дослідненні теми відіграли документи з російських архівів. Мова йде про Державний Архів Російської Федерації (*ДАРФ*), Російський державний архів економіки (*РГАЕ*) та Російський державний архів соціально-політичної історії (*РДАСПІ*). Формально більш близьким тематично, з огляду на дослідження взаємин між УСРР та РСФРР, є ДАРФ. Насамперед це стосується фонду РНК РСФРР (*ДАРФ, ф. Р-130*), хронологічні рамки якого обмежуються 1917–1923 рр. Раднарком РСФРР був тим загальнофедеративним органом управління, якому підпорядкувався уряд УСРР. Аналіз документів, що стосуються України, допомагає зрозуміти деякі деталі та більш чітко означити ставлення Кремля до української радянської державності. В нагоді стали також матеріали, що зберігаються у фонді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) (*ДАРФ, ф. Р-1235*). Зауважимо, що саме в 1920 р. до складу ВЦВК увійшли делегати від УСРР. В монографії залучені також матеріали з фонду Адміністративної комісії при ВЦВК (*ДАРФ, ф. Р-5667*), яка опікувалася проблемою зміни кордонів між

регіонами РСФРР, в тому числі і межі Донецької губернії в 1920 р.

Особливості економічних взаємин між Україною та Кремлем представлені у фонді Вищих Рад Народного Господарства РСФРР та СРСР (ВРНГ РСФРР та ВРНГ СРСР, 1917–1932) з Російського державного архіву економіки. (*РГАЕ, ф. 3429*). Нас зацікавили перші два описи, які характеризують діяльність ВРНГ РСФРР в 1919–1920 рр. Вони містять цікаві документи, які проливають світло як на стан відносин, так і на їх бачення центром. Зокрема, цінною є доповідна записка члена Президії ВРНГ В.Чубаря іншим членам цього органу з приводу ситуації в Україні. Хоча вона була написана ще в березні 1919 р., але її аналіз сприятиме розумінню тих кроків з ліквідації (чи, точніше, невідновлення) будь-яких, навіть формальних, ознак господарської автономії України, які були здійснені Кремлем наприкінці 1919 — на початку 1920 р. Цю записку, як і деякі інші неопубліковані раніше документи, автор планує в найближчому майбутньому опублікувати у вигляді окремого збірника документів.

Оскільки справи державні не були відокремлені від партійних, і саме партійні органи вирішували політичні питання, то найбільш важливі документи, в яких характеризується ставлення Кремля до УСРР, знаходяться в Російському державному архіві соціально-політичної історії (*РДАСПІ*). Насамперед це стосується фонду Центрального комітету КППС (*РДАСПІ, ф. 17*). Як і в ЦДАГО України, поділ фонду ЦК компартії на описи є тематичним. Для обраної нами теми найбільш корисними виявилися матеріали пленумів ЦК РКП(б) (*онис 2*), протоколи засідань політбюро ЦК (*он.3*) та організаційного бюро ЦК РКП(б) (*он. 112*).

Головою РНК РСФРР та водночас визнаним комуністичним вождем був В.Ленін. Саме до нього адресувалися основні звернення українських керівників, саме його думка була вирішальною при визначенні ставлення Кремля до «українського питання». Тому увагу дослідника привернули особистий фонд В. Леніна (*РДАСПІ, ф. 2*) та фонд «Секретаріату В.І. Леніна (1917–1924)» (*РДАСПІ, ф. 5*). Особливо цінними для розуміння

проблеми виявилися аналітичні доповідні записки та особисті листи партійних функціонерів до вождя. Чотири документи з фонду 5 та три з фонду 2 будуть представлені у запланованому на найближче майбутнє документальному збірнику. У них добре відобразилася еволюція поглядів Кремля на державний статус України і, зокрема, на проблему господарської автономії УСРР. З огляду на те, що наркомом у справах національностей, у підпорядкуванні якому у 1920 р. спробували передати Україну, був Й. Сталін, то в нагоді стали матеріали з його особового фонду (*РДАСП, ф. 558*).

Комплексний аналіз друкованих та архівних джерел дозволяє зрозуміти суть взаємин між УСРР та РСФРР та погляди обох сторін на державний статус України, допомагає усвідомити відмінності між зовнішньою і внутрішньою формою цих відносин та їх змістом. Стає зрозумілим зміст значної кількості доповідних записок, листів, телеграм, які без знання контексту тих подій самі по собі мало що можуть сказати досліднику.

Розділ I. Взаємини України та Росії в другій половині 1919 р.

I.1. Причина актуалізації «українського питання» та його зміст

На початку 1919 р. більшовиків в Україні часто зустрічали як визволителів. Характеризуючи успіхи своєї партії періоду січня-лютого 1919 р., член ЦК КП(б)У Олексій Іванов у березні 1919 р. образно відзначив: «Куди приходить червоноармієць із штиком, там селянин стає більшовиком»¹. На той час в очах широких мас більшовики уособлювали в собі єдність національного і соціального, тому оволодіти Україною їм вдалося досить просто, без залучення значних військових сил. Але в самій Росії протягом 1918 р. внутрішня політика зазнала відчутних змін. Популярні серед широких мас гасла «Земля — селянам!», «Вся влада — радам!», «Мир — народам!», завдяки яким була захоплена влада, стали вже пройденим етапом. Повертатися до них, у тому числі і в Україні, не вважалося доцільним. Під час опанування України на початку 1919 р. компартійними керманічами мало враховувалася та обставина, що українці бачили в більшовиках насамперед тих, хто реалізовує на практиці народні прагнення.

Усі досягнення більшовиків ледь були не зруйновані в 1919 спробою стрімко втілити в життя основні засади комунізму. *В умовах «запаморочення від успіхів» зразка весни 1919 року* компартійні керманічі вважали, що турбуватися про національний розвиток немає сенсу, оскільки незабаром буде побудований комунізм з єдиною мовою та культурою. Зокрема, керівник

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 77.

українського уряду Х. Раковський у березні 1919 р. такими словами визначив своє ставлення до національного питання: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах»².

У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад есер-боротьбист Василь Еллан-Блакитний запропонував внести до Конституції положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність всіх націй в Україні, відкидаючи всякі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі і ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй, шляхом підняття національної культури до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі в соціалістичному будівництві»³. В цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру. Пізніше подібні за змістом гасла стали символом політики коренізації. Але у березні 1919 року тактика дій в національному питанні бачилася зовсім іншою. В переддень, як тоді вважалося, світової революції подібні загравання з національними почуттями видавалися зайвими. Тому нарком юстиції УСРР О. Хмельницький, який був доповідачем з конституційного питання, відхилив пропозицію В. Еллана-Блакитного. Його відмова була цілковито відвертою та відповідала баченню ситуації переважною більшістю членів ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремоті, то це буде нездорова національна відрижка»⁴. У спрямованих на підтримку української культури кроках більшовицькі керманічі УСРР, у відповідності до комуністичної доктрини, вбачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістич-

² III Всеукраїнський з'їзд рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Х., 1932. — С. 78.

³ Там само. — С. 204.

⁴ Там само. — С. 212.

ного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалася близькою, не хотілося.

В народній приказці говориться: «пани сваряться, а в холопів чуби тріщать». В нашому випадку — якщо «нагорі» з ідейних мотивів лише відмовлялися ухвалювати рішення про сприяння розвитку української культури, то на місцях серед компартійної та радянської номенклатури було поширеним ставлення до української мови та культури як до буржуазної. Такому ставленню сприяла й та обставина, що насадження комунізму відбувалося за російським зразком і керували цим процесом переважно російськоцентричні діячі, які ототожнювали російську мову та культуру із революційною та пролетарською. Тому в 1919 р., як визнавав Я. Яковлев (Епштейн) на VIII конференції РПК(б), «зустрічалося презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало»⁵.

Цьому сприяв і той факт, що з огляду на нестачу власних комуністичних сил і недовірливе ставлення до представників українських прорадянських партій, широко залучалися «прийшли» працівники, переважну більшість яких Яковлев означав так: «величезна маса працівників із Росії, не контрольована, не проціджена на місцях та в центрі, нахлинула, немов сарана, заповнюючи усі щілини радянського організму, і проводила великодержавницьку політику»⁶. Серед такої «сарани» були правилом подібні до слів уповноваженого Липовецького повіткому з продовольства Климанова відповіді на звернення, написані українською мовою (з огляду на специфіку документу цитується мовою оригіналу): «Бумажка розобрана мною быть не могла, ввиду непонимання галицийского языка, а посему дать определенного ответа на самостийныцкий язык не могу»⁷. Та це ще були «квіточки». Як зауважував у листі до В. Леніна один з

⁵ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 84.

⁶ Там само. — С. 84.

⁷ Телеграма члена оргбюро і керуючого справами ЦК КП(б)У Липовецькому і Київському партійним комітетам про презирливе ставлення надзвичайного уповноваженого до української мови. 9 липня 1919 р. // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 161.

провідників боротьбистів Григорій Клунний, «шайкою гастролерів з Росії» у м. Зінькові Полтавської губернії через свою заяву про українські симпатії «розстріляний, вірніше замучений т. Руденко, член місцевої групи КПУ, за постановою загальних зборів групи без усякого суду та слідства простим голосуванням через підняття рук»⁸.

Про те, що зневажливе ставлення до всього українського панувало навіть серед надісланих в Україну діячів РКП(б) більш високого рангу, свідчить, зокрема, і датований 24 жовтня 1919 р. запит экс-наркома пропаганди та агітації УСРР Олександри Коллонтай до оргбюро ЦК РКП(б), у якому вона прохала не відряджати Ларіна (*ймовірно йшлося про Ларика, тобто Євгена Касьяненка — Авт.*) на Туркестанський фронт як лектора, який знав «малороссийский язык»⁹.

Пізніше Микола Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (*тобто 1919 — Авт.*) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»¹⁰. Відомий приклад комбрига Червоної армії Василя Боженка, який, за словами Затонського, на прохання поставити україномовну п'єсу відповів так (з огляду на колорит, слова Боженка цитуються мовою оригіналу): «*«Пьесу розришаю (він до кінця життя не навчився добре володіти російською мовою), но запищаю, как на контрреволюционном языке»*. Мовляв, грай лише російською мовою, а не контрреволюційною»¹¹.

Мало того, навіть керманічі УСРР дозволяли собі негативні або презирливі вислови про українську мову та культуру. Приміром, голова ВУЦВК Григорій Петровський у пресі доволі

⁸ Лист визначного політичного діяча Г. Клунного В Леніну про національну політику більшовиків в Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927) /ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 234.

⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), ф. 17, оп. 112, спр. 9, арк. 98.

¹⁰ Скрипник М.О. Донбас і Україна // Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання. Упор. І. Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.

¹¹ Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР 3 созыва. Сессия 2. — М., 1926. — Бюллетень № 14. — С. 19.

необережно відзначив, що українство підтримується куркулями та пройдисвітами¹². Більш знаковим стало висловлювання голови РНК Х. Раковського. На початку серпня 1919 р. на засіданні ВУВЦК голова РНК УСРР О. Шумський у своїй промові з приводу утворення Української комуністичної партії (боротьбистів) в черговий раз виклав основні пункти різнобачень між боротьбистами і більшовиками. Вони залишилися ті ж самі, що і в лютому 1919 р.: «В тактиці аграрної політики, в поглядах на взаємовідносини Радянських Республік,... в поглядах на розвиток української культури»¹³. Х. Раковський відповів: «Нас звинувачують також у тому, що ми переслідуюмо українську мову, але я на це скажу, що дурень той комуніст, котрий не використовує її для пропаганди... Українські елементи пролетаріату це потенційна сила, величезна потенційна сила, але поки що влада повинна належати міському пролетаріату, тому ми мусимо поставити і його мову, мову московську, на перше місце»¹⁴. Специфіка перекладу («московська мова») пояснюється тим, що джерелом відомостей є звіт про роботу ВУЦВК, надрукований в газеті ЦК УКП(б) «Боротьба» за 8 серпня 1919 р. Ці слова Х. Раковського дали підставу боротьбистам для формування заклику «раз і назавжди відмовитись від ідеї “диктатури російської культури”, яку проголосив т. Раковський»¹⁵. Це гасло-заклик широко використовувалося боротьбистами наприкінці 1919 — початку 1920 року.

Різниця між очікуваннями українського суспільства на початку 1919 р. від більшовицької політики і реальним насадженням комунізму була наскільки разючою, що в Україні поширилася ідея боротьби «за більшовиків» та «проти комуністів», під час якої українське село виступало однорідною масою. «Більшовики» українцями бачилися як сила, яка бажає втілити в життя народні гасла («вся влада — місцевим радам!», «земля —

¹² Лист визначного політичного діяча Г. Клуного В. Леніну про національну політику більшовиків в Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927) /ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 234.

¹³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 368, арк. 143.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Пролетарська боротьба (Житомир). — 1919. — 16 листопада.

селянам!»), національна рівноправність тощо), а комуністи — як сила, що насаджувала антагоністичну цим гаслам «комунію».

Ця боротьба, поряд із соціально-економічними, мала і національне підґрунтя. Саме його в Кремлі вирішили позубитися в першу чергу. Адже, незважаючи на негативне чи зверхнє ставлення до української мови та культури з боку багатьох діячів РКП(б), диктатура російської культури не була самодостатньою метою більшовизму. З огляду на ймовірний злет мобілізаційного потенціалу антибільшовицького руху у випадку її насадження, вона могла завадити підкоренню України Кремлем. Один з керівників українських есерів Микита Шаповал у 1923 р. з приводу мови образно зазначав: «Коли українську мову хтось переслідує, то щодо мови всі Українці почувають себе солідарістично»¹⁶.

Під час денікінської навали в Кремлі усвідомили, що передумовою перемоги в Україні може стати лише розкол українського селянства на ворогуючі табори. Для цього в якихось моментах комуністичного будівництва потрібно було поступитися. Підсумовуючи досвід 1919 р., Х. Раковський у написаних в листопаді «тезах з українського питання» відзначав: «Другою обставиною (після «збройної диктатури куркуля», яку він назвав першою — Авт.), що об'єднує селянство в одну спільну масу та заважає таким чином його розшаруванню, є національне питання»¹⁷. Він визнав, що в результаті більшовицької політики в Україні значно посилювався рух за утворення незалежної від Кремля держави і назвав основні «ворожі» сили, які були рушійною силою цього руху: «На Україні цей рух опирається на українську інтелігенцію, особливо на Учительську спілку, яка має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, котрий є міцною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо Правобережну»¹⁸.

¹⁶ Шаповал Микита. Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. — Прага-Берлін, 1923. — С. 6.

¹⁷ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 3.

¹⁸ Там само, арк. 16.

Боротися з рухом за незалежність та розколювати селянство вирішили шляхом поступок в національно-культурній сфері. Керівництво РКП(б), наполягло на припиненні практики зверхнього ставлення до української мови та культури. Напередодні вигнання денікінців мовне питання навіть не було предметом дискусій — з тим, що українська мова існує і має право на розвиток, погоджувалися як більшовики України, так і кремлівські керманічі. На VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р., як слушно відзначив В.Васильєв, «керівництво РКП(Б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але й їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років»¹⁹. Таке рішення фактично знімало з української мови звинувачення в «буржуазності». Втім, воно не означало автоматичної відмови від подібних поглядів на практиці: за це потрібно було ще поборотися.

Таким чином, в питанні мовному і взагалі у національно-культурному, принципових незгод не існувало. Головні проблеми, які й становили суть «українського питання» восени — початку грудня 1919 р., у березні 1920 р. Х. Раковський визначив так: «Земельна, продовольча, військова, проблеми взаємних відносин Радянської України з Радянською Росією і питання про взаємостосунки нашої партії з РКП»²⁰. Слід зазначити, що здійснення більшовицької політики в 1919 р. у кожному із названих питань тією чи іншою мірою спричинило зниження авторитету більшовиків в українському суспільстві. Але в сукупності своїй вони й становили справжнє «комуністичне будівництво» у тому його вигляді, яким воно бачилося компартійним «верхам». Зміна напрямку дій у кожному з цих питань означала

¹⁹ *Васильєв В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки /. — Кам'янець-Подільський. — 2009. — № 2. — С. 93.

²⁰ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма — К., 2003. — С. 52.

б деякий відступ у будівництві комунізму. Тому відступити треба було якомога менше.

Розглянемо, чим же могли поступитися більшовики, а на що вони не погодилися б за жодних умов. Зовсім немислимою була відмова від продрозкладки і концентрації в руках держави функції розподілу продуктів. Ця функція була наріжним каменем новопосталої комуністичної держави, на ній тримався вплив більшовицької держави на мешканців міст, без неї неможливим було б успішне формування та існування Червоної армії. Натомість дискусійним, але таким, політика в якому врешті була суттєво змінена, стало земельне питання — курс на економічно невмотивовану стрімку розбудову радгоспів було відкладено.

Існували деякі суперечки щодо Червоної армії, але навіть боротьбисти і «група Попова» з КП(б)У, які безуспішно намагалися відновити ліквідовані в травні-червні 1919 р. Український фронт з українською Червоною армією та військовий наркомат УСРР, погоджувалися з необхідністю мати єдине командування та регулярну, а не напівпартизанську армію. Для керівництва КП(б)У та РКП(б) партизанщина, навіть антиденікінська, була небажаною. Адже тепер, на відміну від початку 1919 р., збройних сил і так вистачало, а досвід весни-літа 1919 р. показав, що значна частина тих сил, які спочатку приєдналися до Червоної армії у вигляді вже готових загонів, потім цими ж організованими військовими одиницями піднялися на збройну боротьбу проти більшовиків.

У листопаді 1919 р. у розмові з одним з керівників Південного фронту — Бризановським — член Революційної військової ради 12-ї армії В. Затонський наголошував: «Зараз підтримка партизанщини — в тій чи іншій формі — неприпустима помилка, якщо не злочин... Знайте, що підтримувати повстання в тилу Денікіна немає сенсу. І так все палає.... Заміняти Махна Ткаченком, як це було зроблено Південфронтом — неприпустимо. Між іншим, Ткаченко вже показав себе, він оголосив себе начальником червоних партизан Лівобережжя й заготував бланки з девізом «Голодранці всіх країн, єднайтесь!»²¹.

²¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 306, арк. 33.

Незважаючи на наявність у деяких деклараціях з військового питання створеного у грудні 1919 р. Всеукраїнському твердження про те, що при бажанні українські трудящі можуть все змінити і створити власну Червону армію, насправді це питання було вирішено остаточно.

Важливим було питання взаємин між КП(б)У та РКП(б). Основні принципи взаємин були визначені ще в резолюції VIII з'їзду РКП(б) в березні 1919 р.: «Восьмий з'їзд РКП(б) постановляє: необхідне існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП»²².

Здавалося б, нічого не змінилося, адже Х. Раковський ще в січні 1919 р. відзначав, що навіть уряд радянської України створений «за постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює усі його розпорядження та накази безумовно»²³. Однак резолюція VIII з'їзду РКП(б) мала ще й формальні наслідки: з'їзд створив комісію для підготовки змін до статуту, які мали унормувати й становище національних організацій РКП(б). У грудні 1919 р. VIII конференція РКП(б) цей статут затвердила. У ньому відзначалося, що «партійні організації, які обслуговують території федеративних частин РСФРР, прирівнюються до обласних організацій партії, тобто цілковито підпорядковані ЦК РКП(б)»²⁴. Таким чином, було зафіксовано норму, за якою КП(б)У існувала як обласна організація централізованої РКП(б), а відтак вона позбавлялася права скликати з'їзди — обласні організації мали право лише на конференції. З огляду на вказані процеси виглядало антипартійним прагнення, як це запропо-

²² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898–1970. — Пер. з 8-го рос. видання. — К., 1978. — Т. 2. — 1917–1924. — С. 72.

²³ Цит. за: *Кульчицький. С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 76.

²⁴ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 190.

нував Г. Лапчинський у резолюції на Гомельській нараді КП(б)У, добитися того, «щоб усі комуністичні сили на Україні об'єднати в одну партію — Українську комуністичну партію більшовиків», до якої увійшли б і боротьбисти і яка б стала «цілком самостійною секцією Інтернаціоналу»²⁵. Будь-яка децентралізація власної партії визнавалася Кремлем неможливою.

Натомість в ЦК РКП(б) декларували можливість деяких поступок боротьбистам. На це впливали донесення з фронту. Так, 17 листопада В. Ленін отримав від члена Реввійськради Південного фронту Абрама Каменського телеграму такого змісту: «Неможливо і надалі залишатися у невіданні стосовно політики партії на Україні. Українські СР, які називають себе українськими комуністами, надзвичайно гостро ставлять питання про майбутній державний устрій України та Галичини, про взаємовідносини останніх з РСФРР. Завдяки відсутності у комуністів України визначеної лінії та керівного центру есери набувають дедалі більшого впливу в Придніпров'ї і серед галичан і можливо із взяттям Полтави, де їх вплив найбільш вагомий, вони оголосять про створення радянського уряду з українських комуністів /не більшовиків/. Петлюра остаточно втрачає кредит — частина ескеків і правих есерів можливо піде за боротьбистами. Необхідно мати чітко визначену лінію поведінки в калейдоскопі українських подій. Чекаємо вказівок»²⁶.

Більш детально ставлення до боротьбистів буде розглянуте у тих рядках нашої праці, де будуть аналізуватися процес ухвалення та перші кроки із втілення в життя рішень з «українського питання». І хоча свою увагу ми будемо приділяти передусім питанню про державний статус радянської України та її відносинам з РСФРР, до відносин з боротьбистам ми теж звернемося, оскільки чи не єдиною перепоною, що їх роз'єднувала з більшовиками, було визначення характеру українсько-російських відносин.

²⁵ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). — Вип. 2. 1917–1920 рр. — Х., 1934. — С. 529.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 45–56.

Завершуючи аналіз змісту поняття «українське питання», зауважимо, що воно було досить ґрунтовно обговорене на VIII Всеросійській конференції РКП(б) (2–4 грудня 1919 р.). Судячи з виступів делегатів, В. Ленін під час своєї промови, стенограма якої була оголошена втраченою, наголосив на необхідності «зіграти в піддавки, зробити максимальні поступки націоналістичним тенденціям»²⁷, метою яких, серед іншого, було і залучення на свій бік боротьбистів. В чому суть та мета таких ігор в «піддавки»? Потрібно було досягти підтримки своїх дій боротьбистами, при цьому нічим реальним не поступившись.

Аналіз промов, виголошених різними діячами на VIII конференції РКП(б), спонукає до однозначного висновку про те, що ліберальне ставлення до української мови та культури розглядалося в Кремлі як поступка українському національному рухові. Термін «поступка» вживався у значенні «тимчасового послаблення боротьби» проти характерної для цього руху системи поглядів, «відмови від своїх намірів, поглядів і т. ін.» з огляду за несприятливу ситуацію. Це, з одного боку, свідчило про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого — про те, що подібне визнання було лише маскуванням, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція і міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітнича республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму, на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В. Затонський виступив проти вживання цього терміну як синоніму визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначав: «Якщо мова йде про українську мову, то це не поступка». Коріння подібних хибних поглядів він вбачав в наступному: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії — звичка, котра втолочена вам тисячоліттями існування

²⁷ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 99.

російського імперіалізму»²⁸. Але на його перестороги взагалі ніхто уваги не звернув.

Отже, спроба насадження комунізму з усіма характерними його рисами, а саме економічною централізацією, зосередженням в руках держави усіх економічних і, насамперед, продовольчих ресурсів, відмовою від обіцяного раніше зрівняльного розподілу землі та переходом до створення великих господарств на селі, державним та національно-культурним нігілізмом, що нерідко на практиці обертався на русифікацію, викликала незборимий спротив українського суспільства і вкрай загострила «українське питання». Денікінська навала, за якої антиукраїнська та антиселянська політика набула більш відвертих ніж за комунізму форм, дала шанс більшовикам на повернення контролю над Україною.

Більшовицьке керівництво було готове поступитися в деяких питаннях, насамперед визнати національно-культурні (мовні) права українського народу та змінити свою земельну політику. Виявилося, однак, що на той час прапор боротьби під радянськими гаслами в багатьох місцях перехопили більш органічно пов'язані з українським селом комуністи-боротьбисти, програмові засади діяльності були дуже схожими на більшовицькі. Головною відмінністю між більшовиками та боротьбистами, яка залишалася після згоди більшовицького керівництва на поступки в царині земельної і національно-культурної політики, було ставлення до взаємини УСРР та РСФРР та визначення державного статусу радянської України. Означення та шляхи вирішення цього питання аналізуватимуться в наступних підрозділах.

²⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 99.

I. 2. Державний статус УСРР: суть проблеми

Щоб зрозуміти ставлення Кремля до проблеми взаємин УСРР та РСФРР наприкінці 1919 р., варто коротко охарактеризувати їх еволюцію до серпня 1919 р. Як вже зауважувалося, в той час перемога «світової революції» вважалася близькою. У березні 1919 р. була ухвалена комуністична за змістом програма РКП(б), у якій зазначалося, що одним з корінних завдань на шляху відбудови економіки є «максимальне об'єднання всієї господарської діяльності країни за одним загальнодержавним планом; якнайбільша централізація виробництва у розумінні об'єднання його по окремих галузях і групах галузей і зосередження його в найкращих виробничих одиницях і в розумінні швидкості виконання господарчих завдань; якнайбільша злягодженість всього виробничого апарату, раціональне й економне використання усіх матеріальних ресурсів країни»¹. Та й взагалі комунізм ототожнювався із економічним централізмом. Таким чином, дозвіл на господарську автономію України, яку наприкінці 1919 р. відстоювали боротьбисти та частина членів КП(б)У, в очах компартійних керівників виглядав як відступ від політики комуністичного будівництва.

Позицію Кремля щодо української державності чітко висловив на початку 1919 р. голова ВРНГ Олексій Риков у розмові із співробітником газети «Экономическая жизнь»: «Необхідно прагнути до повної єдності економічної політики радянських держав. Ця єдність може бути досягнута лише за умови існування єдиного економічного центру для всіх цих держав... Таким чином, термін «незалежність» відносно радянських держав розповсюджується головним чином на національно-куль-

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях... — Т. 2. — С. 49.

турне життя цих держав»². Поблажливе ставлення Кремля до Української партії соціалістів революціонерів (УПСР) (комуністів-боротьбистів) у першій половині 1919 р. чималою мірою зумовлювалося тим, що, за оцінками більшовицьких керманічів, ставлення до проблеми економічної єдності у боротьбистів було схожим до більшовицького. У Кремлі не без підстав вважали, що «єдиними претензіями цієї партії, з якою, безумовно, варто серйозно рахуватися, є питання національно-культурного порядку» (з листа Уповноваженого РСФРР при уряді УСРР Давида Гопнера до Михайла Калініна від 3 березня 1919 р.)³.

Подібні твердження мали вагомі підстави. Приміром, на III Всеукраїнському з'їзді рад один з керівників боротьбистів В. Еллан-Блакитний заявляв: «Ми вважаємо, що національне питання — це є головним чином питання культури, а не державного будівництва, що питання національне раз і назавжди потрібно відділити від питання державного будівництва, раз і назавжди знищити всілякі самостійницькі державницькі прагнення (*мовою оригіналу* — «самостійницькие державницькие стремления» — *Авт.*)»⁴. Близькою до боротьбистів була позиція тієї частини УСДРП незалежних, що відмовилися від спроб організувати повстання проти більшовицько-радянської влади. Вони стали називатися УСДРП незалежні-ліві. В серпні 1919 р. УПСР (комуністів-боротьбистів) об'єдналася з УСДРП (незалежні-ліві) під назвою Української комуністичної партії (боротьбистів), тобто УКП(б).

З огляду на таку публічну позицію боротьбистів та відсутність у представників цієї партії, навіть після входження до уряду УСРР, реальних важелів впливу на визначення політичної лінії УСРР, наявні незгоди між Кремлем та Україною були, по суті, внутріпартійною справою. Досвід існування Народного

² Рыков А.И. Экономические отношения между советскими государствами (Беседа А.И. Рыкова с сотрудником газеты «Экономическая жизнь») // Рыков А.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 91.

³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. — М., 1996. — С. 65.

⁴ III Всеукраїнський з'їзд рад. Стенографічний звіт. — Х., 1932. — С. 204.

секретаріату, частина керівництва якого, зазнавши впливу Української революції, почала відстоювати українські інтереси й українську незалежність, змусила Кремль усвідомити ризики висунення на керівні посади в Україні проукраїнськи налаштованих більшовиків. Для уникнення непорозумінь були змінені підходи до підбору кадрового складу українського уряду.

На початку 1919 р. знання української мови чи українських особливостей, яке в 1917-на поч. 1918 р. розглядали як засіб для здобуття більшовицького впливу на суспільство, тепер було швидше мінусом, аніж плюсом при виборі того чи іншого кандидата. В республіку, здавалося б, спрямували лише перевірених і лояльних до центру діячів. 2 січня 1919 р. у спеціальній директиві ЦК РКП(б) наголошувалося: «Ніхто із членів партії не може їхати на Україну для партійної або радянської роботи без дозволу ЦК»⁵. Певні послаблення було зроблено для низки працівників другого ешелону, спрямовувати яких до України дозволялося губернським компартійним організаціям. Однак щодо більш авторитетних в Україні діячів існувало суворе застереження: «Жодні відрядження товаришів, які працювали раніше в Україні, місцевими організаціями, а також політвідділами армій в розпорядження ЦК РКП або КПУ поза вказаним порядком не припускаються»⁶. Таким чином, побоювання небезпеки українського «радянського та комуністичного сепаратизму» змусило Кремль «перестрахуватися», що, у свою чергу, призвело до втрати «відчуття маси» у нових керманічів України. Це виявилось насамперед в ігноруванні національно-культурних прав та потреб українців, про що ми вже згадали.

Незважаючи на такі кроки, уникнути проблем у взаєминах між УСРР та РСФРР не вдалося. Про одну із таких незгод — небажання керманічів КП(б)У включати до урядових структур боротьбистів, ми вже згадували. Значно вагомішими (для центру) були проблеми в царині військової та економічної політики. Керівники УСРР, незважаючи на їх переважно російську ментальність, все-таки підпадали під вплив місцевих обставин. Для

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 2.

ілюстрації такого своєрідного «переродження» компартійно-державних діячів після прибуття в Україну наведемо приклад з Афанасієм Жарком, якого після 1919 р. в Україну вже не пускали.

11 грудня 1918 р. А. Жарко очолив відділ шляхів сполучення в Тимчасовому робітничо-селянському уряді України⁷. Збереглася його розмова В. Леніним напередодні від'їзду до України. Леніна цікавило ключове питання: «Селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи проти?»⁸ На що Жарко відповів: «Їм необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і проти злиття абсолютно нічого не мають»⁹. Бачимо цілком лояльного до «злиття» діяча. Згодом, однак, виявилось, що отримавши посаду, цей урядовець почав відстоювати пріоритетність на території України українських радянських органів влади, а відтак і власні владні повноваження, тобто заважав «злиттю». 15 січня 1919 р. нарком шляхів сполучення РСФРР Володимир Невський (Феодосій Кривобоков) спробував запровадити практику видання наказів та розпоряджень для своїх українських колег. Зокрема, до українського уряду була надіслана телеграма про передачу 7 паровозів з України до Росії. Реакція його українських колег не забарилася. Вже 16 січня 1919 р. за ініціативою Афанасія Жарка було ухвалено декрет про націоналізацію залізниць України. А на засіданні уряду 21 січня після розгляду заяви Жарка про взаємини з Наркоматом шляхів сполучення РСФРР було ухвалено таке рішення: «Надіслати Леніну таку телеграму: голові РСФРР тов. Леніну, копія Наркомшлях тов. Невському. Оскільки Українська Радянська Соціалістична Республіка ще не визнана Росією — розпорядження і телеграма за № 5211 від 15 січня має бути відмінена»¹⁰.

У Кремлі так не вважали. Тому Невський надіслав нову телеграму, в якій йшлося про включення українських залізниць безпосередньо в мережу залізниць Росії. Незважаючи на уся

⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 12.

⁸ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 50. — С. 233.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 69.

свою залежність від ЦК РКП(б), на засіданні українського уряду 30 січня 1919 р., тобто вже після призначення Х. Раковського його очільником, це питання так і залишило невирішеним¹¹. Незабаром вже за ініціативою самого Леніна на засіданні Ради Оборони РСФРР 17 лютого 1919 р. було ухвалено рішення про необхідність скасування комісаріату шляхів сполучення України¹². Однак його втілення могло викликати небажану реакцію, а тому у директиві ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. «як поступка самостійним (*мовою оригіналу* — “самостийным” — Авт.) тенденціям»¹³ Кремль погодився на збереження цього українського наркомату як окремого цілого. Натомість про стосунки наркоматів шляхів сполучення РСФРР та УСРР у цій директиві говорилося так:

«Українські залізниці становлять нерозривну частину Російської залізничної сітки і керуються Народним комісаріатом шляхів з Москви, і НКШ України підпорядковується всім директивам НКШ РСФРР... В жодному разі недопустима така конституція взаємовідносин НКШ та НКШУ, яка пропонується в телеграмі Жарка від 6.04, згідно якої заходи, перш ніж здійснитися на ділі, повинні стати предметом особливих відносин між НКШ і НКШ України»¹⁴.

З цієї телеграми можна зробити також висновок про тривалючий опір українських урядовців діям Кремля, спрямованим на скорочення їх повноважень. Непоступлива позиція А. Жарка спонукала оргбюро ЦК РКП(б) 26 квітня 1919 р. ухвалити рішення про призначення на посаду наркома шляхів сполучення Ксандрова та переведення Жарка на партійну роботу. Причому звільнити Жарка пропонувалося негайно, тобто ще до приїзду В. Ксандрова. Виконувачем обов'язків мав бути заступник Жарка Близниченко¹⁵. На прикладі з цим призначенням можна знову підтвердити доречність першочергового аналізу архівних дже-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 145.

¹² В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 218.

¹³ ЦДАГО України ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 4.

¹⁴ Там само, арк. 5.

¹⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 3, арк. 27.

рел. У біографічній хроніці В. Леніна згода на призначення Близниченка з боку вождя датується ... «пізніше 20 лютого» 1920 року. Ймовірно назва місяця пояснюється саме тим, що Раднарком України відновив своє існування 19 лютого 1920 р. і тому і мало знайомі із специфікою його існування (зокрема, з фактом відсутності в 1920 р. Наркомату шляхів сполучення у його складі) упорядники біографічної хроніки вождя цілком логічно припустили, що подібне призначення могло статися лише після цієї події. Аналіз архівних джерел виявив, що у самому документі, на який вони посилаються, жодна дата не вказана¹⁶, тоді як у протоколах оргбюро ЦК РКП(б) чітко зазначено, що директива була ухвалена 26 квітня 1919 р. Однак керівництво УСРР її не виконало. Наркомат шляхів сполучення УСРР, керівником якого залишався А. Жарко, діяв майже до останніх днів перебування керівництва радянської України в Києві. Навіть після утворення «військово-політичного союзу» це питання не було цілковито узгодженим. Остаточне рішення про об'єднання наркомату шляхів сполучення УСРР та РСФРР було ухвалене на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 серпня 1919 р.¹⁷ Але у ньому була така фраза: «Управління залізницями УСРР *при формальній самостійності* (курсив наш — Авт.) має бути в підпорядкуванні РСФРР»¹⁸. Зауважимо, що на початку 1920 р. навіть у такій «об'єднаній» формі Наркомату шляхів сполучення УСРР відновлено не було.

Приклад із А. Жарком та очолюваним ним Наркоматом шляхів сполучення свідчив про непорозуміння в економічній сфері. Спротив тим наказам центру, які, на погляд українських керманічів, могли послабити радянську владу в Україні, Кремль називав «самостійничеством». Досвід взаємин між УСРР та РСФРР на початку 1919 р. спонукав Кремль до висновку, що принципово позбутися суперечностей можна лише у випадку ліквідації навіть формальної державності радянської України.

¹⁶ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 12944, арк. 1.

¹⁷ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу... — С. 126.

¹⁸ Там само.

Це відповідало справжнім намірам більшовицького керівництва і з точки зору управління господарським життям було б цілком логічним кроком, оскільки ліквідувало б зайві бюрократичні перепони у вигляді урядових структур УСРР.

Вагомим кроком до ліквідації формальностей стала постанова ВЦВК від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз радянських республік. Згідно з цим документом «керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниці, фінанси, праця)»¹⁹. Однак цього Кремлю здалося замало. 12 червня за особистим підписом Леніна до Києва надсилається послання такого змісту: «Чотирнадцятого червня виноситься на пленум ЦК партії питання про підпорядкування Укрнаркомпрода у фінансовому та організаційно політичному відношенні Всеросійському Компроду без опублікування про це» (підкреслено в рукописному тексті розпорядження, внизу примітка: «Підкреслене зашифрувати і записку передати по прямому проводу негайно») ²⁰. Так само негайно, тобто вже 14 червня, на колегії Наркомпрода УСРР було ухвалено рішення «вітати постанову колегії російського наркомпрода про об'єднання своїх компродів»²¹. Нагадаємо, що в переліку об'єднаних наркоматів від 1 червня 1919 р. Наркомату продовольства не було.

Подібна ситуація склалася і з ВУЧК, яка формально перебувала у складі Наркомату внутрішніх справ УСРР, тобто і надалі «самостійного» наркомату. 23 липня 1919 р. оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення «про розпуск ВЧК України, про підпорядкування усіх ЧК України ВЧК, про делегування в Київ одного з членів ВЧК для інформування Раднаркому та контролю за місцевою ЧК»²². На пленумі ЦК КП(б)У 2 серпня було ухвалено «просити ЦК РКП поки не розкасовувати» ВУЧК та дору-

¹⁹ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні... — С. 88.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 6, спр. 12, арк. 3.

²¹ Цитовано за: Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.) — К., 1964. — С. 103.

²² РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 6, арк. 146.

чено С. Косіюру мотивувати цю ухвалу²³. Спроба відстояти ВУЧК не вдалася. 13 серпня політбюро ЦК РКП(б) вирішило «ВУЧК розкасувати і доручити зробити це Петерсу»²⁴. Наступного дня цьому рішенню було змушене підкоритися політбюро ЦК КП(б)У: «Провести через Раднарком об'єднання Всеукраїнської та Всеросійської ЧК; доручити Лацису розробити відповідні інструкції»²⁵. 16 серпня представником ВЧК при уряді УСРР політбюро ЦК РКП(б) призначило Якова Петерса, доручивши йому «провести через ЦВК України об'єднання ВУЧК з ВЧК»²⁶.

Наведені вище приклади свідчать про те, що «самостійність» в Україні не обмежувалося тим, що В. Блакитний образно назвав «самостійницьким державницьким стремлінням». З огляду на відсутність серед верхівки КП(б)У «націонал-комуністів», більшість звинувачень у «самостійничестве», які неодноразово траплялися протягом весни–літа 1919 р., мало інший характер. Тим більше, що ці звинувачення стосувалися навіть національно нігілістичних діячів КП(б)У. Подібне «самостійництво», в сенсі «я краще знаю, як виконати завдання», було реакцією київського субцентру влади на цілковите ігнорування українських потреб з боку Кремля. По суті, як цілком доречно зауважував на початку листопада 1919 р. Д. Мануїльський, в Кремлі при звинуваченні українських діячів у «самостійницьких тенденціях» як правило змішували «властиве усім окраінам обласництво з національним сепаратизмом»²⁷.

Поряд з економікою такі тенденції набули найбільшого поширення у військовій сфері. Тому, приміром, одним із головних завдань надісланого в квітні 1919 р. в Україну борця із «самостійністю» Адольфа Йоффе було «спеціальне доручення спостерігати за Подвойським та придушувати його сепаратистські тенденції»²⁸. Однак «сепаратизм» цього діяча не мав

²³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 54.

²⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 20, арк. 3.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 64.

²⁶ Там само, спр. 21, арк. 1.

²⁷ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 2.

²⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 5, арк. 1.

ознак не лише «національних», а й «територіальних»: Микола Подвойський не лише не виконував беззаперечно усіх наказів Кремля, а й дозволяв собі ігнорувати розпорядження українського Раднаркому, членом якого формально він був.

Кремль у 1919 р. не бажав визнавати свої власні помилки, які в першій половині 1919 р. були невід'ємною складовою комуністичного штурму. Винних у його зриві шукали в Україні. Досить відверто з цього приводу висловився В. Антонов-Овсієнко, з іменем якого, за словами Х.Раковського, в Кремлі персоніфікували всі військові поразки більшовиків в Україні: «Відповідальність за відносну слабкість Української армії лежить не на мені, а на ЦК РКП, який здійснює на Україні занадто прямолінійну та централістську політику»²⁹. Однак такі відверті висловлювання не були характерними для українського компартійно-радянського керівництва.

В умовах тотального відступу червоних під натиском повстанських загонів та військ Денікіна та з огляду на критику власних дій з боку Кремля, ЦК КП(б)У за результатами пленуму, який відбувся на початку серпня 1919 р., ухвалив спеціальне звернення до ЦК РКП(б). У ньому відзначалося: «Досвід роботи ЦК КП(б)У за останній період та ті обставини, що склалися на Україні, ставлять перед нами питання про необхідність перетворення ЦК КПУ в обласний орган ЦК РКП шляхом встановлення з ЦК РКП більш тісного зв'язку і здійснення Вами більш безпосереднього керівництва роботою на Україні. Партиїну роботу в Україні слід об'єднати з роботою РКП, систематично застосовуючи тут весь практичний досвід Росії»³⁰. Питання про розпуск ЦК КПУ, а також про відзив низки працівників та заміну їх більш надійними із РСФРР оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло 11 серпня 1919 р. Було ухвалено: остаточно все вирішує В.Ленін³¹.

Курс на прискорене «злиття» фактично заперечував федеративний зв'язок між УСРР та РСФРР. Тому проти нього почали

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 18.

³⁰ Там само, арк. 32.

³¹ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 7, арк. 16.

активно виступати боротьбисти, які на початку серпня об'єдналися з лівими українськими соціал-демократами (незалежними) (УСДРП незалежні-ліві) в Українську комуністичну партію (боротьбистів) (УКП(б)). Так, наприклад, на сесії ВУЦВК, яка відбулася 6 серпня, в радянському порядку було оформлено ліквідацію Наркомвоєна УСРР: підтверджено звільнення з посади керівника цього відомства М. Подвойського, а військові частини і управління УСРР передавалися напряму Реввійськраді РСФРР³². Від імені фракції УКП(б) проти такого рішення категорично висловився М. Полоз, однак до нього не дослухалися. Відмовлено було боротьбистам і у введенні до складу Ради Оборони УСРР Олександра Шумського, тоді як А. Бубнова та Климента Ворошилова «з метою посилення Ради Робітничо-Селянської оборони» було включено до складу цього органу³³, який незабаром перебрав на себе усі повноваження з керування радянською Україною.

Таким чином, з огляду на неодноразову відмову або зволікання з виконанням військових та економічних директив компартійного центру та спробою автономізувати фінансову систему в Україні, у Кремля існували небезпідставні перестороги щодо доцільності існування у майбутньому радянської України як окремого цілого. Тому було вирішено прискорити процеси «злиття». Такі наміри відповідали партійній програмі, ухваленій в березні 1919 р., у якій, зокрема, відзначалося, що федеративне об'єднання радянських держав є перехідною формою до повної єдності³⁴.

Допоки компартійно-радянське керівництво контролювало значну частину території України, процес «злиття» відбувався кволо. Однак із відступом з України і під приводом необхідності централізації військових ресурсів та мобілізації працівників на боротьбу з Денікіним, діяльність урядових установ УСРР згорталася швидкими темпами. Розглянувши питання про розпуск ЦК КПУ, вище керівництво РКП(б) вирішило його відкласти та

³² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 34.

³³ Там само, арк. 35.

³⁴ Восьмой съезд РКП(б) март 1919. Протоколы. — М., 1959. — С. 398.

піти дещо іншим шляхом і спочатку злити урядові органи УСРР з компартійними. 13 серпня від імені політбюро ЦК РКП(б) Раковському була надіслана телеграма наступного змісту: «Наполегливо рекомендуємо закрити всі комісаріати, окрім військового, продовольства та шляхів сполучення, мобілізувати усіх поголовно на військову роботу та поставити завданням протриматися небагато тижнів, зливши в одне Раднарком, Раду оборони, ЦВК та ЦК КПУ»³⁵. Вже 15 серпня Раковський телеграфував В.Леніну: «Друга мобілізація дала близько двох тисяч працівників. Негайно після їх розподілу проведемо третю мобілізацію із закриттям комісаріатів. Раднарком засідає в тиждень один раз, президія Радоборони чотири, Політбюро три, комісія із трьох голосує асигновки. В Президію Радоборони входять окрім голови ще й /пропуск/ Петровський, Дзевалтовський, Ворошилов і Бубнов»³⁶.

Після того, як 25 серпня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про необхідність евакуації усіх урядових установ УСРР з Києва до Гомеля³⁷, почалася агонія компартійно-радянської вертикалі влади УСРР. Показовим є приклад з наркомом радянської пропаганди Олександром Коллонтай, яка втекла на пароплаві «Большевик» з «неповним завантаженням та всупереч пропозиції не від'їжджати без людей і вантажів ЦК КПУ»³⁸. І це незважаючи на те, що існувало навіть спеціальне рішення щодо неї. Так, політбюро ЦК 19 серпня ухвалило «залишити т. Коллонтай у Києві, як і усіх жінок, які підлягають евакуації лише разом з урядом та ЦК, відповідно вказівкам Організаційного бюро»³⁹. Процес був наскільки неконтрольованим, що політбюро ЦК КП(б)У вирішило заарештовувати усіх комуністів, які евакуюються з України без дозволу ЦК і продублював це рішення вже після евакуації з Києва⁴⁰.

³⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 20, арк. 1.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 37.

³⁷ Там само, оп. 6, спр. 1, арк. 93–94.

³⁸ Там само, арк. 94.

³⁹ Там само, арк. 83.

⁴⁰ Там само, арк. 99.

На урядово-партійному засіданні, що відбулося 8 вересня на пароплаві «Бородіно» у м. Гомелі за участі К. Ворошилова, Х. Раковського, С. Косіора, Рафаїла, М. Богуславського, Халепського, М. Савельєва та Штейнберга було вирішено місцем перебування Ради Оборони (по суті — урядово-партійного центру) призначити Чернігів⁴¹. Окремим пунктом порядку денного було питання про О. Коллонтай: «З огляду на ситуацію, що склалася, звільнити т. Коллонтай від обов'язків наркому пропаганди та відправити в розпорядження ЦК РКП». Подібне рішення було ухвалено і загалом щодо «усіх наркомів, що виїхали, а саме т.т. Шліхтера, Коллонтай, Зубкова, Рейхеля, Менжинського і Жарко»⁴². Бачимо, що рішення про звільнення Коллонтай у ньому продубльоване.

Того ж 8 вересня у Москві відбулося засідання оргбюро ЦК РКП(б), на якому, зокрема, розглядалося питання «Про організацію Зафронтбюро України». Доповідач з цього питання — Микола Крестинський, — поміж іншого виголосив тези Т. Харечка та Я. Епштейна про завдання Зафронтбюро. Було ухвалено рішення надати право Зафронтбюро працювати в Брянську. До його складу вводився Рафаїл. Визнавалося бажаним надсилення комуністів для командування партійними загонами в тилу Денікіна⁴³.

Бачимо, що ні в рішенні українських керманічів, ні в резолюції оргбюро ЦК РКП(б) поки що не йшлося про ліквідацію українського уряду взагалі. Але настрої такі вже існували. І вони лише посилилися після переїзду українського компартійно-радянського центру до Чернігова та непривітної зустрічі там з військовими. 10 вересня Лев Троцький телеграфував до центру: «В Чернігові перебувають Раковський, Петровський, Йоффе, Ворошилов, Мануїльський. Перебування Укр. Уряду в районі розташування армії створює вкрай невизначене та важке становище для армійського Управління. З іншого боку, зосередження шести найкрупніших працівників в Чернігові нічим не

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 99.

⁴² Там само.

⁴³ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 8, арк. 12.

виправдане... Можливо, викличте Раковського до Москви на засідання Політбюро. Питання вимагає щонайшвидшого вирішення в інтересах армії»⁴⁴.

Невизначеність і розгубленість значною мірою визначали поведінку українських урядовців у той час. До того ж у поразках в Україні більшовицькі керманічі звинувачували винятково український субцентр влади. Телеграма Л.Троцького мала вагомий вплив на вирішення питання, тим більше, що вже й до неї в розпаді української вертикалі влади чимало компартійних діячів бачило позитивів не менше, ніж негативів. 10 вересня 1919 р. у доповіді представника ЧК в Україні Петерса на оргбюро ЦК РКП(б) наголошувалося: «Фактичне скасування центральних українських апаратів створює умови для подальшого проведення централізації у *всеросійському масштабі* (*курсив наш — Авт.*). У цьому питанні всі члени уряду, а також усі члени ЦК, яких мені вдалося перепитати, були єдиної думки. Ми вважаємо, що дія Московських центральних органів має планомірно розповсюджуватися не лише на ті наркомати, об'єднання яких вже було ухвалено ВЦВК, але й на деякі інші відомства. З іншого боку, не передрікаючи в тому чи іншому змісті питання про долю українського уряду після відновлення радянської влади в Україні, ми вважаємо, що сучасний політичний момент диктує нам потребу обов'язково зберегти український уряд як політичний прапор. З цього приводу існує цілковита однотайність між членами уряду та членами Центрального комітету партії. Імперіалістично-реакційному централізму Денікіна і буржуазній самостійності Петлюри ми маємо протиставити політику нашого радянського федералістичного централізму»⁴⁵. Оргбюро рекомендувало політбюро ЦК РКП(б) «не ліквідовуючи формально уряд УСРР, припинити його фактичне існування. Усіх не задіяних військовою або зафронтовою роботою товаришів відкликати до Москви»⁴⁶.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 41.

⁴⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 8, арк. 75–76.

⁴⁶ Там само, арк. 65.

11 вересня в порядку денному засідання політбюро ЦК РКП 13-м пунктом стояло «Питання про Український уряд». Було ухвалено: «Ліквідувати увесь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально. Усіх членів уряду і усіх членів ЦК КПУ, які не отримали військового призначення або не проводять зафронтової підпільної роботи, викликати до Москви і тут використовувати для загальноросійської (*в оригіналі* — «общерусской» — *Авт.*) роботи»⁴⁷. Вже 12 вересня відбувся найбільш масштабний розподіл працівників: оргбюро ЦК РКП(б) вирішило відрядити «тов. Квірінга до Пензи, Іванова (з Харкова) до Тамбова, Хмельницького в розпорядження МК, Артема викликати до Москви, Мещерякова на Дон, Іванова (Київського) до Уфи».

Того ж дня було вирішено «з огляду на рішення Політбюро ЦК ліквідувати український уряд і рішення президії ВЦВК розформувати потяг агітації та пропаганди, тов. Коллонтай, яка його очолювала, запропонувати працювати у відділі Роботи серед жінок-робітниць та селянок при ЦК РКП». Ймовірно, це йшло врозріз з уявленнями Коллонтай про важливу роль її відомства. Беззаперечно її мотиви ми назвати не можемо, але залишається фактом: вона попросила оргбюро надати їй «спеціальний припис про ліквідацію Наркомату пропаганди УСРР» (можливо, про своє звільнення українським керівництвом вона не знала або ж не визнавала того рішення). Відповідь була такою: «Повідомити, що апарати всіх українських комісаріатів повинні бути ліквідовані»⁴⁸.

Остаточне політичне рішення щодо України було ухвалено на засіданні ЦК РКП(б) від 21 вересня, на якому був присутній і Х. Раковський. У ньому відзначалося, що формальне існування уряду УСРР та ЦК КПУ зберігається, а в якості представників ЦК КПУ затверджувалася «трійка» у складі Х. Раковського, Г. Петровського та А. Йоффе. Водночас ліквідовувався весь урядовий апарат, а від імені українського уряду «виступає, коли потрібно, Раковський, який переїжджає до Москви і зберігає

⁴⁷ Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 159.

⁴⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 8, арк. 119.

лише невеликий секретаріат з українських справ». Інші працівники мали бути розподілені по російських губерніях⁴⁹.

Рішення про ліквідацію української радянської вертикалі влади було затверджено в радянському порядку. За свідченням боротьбистів, спочатку його підтвердила Рада оборони УСРР, а 15 жовтня 1919 р. це питання розглядалося на засіданні Президії ВУЦВК у складі Михайла Богуславського, Григорія Петровського та голови закордонного бюро УКП(б) і одночасно члена Президії ВУЦВК Михайла Полоза. Двома голосам проти одного, незважаючи на протести М. Полоза щодо відсутності у Президії ВУЦВК повноважень на подібні рішення, було ухвалено затвердити розпуск ВУЦВК та РНК УСРР⁵⁰.

Вказане джерело цих відомостей розміщено в газетній статті, тому наполягати на істинності цієї дати та на протокольному точному опису ухваленого рішення ми не можемо, тим більше, що існують інші її варіанти. Вони, щоправда, по суті не заперечують зазначеного вище, бо йдеться про рішення різних органів. Приміром, Валерій Васильєв з посиланням на архівне джерело відзначає: «2 жовтня 1919 р. уряд та ЦК КП(б)У офіційно припинили існування»⁵¹. Георгій Лапчинський у спогадах називав цю ж дату: «2 жовтня 1919 року в Чернігові уряд УСРР на чолі з тов. Раковським, який був головою Ради Оборони Республіки, оголосив себе розпущеним і всі керівні товариші, що перебували на той момент у Чернігові — Раковський, Петровський, Ворошилов, Бубнов, Богуславський, Йоффе та Дробніс — виїхали до Москви в розпорядження ЦК РКП»⁵².

В окресленому тут випадку важливі не скільки дати, скільки сам факт і зміст ухвалених рішень: вищі органи влади УСРР навіть формально припинили своє існування як колегіальні ор-

⁴⁹ Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 163.

⁵⁰ Пролетарська боротьба. (Житомир) — 1919. — 30 листопада.

⁵¹ *Васильєв В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. — Іст. науки. — 2009. — Вип. 2. — С. 92.

⁵² *Лапчинский Г.* Гомельское совещание (Воспоминание) // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 37.

гани. Незаперечним є і той факт, що це рішення спочатку було ухвалено в Кремлі. Проте боротьбисти, закордонне бюро яких перебувало у Москві, публічно винними у ліквідації вищих компартійно-радянських органів УСРР називали винятково керівництво КП(б)У. Так, у боротьбистській газеті «Пролетарська боротьба» так було охарактеризовано ситуацію, що склалася з управлінським центром: «Цей центр, котрий раз вже розійшовся з масами, не може вдруге з ними зростись. Та до того ж його не існує. Він «тимчасово» саморозпустивсь — т. Петровський розпустив ЦВК, т. Раковський — Совнарком і т. Йоффе — Раду Оборони й залишилися лише втрюх на всякий випадок. Але цього мало — розпущений навіть корень попередньої радянської влади на Україні Центральний комітет господствующей Комуністичної Партії (більшовиків)»⁵³.

Варто відзначити такий факт: Х.Раковський, усвідомлюючи необхідність збереження символів УСРР, 5 жовтня поставив перед оргбюро ЦК РКП(б) питання про те, щоб «призначити т. Г.І. Петровського на яку-небудь роботу у Москві, щоб він міг одночасно трохи займатися українськими справами та виступати офіційно як представник ВУЦВК»⁵⁴. Оргбюро, здавалося б, було не проти: в ухвалі була відзначена можливість призначення Г. Петровського замість Т.Сапронова на посаду голови Московського губвиконкому⁵⁵. Але не так сталося, як гадалося: на полишену Т. Сапроновим посаду було призначено іншу людину, а Г. Петровський, ненадовго затримавшись у Москві, був спрямований на керівну роботу до Нижнього Новгороду. 10 жовтня Оргбюро задовольнило клопотання Х.Раковського та А. Йоффе про залишення в Москві «для української роботи тов. Богуславського». Він мав відати секретаріатом українського відділу при ЦК, керувати ж роботою цього відділу доручалося Раковському, Йоффе та Петровському (останньому — до від'їзду до

⁵³ Революція вимагає // Пролетарська боротьба. (Житомир). — 1919. — 16 листопада.

⁵⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 9, арк. 22.

⁵⁵ Там само.

Нижнього Новгороду). Окремим рядком відзначалося: «робота має вестися без створення спеціальної канцелярії уряду»⁵⁶.

Враховуючи ту обставину, що навіть національно-нігілістичні діячі проявляли в Україні «самостійність», в Кремлі замислилися над тим, щоб надалі не відновляти державницьких владних повноважень українського субцентру РКП(б) і здійснювати керівництво безпосередньо з Москви. Підтвердженням таких намірів є і сам факт спрямування голови ВУЦВК Г. Петровського до Нижнього Новгороду. Здавалося б, ситуація сприяла реалізації задуманого: Червона армія істотно переважала денікінців. 31 жовтня політбюро ЦК РКП(б) слухало «запит т. Раковського, чи повинні брати участь у Всеросійському з'їзді рад представники Чернігівської, Волинської і частини Київської губернії, що тимчасово приєднані постановою Українського уряду в адміністративному відношенні до Радянської Росії». Рішення було таке: «Запропонувати Президії ВЦВК надіслати запрошення на з'їзд Губвиконкомам та Губревкомам тих частин України, які не захоплені білими»⁵⁷. В Кремлі це вбачалося першим кроком до ліквідації України як державної одиниці. Зокрема, на Чернігівщині після цього рішення, як писав у датованому початком січня 1920 р. листі до В. Леніна В. Затонський, за розпорядженням секретаря ЦК РКП(б) Олени Стасової було знищено бланки та печатки з підзаголовком «КПУ» і введено скрізь «РКП»⁵⁸. Так позиція була близькою і частині керівництва КП(б)У. Однак в ситуацію втрутилися інші чинники.

⁵⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 9, арк. 22.

⁵⁷ Там само, оп. 163, спр. 16, арк. 2.

⁵⁸ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 24361, арк. 2.

1.3. Різноманітність бачень

Відомості з території України, де більшовикам не вдалося створити розгалуженого підпілля, а їх діяльність в очах народних мас цілком закономірно пов'язувалася з насадженням комунізму та з властивим йому нехтуванням економічними та національно-культурними особливостями українського народу, змусили Кремль більш обережно поставитися до проблем російсько-українських відносин. Виявилось, що зафронтбюро ЦК КП(б)У не відіграло скільки-небудь важливої ролі у повстанській боротьбі, яка вирувала на території України. Пізніше таке становище пояснювалося тим, що «цій роботі не надавалося великого значення, так як для усіх було зрозуміло, що доля України вирішиться Червоною Армією і тісно пов'язана з успіхом загальноросійської боротьби проти Денікіна»¹. Однак тогочасні документи свідчать про інше. Приміром, у листі ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) від 5 серпня 1919 р., тобто ще до відступу з Києва, відзначалося: «Тепер перед нами постало відповідальне завдання налагодити підпільну роботу на зайнятих Денікіним територіях»². Це жодним чином не узгоджується із тезою про зневажливе ставлення компартійних керівників до підпільної роботи. Та й у вже згаданому джерелі — редакційній статті в «Летописи революції» з приводу 5-річчя перемоги над Денікіним, — говорилося про відправку більше ніж 800 працівників для підпільної роботи на Україні та визнавалося: «Часом усі зусилля йшли на те, щоб законспіруватися, та все ж Парткоми і Ревкоми провалювалися із такою швидкістю, що не встигали ні налагодити зв'язку з робітниками, ні поставити типографії, ні організувати підривну роботу»³.

¹ КПУ и Деникинщина (К пятилетию восстановления Соввласти на Украине) // Летопись революции. — 1925. — № 1. — С. 8.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 32.

³ КПУ и Деникинщина (К пятилетию восстановления Соввласти на Украине) // Летопись революции. — 1925. — № 1. — С. 8.

Одним із тих, хто загинув, так і не розпочавши підпільну діяльність у місці свого призначення, став Петро Слинько, найбільш авторитетний опонент політики компартійного керівництва в Україні, кандидат в члени ЦК КП(б)У першого скликання. Він був одnodумцем вже згадуваного Павла Попова. За написаними за свіжим слідом подій спогадами Івана Слинька, Петро (його брат) ще наприкінці 1917 р., а тоді він був членом УСДРП, склав доповідну записку на ім'я «шанованого, дорогого, але незнайомого з Україною вождя робітничого класу», яка так і не потрапила до адресата⁴. У серпні 1919 р. П.Слиньку було доручено займатися підпіллям у Харкові, але вже через декілька днів після приїзду він був заарештований, а в ніч з 30 на 31 жовтня разом з іншими 26 підпільниками розстріляний⁵. Важлива деталь: як зауважував у датованому 12 лютого 1920 р. листі до оргбюро ЦК РКП(б) П. Попов, «майже вся опозиція (*тобто ті більшовики, що виступали за врахування національних та соціально економічних особливостей України радянською владою, про це більш детально далі — Авт.*) залишилася у підпіллі при поголовній і майже втечі прийшлому елементу, який керував партією при Рад Владі»⁶. Він також відзначав: «Коли стало зрозумілим, що Київ буде зданий, коли більшість із нас повинні були переходити у підпілля, ми, не довіряючи (як виявилось потім не без підстав) серйозності загальнопартійних явок та зв'язків, щоб не загубитися у підпіллі, вирішили створити центр, з яким би тримали зв'язок»⁷.

Звичайно, з огляду на невелику впливовість тієї опозиції і відсутність організаційної структурованості, такий «центр» навіть гіпотетично не міг діяти на території усєї України. Зокрема, у Харкові, куди був спрямований П. Слинько, як, втім, і в інших віддалених від Києва місцях, діяли винятково загальнопартійні явки. Павлу Попову поталанило — він був відправлений у

⁴ Слинько Ів. Петр Слинько (Материалы к биографии) // Летопись революции. — 1923. — № 3. — С. 86.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 23.

⁷ Там само, арк. 21.

підпілля на підвладну Директорії УНР територію. І там, незважаючи на його викриття, він не лише не був заарештований, а ще й забезпечений документами та спрямований до Москви з сигналом про готовність Директорії до переговорів з Кремлем.

Масовість провалів компартійного підпілля свідчила про недостатній вплив більшовиків на маси. Відповідно, взявши до уваги відсутність більшовицького підпілля як скільки-небудь організованого явища, є усі підстави вважати зафронтбюро ЦК КП(б)У маловпливовим органом в Україні. Та й Кремль ставився до нього як до доволі другорядного органу. Приміром, коли представники Зафронтбюро попрохали *підтвердити* право українського керівництва відкликати з армії працівників, оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило резолюцію про те, що керівний орган підпілля в Україні такого права *не має*⁸. Тобто Кремль вказав на відсутність тих повноважень, які у Зафронтбюро вважали незаперечними.

З огляду на важку ситуацію в Україні та популярність УНР на Правобережжі, у Кремлі неодноразово розглядалося питання домовленості з Петлюрою про спільну боротьбу з Денікіним, тим більше, що білогвардійці своєю непримиренною позицією зробили все можливе, щоб підштовхнути УНР до такого кроку. 11 жовтня політбюро ЦК ухвалило: «1) Угода з Петлюрою, як політична, так і військово-технічна, визнається бажаною. 2) Угода, з метою компрометації Петлюри перед Антантою, має бути гласною. Однак не ставити це ультимативно... 5. Усі переговори вести як з буржуазією гнобленої нації проти великоросійського монархізму та імперіалізму⁹. З огляду на потребу такої угоди та враховуючи прохання наркому закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна, 6 листопада 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) відзначило потребу уникнення агресивних дій проти Петлюри¹⁰. Та ближче до зими значення УНР знижувалося. Збувалося передбачене знайомого із ситуацією П. Попова, який, характеризуючи армію УНР, в жовтні 1919 р. відзначав: «Слабке

⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 8, арк. 117.

⁹ Там само, оп. 3, спр. 29, арк. 3–4.

¹⁰ Там само, оп. 163, спр. 17, арк. 1.

місце української армії — це техніка, озброєння, обмундирування. Жодних фабрик та заводів немає, наявні запаси невеликі і якщо нізвідки не отримають допомогу — зима їх армію знищить»¹¹. 15 листопада 1919 р. Наркомат закордонних справ РСФФР звернувся до політбюро ЦК з проханням дати директиву для розмови з представниками УСДРП та УПСР, які прибули до Москви на переговори¹². У відповідь було запропоновано повідомити українській стороні, що «з огляду крайньої невизначеності повноважень делегатів і крайньої надмірності їх претензій говорити від імені територій, якими вони не володіють, наш уряд вимушений досягти більшої ясності надсиленням своєї делегації до Кам'янець-Подільська... Однак ультиматумів не ставити, щоб не зірвати переговорів»¹³.

Окрім «буржуазії гнобленої нації», як означали Директорію УНР у Кремлі, на території України великою популярністю користувалися боротьбисти, або, якщо перефразувати більшовицьку термінологію, «комуністи гнобленої нації». Підпільна боротьба у них була налагоджена краще, ніж у більшовиків. Мало того, в Москві діяло закордонне бюро УКП(б). В протоколах політбюро та оргбюро ЦК РКП(б) доволі часто зустрічаються дані про боротьбистів, у тому числі і при розгляді питань про фінансування.

Члени вже розпушеного ЦК КП(б)У у приязному ставленні Кремля до боротьбистів вбачали чималу небезпеку. 10 жовтня 1919 р., тобто невдовзі після евакуації залишків керівних структур УСРР з Чернігова, у Москві відбулася нарада ЦК КП(б)У, на якій розглядалося питання про ставлення до боротьбистів. В її ухвалі відзначалися коливання боротьбистів, які «виявилися, поперше, в орієнтації на внутрішні сили, що насправді означало відстоювання самостійності (*рос.* — *традиційно лайливе “самостійности”*, — *Авт.*) під прикриттям словесного визнання феде-

¹¹ Доклад тов. П. Попова в зафронтбюро ЦК КП(б)У // *Летопись революции.* — 1926. — № 2. — С. 46.

¹² Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 45.

¹³ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 39, арк. 1.

рації; по-друге, у постійній опозиції радянській земельній і продовольчій політиці при декларативному проголошенні необхідності проведення соціалістичної політики на селі; по-третє, у факті об'єднання боротьбистів з надзвичайно нестійкими та такими, що легко піддаються куркульським настроям, лівими незалежниками і в намаганні утвореної так званої Української комуністичної партії відгородитися від КПУ, змальовуючи її переважно “москальською партією”, а себе єдиною представницею українського пролетаріату “села і міста”¹⁴.

Учасники наради не вважали доречним подальше існування боротьбистської партії як окремого цілого: «Необхідно виправити або, в крайньому разі, не повторювати помилок, які були допущені нашою партією по відношенню до боротьбистів /відмова від злиття з ними у березні та включення їх в уряд у травні/. Необхідно не лише не підтримувати організаційно-самостійного існування боротьбизму, але усіма засобами намагатися досягти якомога більш організованого зникнення цієї партії як самостійного цілого. Цього можна досягти лише шляхом штовхання партії боротьбистів до об'єднання з КПУ, в процесі якого усі елементи, що коливаються, мають бути залишені поза комуністичними лавами і таким чином буде досягнуте завдання втягування кращої, справді комуністичної частини УКП в КПУ. Оскільки надання боротьбистам права участі в III Інтернаціоналі затримає здійснення цих завдань, то такого права надавати в жодному разі не варто, це буде кроком неправильним і шкідливим для комунізму на Україні»¹⁵.

У Кремлі розділяли подібне ставлення до боротьбистів. Вже наступного дня, тобто 11 жовтня, політбюро ЦК розглянуло питання «Про допущення української соціалістичної партії боротьбистів в III Інтернаціонал і про дозвіл їм видавати журнал в Росії російською мовою». Були вирішено: «а/ Включення в Інтернаціонал визнати формально неприпустимим та політично шкідливим; б/ журнал дозволити»¹⁶. Щоправда, водночас із цим

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 101, арк. 6.

¹⁵ Там само, арк. 7.

¹⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 29, арк. 1.

рішенням було затверджено і постанову оргбюро ЦК про надання боротьбистам фінансування «з тим наміром, щоб визнати грошову допомогу для закордонної роботи в обмеженому розмірі і під суворим контролем»¹⁷. Це, звичайно, не було кроком до ліквідації УКП(б), але для такого рішення були вагомі підстави. Восени 1919 р. у Кремля не було впевненості у швидкій і впевненій перемозі, та й виглядати в очах українських народних мас загарбником не хотілося. Тому реалізація плану дій з ліквідації боротьбистів як окремої партії була відкладена. Тим більше, що не усіма українськими комуністами-більшовиками поділялася така антиборотьбистська позиція.

Того ж таки 10 жовтня, тобто в день, коли залишками ЦК КП(б)У були ухвалені тези про боротьбистів, оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло, як відзначено в протоколі, «Заяву Української секції Московської організації РКП про створення при ЦК української секції та про відновлення комісаріату з українських справ при Наркомнаці». Зокрема, йшлося про відновлення діяльності українського відділу при Наркоматі національностей РСФРР, який вперше був утворений у травні 1918 р.¹⁸ Тоді новоутворений орган спочатку очолив Юхим Петренко, але вже через декілька днів його головою став Ізраїль Кулик¹⁹.

Перед утворенням українського комітету при Наркомнаці навесні 1918 р. більше місяця «з повноваженнями Центрального» функціонував «Комісаріат з українських справ при раді робітничих і селянських депутатів Москви і Московської області»²⁰. Власне, як впливає із аналізу документів, дії цього органу і зумовили створення українського відділу при Наркомнаці РСФРР, який проіснував до встановлення радянської влади в Україні на початку 1919 р. Восени 1919 р. склалася ситуація дещо схожа до весни 1918 р.: ті з членів КП(б)У, які опинилися в Москві, але вважали себе українцями, об'єдналися в позастатутну організацію — своєрідне земляцтво при Москов-

¹⁷ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 29, арк. 1.

¹⁸ Об учреждении Украинского отдела // Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–XI.1920. — М., 1920. — С. 109.

¹⁹ ДАРФ, ф. 1318, оп. 1, спр. 25, арк. 1а, 12.

²⁰ Там само, арк. 8.

ському комітеті РКП(б). При цьому вони намагалися відродити центральні (на терені РСФРР) українські організації. У відповідь на звернення з таким проханням оргбюро ЦК РКП(б) 10 жовтня ухвалило досить неоднозначне рішення («і вашим, і нашим»): «а) Затвердити при ЦК відділ пропаганди і агітації серед українців, які проживають в Росії, на підставі загального положення про роботу серед національних меншин; б/ українського комітету не створювати»²¹.

До думки цього своєрідного земляцтва, у якому були представлені ті комуністи, які реально могли провадити роботу з українськими масами, в Кремлі були вимушені прислухатися. Тим більше, що воно діяло доволі активно і самостійно, іноді навіть не питаючи санкцій московського комітету РКП(б). 20 жовтня оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання про те, що «Московська українська організація випускає самостійно листки без підпису Московського комітету». Було вирішено, що це може відбуватися «лише за санкцією і за його підписом, при цьому може бути допущений підзаголовок “Українська організація при МК”»²².

Особливої ваги це своєрідне земляцтво набуло після приїзду до Москви Павла Попова, якому вдалося образно сформулювати оцінку становища в Україні та виразно окреслити бачення проукраїнської частини КП(б)У на ситуацію в Україні. Він щойно повернувся із Правобережної України. У датованому 21 жовтня звіті до Зафронтбюро Попов описав становище на контрольованій Директорією УНР території, а також інших частинах України, які він перетинав під час своєї подорожі. Ця подорож почалася невдовзі після захоплення денікінцями Києва, а ще 17 жовтня Попов перебував у Бердичеві. Характеризуючи настрої селянства, Павло Попов відзначав: «Якщо обирати яку-будь із вже існуючих властей, (Петлюра, Денікін, комуністи), то найменшим з усіх зол в очах селянства є Петлюра»²³.

²¹ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 9, арк. 52.

²² Там само, арк. 88.

²³ Доклад тов. П. Попова в зафронтбюро ЦК КП(б)У // Летопись революции. — 1926. — № 2. — С. 47.

Висловлені у звіті положення не співпадали з позицією тих керівників УСРР, які нещодавно переїхали з Чернігова до Москви. Мало того, вони прямо суперечили директивам зафронтбюро ЦК КП(б)У, насамперед — щодо боротьбистів. Можливо, саме з метою непоширення альтернативних поглядів на «українське питання» П. Попова й спробували відразу відправити назад до України. Щодо причини відправки — це лише гіпотеза, проте незаперечним фактом є той, що йому були надані відповідні директиви. Попов відмовився від поїздки, відзначивши: «Як виявилось з моєї розмови з тов. Рафаїлом, який давав інструкції, відправляючи мене для підпільної роботи на Україну, мої погляди на деякі основні питання Української політики докорінно розходяться з поглядами Оргбюро (*малося на увазі зафронтбюро ЦК КП(б)У, яке у напівофіційному листуванні називалося «оргбюром» — Авт.*), котре нині керує всією роботою на Україні»²⁴. Головні розбіжності для Попова випливали із його спостережень української дійсності. Він відзначав, що навіть серед повстанців була розповсюдженою ідея радянської влади, однак «величезна більшість прихильних до радянської влади робітників і селян ставиться з явною недовірою та острахом до Російських більшовиків і мріє про появу «своїх» більшовиків»²⁵.

Попов назвав два шляхи до опанування України: «або завоювати Україну і силою зброї знищити усілякі прояви національного сепаратизму, або знищити будь-яке підґрунтя для нього, тобто, залишаючись прихильниками пункту нашої програми про самовизначення націй, надати Україні можливість створити самостійну (*мовою оригіналу нейтральне «самостоятельную», а не лайливе «самостийную» — Авт.*) радянську республіку і лише тоді вести у ній агітацію за якомога тісніше зближення з іншими радянськими республіками, в першу чергу /в даних історичних умовах/ — з Російською»²⁶. Далі він

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 43.

²⁵ Там само. Текст цього листа нам вдалося віднайти також в РДАСП та ЦДАВО України.

²⁶ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 6.

відзначив, що вважає точку зору Оргбюро (зафронтбюро ЦК КП(б)У) «практично шкідливою» і знаходить для себе неможливим відправитись за таких умов у відрядження, оскільки вказаних директив він виконувати не зможе, «а діяти в зворотному напрямку не маю права як член партії, пов'язаний з партійною організацією»²⁷. В кінці листа він відзначив, що зареєструвався в «Українській організації при Московському Комітеті РКП, чим передав себе у розпорядження Московського комітету партії»²⁸.

Процитований лист дійшов не лише до адресата, а й, транзитом через Рафаїла (Фарбмана), потрапив спочатку до Х. Раковського, а потім до ЦК РКП(б) та особисто В. Леніна (його копія зберігається в архівному фонді вождя). У датованій 4 листопада 1919 р. супровідній записці до цього листа Рафаїл відзначав: «Зафронтбюро вважає за необхідне звернути Вашу увагу на цю заяву, так як у ній відображені погляди не самого лише Попова, але цілої групи товаришів, що групуються біля Московської секції української організації. Вважаю висловлені т. Поповим погляди явно шовіністичними і такими, що нічим не відрізняються від поглядів боротьбистів і навіть групи «Винниченко-Ткаченко». Зафронтбюро вважає за необхідне вказати на згубний вплив вказаної секції серед нашої партії та прохає Вас застосувати заходи для її знешкодження»²⁹. Вже 9 листопада оргбюро ЦК РКП(б), членом якого на той час був Х. Раковський, розглянуло його заяву про те, що «керівники Української організації при Московському комітеті налаштовані негативно щодо української політики ЦК КПУ і ЦК РКП, а тому необхідно якнайшвидше сконструювати Українське бюро при ЦК РКП, вводячи туди тт., позбавлених українського шовінізму»³⁰.

З цього звернення можна зробити висновок про тотожність оцінок звернення П. Попова з боку Х. Раковського та Рафаїла. Звичайно, не Х. Раковському зразка 1919 р. з його заклик до диктатури російської культури доречно було вживати дефініцію

²⁷ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 7.

²⁸ Там само.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 48, арк. 28.

³⁰ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 10, арк. 10.

«шовінізм» щодо опозиційно налаштованих діячів КП(б)У, всю «провину» яких можна висловити однією фразою: вони наполягали, що «Україна — не Росія». Якщо звернутися до подальшої діяльності Х. Раковського, в тому числі до написаних ним у листопаді 1919 р. «тез з українського питання», то слід зробити висновок, що частину зауважень Попова він визнав слушними, а, отже, усвідомлював необ'єктивність визначення Попова як «шовініста». До речі, в самих «тезах», які Раковський адресував не для публічного дискурсу, така дефініція при характеристиці близьких до «групи Попова» поглядів не зустрічається. Але публічне визнання правоти Попова чи його першості у визначенні тих чи інших помилок компартії могло завадити не лише владі самого Х. Раковського, а й взагалі послабити контроль Кремля над КП(б)У. Тому Х. Раковський і надалі застосовував такі ярлики для широкого загалу.

Для Кремля, з властивими йому фобіями щодо «самостійничества», таке визначення взагалі не здавалося неприродним. Що стосується засідання оргбюро ЦК РКП(б) від 9 листопада, то на ньому було ухвалено: «а) вдруге (*перше подібне рішення було ухвалене 5 жовтня 1919 р.*³¹ — Авт.) надіслати Т. Мануїльському пропозицію виїхати до Москви для роботи в МК в Українському бюро при ЦК; б) Лист Рафаїла та додану до нього заяву тов. Попова розіслати усім членам Політбюро і поставити на об'єднаному засіданні Орг і Політбюро в повному обсязі питання про нашу роботу на Україні»³².

Таким чином, лист Попова від 29 жовтня став своєрідним «стартовим сигналом» для постановки «українського питання» та формальним відліком існування «групи Попова» як такої: до 21 жовтня 1919 р. самого П. Попова в Москві не було, листування він раніше не вів, відповідно і про його провідну роль в українській організації при Московському комітеті РКП говорити недоречно. Водночас незаперечним є той факт, що у цій організації він знайшов однодумців, разом з якими найближчим

³¹ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 9, арк. 41.

³² Там само, спр. 10, арк. 10.

часом і відстоював свою позицію. То ж надалі для означення позиції цих людей ми будемо користуватися дефініцією «група Попова». Тим більше, що в Кремлі в листопаді–грудні 1919 р. саме так, а не «федералістами» чи запропонованою Х. Раковським та Рафаїлом дефініцією («українські шовіністи») називали прихильників проукраїнських поглядів в лавах КП(б)У, які були опозиційно налаштовані проти попереднього курсу.

І.4. Бажання та можливості Кремля

Ймовірно, рішення оргбюро ЦК РКП(б) стало відомим «групі Попова». Вже 12 листопада 1919 р. на засіданні президії Української комуністичної організації при Московській організації РКП(б) була розглянута і схвалена доповідна записка до ЦК РКП(б) за підписами Павла Попова, Ларика (Євген Касьяненко) та А. Зоріна, яка стала своєрідним маніфестом, програмним документом «групи Попова». Вартий уваги факт: перші два автори були вихідцями з УСДРП і формально до лав більшовиків вони влилися на І з'їзді КП(б)У в липні 1918 р. Щодо третього автора, то, на жаль, ми не маємо детальних відомостей про нього. Нам лише відомий другий варіант його прізвища — Кравчук-Зорін — під яким він запроTOCOLьований як учасник засідання опозиційно налаштованих до курсу керівництва КП(б)У діячів, що відбулося у Москві 8 грудня 1919 р.¹

Поданий до ЦК РКП(б) документ за своїм практичним значенням в конкретний період перевищив добре знану нині в історіографії працю Василя Шахрая та Сергія Мазлаха «До хвили». На відміну від книги В. Шахрая та С. Мазлаха, до цієї записки дійсно прислухалися в Кремлі: деякі пропозиції були враховані відразу, деякі використані у пропагандистській роботі, а ще частина, яка була беззастережно відкинута наприкінці 1919 р., частково була втілена в життя на переламі 1920 та 1921 рр. Серед причин такого «прислуховування» слід виділити наявний у цій записці розлогий аналіз соціально-економічних відмінностей між українцями та росіянами та ту обставину, що, як визнавав сам П. Попов у лютому 1920 р., вимоги групи обумовлювалися «саме вигідністю їх для Радянської Росії»². Основним ініціатором і автором твору був П. Попов, що під-

¹ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 12007, арк. 1.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 13.

тверджується як наступними подіями, так і його власною заувагою з листа до М. Крестинського, де він визнав себе його «практичним автором та подавцем»³. Цей програмний документ у вигляді поданої до ЦК РКП(б) доповідної записки разом із статистичними додатками був опублікований автором цих рядків у монографії 2008 р.⁴ У такому розширеному вигляді він був опублікований вперше. Проте та сама «записка», щоправда без статистичних додатків, була надрукована ще в 1919 р. у газеті боротьбистів «Пролетарська боротьба» (Житомир)⁵, та побачила світ у вигляді окремої брошури під назвою «Наша сучасна політика»⁶.

Записка мала доволі радикальний характер. Висловлені у ній критичні зауваги щодо політики компартійно-радянського влади в Україні в 1919 р. детально проаналізовані автором цих рядків у монографії 2008 р. видання⁷. Тепер зосередимось на пропозиціях і баченні майбутньої політики. Слушною є образна характеристика, яку дав цьому документу С. Кульчицький: «Рішучий тон, який взяли представники московського земляцтва у спілкуванні з керівництвом РКП(б), відповідав крутизні того повороту в національній політиці, якого вони домагалися. А домагалися вони злиття КП(б)У і УКП(б) на тій підставі, що боротьбисти, будучи ідеологічно тотожними більшовикам, мали міцну опору в селянських масах і відігравали велику роль у повстанському русі. ... Не заперечуючи необхідності фронтального наступу Червоної армії на Україну, вони вважали, що він

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 14.

⁴ Лист представників української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б) до ЦК РКП(б) та особисто Леніна з аналізом та оцінкою політики Комуністичної партії України у 1919 р. // *Сфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.)*. — К., 2008. Додатки. — С. 184–200.

⁵ Історичний документ // *Пролетарська боротьба*. — 1919. — 23 листопада.

⁶ *Наша сучасна політика (Записка, подана дог Ц.К. Р.К.П. Українською Секцією при Московській Організації Р.К.П.* — Б.м. — 1919 р.

⁷ *Сфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.)*. К., 2008.

повинен мати характер воєнно-технічної допомоги українській революції»⁸.

Навряд чи до засідання політбюро ЦК РКП(б), яке відбулося 14 листопада, його члени прочитали записку «групи Попова». Втім, основні її зауваги не були таємницею, відомо в Кремлі було також і про ситуацію в Україні. Вирішення проблеми потребувало ретельно продуманого плану дій. Цього дня в засіданні брали участь чотири діячі — В. Ленін, Л. Троцький, Л. Каменєв та М. Крестинський. Розглядалося «Питання про ставлення до України», йшлося насамперед про державний статус України. Рішення було таким: «Влаштувати на початку майбутнього тижня об'єднане засідання Політ. і оргбюро з доповідачами від трьох течій, доручивши тов. Крестинському запросити в якості таких тт. Попова, Раковського і Дробніса. Якщо останній не цілком стоїть на точці зору повного злиття з Росією, то після обговорення питання з Семеном Шварцем запросити більш визначеного представника цієї точки зору»⁹. З цього тексту можна зробити також висновок про те, що від ідеї повного «злиття» в Кремлі не відмовилися, та от лише була біда: авторитетних прихильників цієї точки зору не знаходилося.

Наступного разу політбюро засідало 17 листопада. До вказаної четвірки членів цього органу приєднався Й. Сталін. Розглядалося питання «Про день об'єданого засідання Політ та Оргбюро з приводу України та Вірменії». Було ухвалено: «Засідання з доповідачами призначити на середу, 19 листопада, о 12 годині дня. З огляду на те, що т. Сталін на цьому засіданні присутнім бути не може, остаточне вирішення питання, в зв'язку із з'ясуванням до того часу міжнародним становищем, відкласти до його наступного приїзду»¹⁰.

⁸ Кульчицький Станіслав. СРСР як імперія нового типу. // Екстракт + 200 [Текст]: у 2 ч. / за заг. ред. Л. Івшиної. — К., 2010. — (Бібліотека газети «День»). — Ч. 2. — С. 849-883. — С. 864.

⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 38, Арк. 1.

¹⁰ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 40, арк. 1. За винятком переліку присутніх на засіданні, інші відомості були опубліковані тут: Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 6. — С. 176.

Об'єднане засідання Політбюро та Оргбюро відбулося не 19, як планувалося, а 20 листопада. На ньому були присутніми 18 осіб. З числа тих, хто працював в Україні в 1919 р., у ньому брали участь Х. Раковський, Яків Дробніс, Рафаїл, П. Попов, А. Жарко, Ісаак (Семен) Шварц, Г. Петровський. Не було тісно пов'язаного із Зафронтбюро (як члена Реввійськради Південного фронту) Й. Сталіна. Сухі рядки протоколу засвідчили таку ухвалу: «Заслухавши доповіді тт. Раковського і Попова, висновки письмової доповіді т. Мануїльського та дебати, рішення на сьогоднішньому засіданні не ухвалювати, а передати усі надані до засідання матеріали та внесені під час засідання пропозиції тт. Леніна, Каменєва, Крестинського і Раковського до Політбюро для додаткового обговорення та ухвалення кінцевого рішення»¹¹. Отже, перед тим, як перейти до аналізу суті ухваленого рішення, варто ще раз відзначити такі деталі: по-перше, без Й. Сталіна, який був членом Реввійськради Південного фронту, рішення щодо України не ухвалювалося; по-друге, було заслухано, як і планувалося 14 листопада, доповіді Х. Раковського та П. Попова, а от Я. Дробніс із доповіддю не виступав, хоч на засіданні і був присутнім, що свідчить про те, що він не підійшов за основним критерієм — не був таким, що «цілком стоїть на точці зору повного злиття з Росією».

В українській історіографії зустрічаються твердження про те, що на засідання 20 листопада В. Ленін прийшов вже з готовим варіантом тез. Так, в одній із публікацій останніх років існування СРСР за авторством І. Гошуляка відзначалося: «В середині листопада 1919 р. В.І. Ленін написав проект тез про Радянську владу на Україні... Об'єднане засідання Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б) за участю ряду партійних працівників України, обговоривши 20 листопада даний проект, постановило передати внесені Леніним та іншими товаришами пропозиції до Політбюро для додаткового вивчення та прийняття рішення»¹². Така не зовсім точна передача змісту рішення цього об'єданого

¹¹ Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 6. — С. 176.

¹² Гошуляк І.Л. Про роль В.І. Леніна у зміцненні Компартії України // Укр. іст. журн. — 1989. — № 4. — С. 36.

засідання мала вагомі на той час політичні мотиви: відзначати роль «групи Попова» у постановці та вирішенні «українського питання» було недоцільно, «федералісти», до яких зараховували цих діячів, були ще заборонені до дослідження і тому робився акцент на тому, що більш ліберальне ставлення до національного, аграрного і продовольчого питання було ініційоване «вождем світового пролетаріату». Тобто, навіть у такому, не зовсім точному варіанті, на той час це було досить вагомим досягненням історіографії.

Сьогодні цензурних обмежень немає. Але історики, які звертаються до цієї проблематики, часом не лише повторюють вказану неточну інформацію, але ще й «удосконалюють» її. Приміром, М. Фролов, з посиланням на цитований нами текст І. Гошуляка, відзначає: «Готуючись до цього об'єднаного засідання оргбюро та політбюро ЦК РКП(б), Ленін 16.11.1919 написав проект тез про радянську владу в Україні»¹³. Складається враження, що М. Фролов «додумав» за І. Гошуляка точну дату написання В. Леніним тез або ж просто переплутав посилання — дата 16 листопада справді згадується в «Сторінках історії КП(б)У»¹⁴. Туди вона, ймовірно, «перекочувала» із біографічної хроніки В. Леніна¹⁵, упорядники якої таким чином, ймовірно, намагалися ствердити думку про геніальну прозорливість вождя. Вище ми вже зазначали на низці фактологічних неточностей цього видання, перелік яких можна було б продовжити, тому, зрозуміло, вказані там факти потребують перевірки. Єдине архівне посилання, яке вказується у біохроніці при вказівці дати 16 листопада вже давно введено до наукового обігу — це і є «проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні», який був опублікований у 2000 р. у збірнику невідомих раніше документів В. Леніна¹⁶. Упорядники цього збірника уважно підійшли

¹³ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х — 1930-х рр. ... — С. 132.

¹⁴ Сторінки історії КПРС: Факти. Проблеми. Уроки. — К., 1990 — С. 107.

¹⁵ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870 — 1924. — Т. 8. Ноябрь 1919 — июнь 1920. — М., 1977. — С. 38.

¹⁶ В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — С. 199–201.

до датування документів. Стосовно «проекту тез» вони цілком обґрунтовано відзначили: «не пізніше 21 листопада 1919 р.» — саме цього дня питання розглядалося на політбюро. Автор цих рядків, щоб позбавитися сумнівів, передивися архівну справу — жодної вказівки на те, що цей документ був написаний 16 листопада там немає¹⁷.

З огляду на зміст ленінського проекту тез, де явно відчувається вплив різних точок зору і, особливо, «тез» Х. Раковського, цілком логічно припустити, що цей документ з'явився після заслуховування різних доповідей та обговорення «українського питання» на об'єднаному засіданні 20 листопада. Варто відзначити, що М. Фролов детально переказує рішення цього засідання, не помічаючи суперечності між своїми ж словами, адже ухвалення рішення по суті було перенесене на наступне засідання, а про ленінський «проект тез» 20 листопада у документі жодним словом не згадано. Фактологічно неточним є навіть зазначене цим істориком формулювання — «проект тез про радянську владу в Україні», у якому «злиті» воєдино слова з ленінського проекту та кінцевого рішення з українського питання. І якщо для праці 1989 р. такий недолік не є суттєвим, то після того, як підготовлений В. Леніним «проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» був опублікований і неодноразово використовувався іншими істориками, така помилка є вже значно вагомішою.

Підсумуємо проблему датування ленінських «тез»: не виявлено жодного джерела, яке б прямо чи побічно вказувало на те, що «проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» був написаний В. Леніним до 20 листопада. Натомість комплексний аналіз матеріалів — протоколів вже названих нами засідань політбюро ЦК від 17 листопада та об'єднаного засідання від 20 листопада, письмових варіантів заслуханих 20 листопада доповідей П. Попова, Х. Раковського та Д. Мануїльського, самого ленінського документу — дозволяє з великою вірогідністю припустити, що В. Ленін писав «проект тез» або під час об'єднаного засідання, або відразу по його закінченню. Зауважимо також, що

¹⁷ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11800, арк. 1–2.

в протоколі політбюро ЦК вперше про «проект тез» Леніна з національного питання згадується в відомостях про засідання від 21 листопада¹⁸.

Поверховий аналіз рішень політбюро ЦК РКП(б) від 14 та 20 листопада викликає спокусу представити Д. Мануїльського як представника тієї течії в КП(б)У, яка, висловлюючись словами із ухвали від 14 листопада, «стоїть на точці зору повного злиття з Росією»¹⁹. Адже саме такого діяча бажав почути В. Ленін. При такій оцінці позиція Х. Раковського може виглядати як «серединна» у питанні взаємин між УСРР та РСФРР. Однак ретельний аналіз змісту і з'ясування часу написання кожного з ключових документів змушує відмовитися від такого простого і, здавалося б, логічного пояснення.

Почнемо з «висновків письмової доповіді Мануїльського». З огляду на таке формулювання, є усі підстави вважати, що в даному випадку мова йде про чотири останні сторінки так званого «письма к партии», про який ми вже згадували вище. На користь такої гіпотези говорить і той факт, що слова «політичні висновки» із «письма» підкреслені в документі, який зберігається у ленінському архівному фонді, хімічним олівцем подвійною лінією особисто В. Леніним²⁰. А саме «висновки» доповіді Мануїльського і заслуховувалися.

Це «письмо» Мануїльський написав ще до офіційної постановки «українського питання» і за формою воно нагадувало звітну доповідь про помилковість здійснюваної в УСРР селянської політики із вказівкою та пропозиціями, як уникнути подібних хиб у майбутньому. Мало того, з огляду на час написання (1 листопада 1919 р.) є усі підстави вважати, що цей документ був одним із призвідників постановки «українського питання» і вже був відомий В. Леніну, коли він підшукував партійця з України прихильного до повного злиття УСРР та РСФРР.

¹⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 42, арк. 1.

¹⁹ Там само, спр. 38, арк. 1.

²⁰ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 9.

Аналіз змісту написаного Мануїльським документу спростовує можливе припущення про розгляд його доповіді у якості прихильника «злиття» УСРР та РСФРР. Про форми взаємин між Україною та Росією, що було одним з ключових питань засідання політбюро, у тексті Мануїльського немає жодного слова. Не зайвим буде зауважити, що й сам Д. Мануїльський на той час виявляв певне «самостійничество», що відобразилося, зокрема, у його неприїзді до Москви навіть після ухвалення вже згаданої постанови оргбюро ЦК РКП((б) з цього приводу. Натомість, у вказаному документі йшлося про причини поразок, які Мануїльський вбачав винятково у соціально-економічній та кадровій політиці на селі. Мануїльський, який прибув до України вже в червні 1919 р., зробив висновок, що «організаційно ні партія, ні Радянська влада не були пов'язані з жодним прошарком Українського села»²¹. Він відзначав: «Повсюди червоною ниткою проходила крізь свідомість безпомічної селянсько-повстанської маси думка про необхідність почистити Радянські установи від буржуазії та євреїв»²². Мануїльський звернув увагу на симпатії українців до більшовизму та своєрідне його розуміння селянами: «Український «більшовик» влітку 1919 року з такою ж запеклістю громив комуністів і комісарів, з якою взимку 1918 р. вирізував державну варту. І це Повстання Українського більшовика проти Українського комуніста, яке характеризує другий етап в розвитку Української революції, увінчало собою весь невдалий досвід боротьби з південним партизанством»²³.

Образним і таким, що насправді стосується не лише соціально-економічного становища селянства, є наступний вислів Мануїльського: «В більшовизмі селянин бачив те, що він хотів у ньому бачити, а не те, чим цей більшовизм був у дійсності... Цей *мужицький більшовизм, як небо від землі, відрізнявся від пролетарського комунізму і перебував у прямій суперечності з цим останнім*»²⁴ (*курсив Авт.*). На щастя комуністів, як визнав

²¹ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 4.

²² Там само, арк. 3.

²³ Там само, арк. 7.

²⁴ Там само, арк. 8.

Мануїльський, «російська реакція виявилася нездатною наскільки збільшувачитися, щоб визнати велику земельну ломку одним із непорушних завоювань революції»²⁵. Це дало новий шанс комуністам-більшовикам. Але, як образно відзначив Мануїльський, «Україна перед тим, як бути завойованою Червоною Армією, повинна перехворіти добровольчеським сифілісом»²⁶.

У політичних висновках, які й були оголошені на засіданні політбюро від 20 листопада, йшлося про шляхи недопущення в майбутньому загального антикомуністичного селянського виступу. Мануїльський підкреслював: «Нам необхідні засоби, які хоча б частково ліквідували причини, що породжують контрреволюцію»²⁷. Він визнавав за необхідне «політично організувати селянство», для чого потрібно було «залучити Українського бідняка та середняка до справжньої участі в державному радянському апараті. Ми повинні опростити цей апарат»²⁸ (підкреслення в тексті — Авт.). Такі заклики Мануїльського багато в чому нагадують політику коренізації, основне завдання якої і полягало у залученні до радянського будівництва місцевого населення. Причому зробити таку своєрідну «коренізацію» він закликав власними силами більшовиків, не укладаючи угод з «різного роду національними угрупованнями, які зовсім не мають ґрунту на Україні»²⁹. І хоча Мануїльський обходив стороною національне питання, цілком зрозуміло, що при активному висуненні місцевих селянських кадрів у державний апарат воно неминуче постало б і мало бути розв'язаним у напрямку національної рівноправності.

Таким чином, доповідь Мануїльського не була антагоністичною доповідній записці «групи Попова» хоча б з огляду на те, що торкалася вона значно вужчого кола проблем. Причому у питанні кадровому та селянському, які й аналізував Мануїльський, Попов був з ним швидше союзником, аніж супротив-

²⁵ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 6.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, арк. 9.

²⁸ Там само, арк. 10.

²⁹ Там само, арк. 11.

ником. Приміром, у доповідній записці групи Попова відзначалося: «Партія не мала ніякого впливу на селі, ... нічого не робила для залучення найбідніших його елементів на свій бік, зате охоче приймала у свої лави міщанські елементи із середовища російських і єврейських ремісників»³⁰. Щоправда, усі політичні висновки Попова побудовані навколо національного питання, тоді як Мануїльський його зігнував.

Окрім виступу П. Попова та оголошення письмових висновків доповіді Мануїльського на об'єднаному засіданні політбюро і оргбюро ЦК РКП(б) була заслухана доповідь Х. Раковського, письмовий варіант якої відомий під назвою «тези з українського питання». Ці тези були надіслані В. Леніну 19 листопада 1919 р.³¹ Це, до речі, є ще одним аргументом на користь того твердження, що В. Ленін до засідання від 20 листопада не писав свого «проекту тез», оскільки у ленінському документі відчувається вплив Раковського. Праця самого Раковського була написана після ознайомлення із текстом Мануїльського, від якого він був «не в захопленні»³², та позицією «групи Попова», емоційно негативне ставлення до якої нами вже відзначалось. Раковському, який на той час був також членом оргбюро ЦК РКП(б), була відома ситуація в Україні, знав він і про боротьбистів в Україні та їх позицію з ключових питань. Таким чином, його «тези» постали як результат аналізу різних позицій, а червоною ниткою крізь цей документ проходила думка про необхідність корекції більшовицької політики з метою не допустити поширення, а потім і втілення на практиці ідеї «про самостійну (мовою оригіналу «самостоятельную» — Авт.) українську радянську державу»³³, яка, як відзначав Х. Раковський, «захопила і деякі кола нашої партії»³⁴.

На наш погляд, критичне ставлення до статті Мануїльського пояснюється відсутністю у ній комплексного аналізу ситуації в

³⁰ Лист представників української комуністичної організації при Московському комітеті... — С. 191–192.

³¹ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 1.

³² Там само, спр. 11590, арк. 13.

³³ Там само, спр. 11782, арк. 15.

³⁴ Там само, арк. 15.

Україні, і, зокрема, тією обставиною, що Мануїльський обійшов увагою дратівливе національне питання. У власних тезах Раковський звернув на нього чимало уваги. Так, відзначивши необхідність розрашування українського села, для чого спочатку необхідно подолати «збройну диктатуру куркуля»³⁵, другою обставиною, що об'єднує все селянство в загальну масу, він визнав національне питання. У документі підкреслювалося: «Заперечення етнічної та державної індивідуальності України, переслідування української мови, підтримування російської (мовою оригіналу «русской», підкреслення в документі зроблені В. Леніним — Авт.), а не комуністично-пролетарської диктатури призведе в майбутньому ще навіть більше, ніж у минулому, в зв'язку із економічним зміцненням селянської маси, до ще більшої національної ворожнечі, і до протистояння українського села російсько-єврейському місту і єврейському містечку, і до політичного панування куркулів і української дрібнобуржуазної інтелігенції. Тенденція до повного злиття України та Великої Росії є пережитком імперіалістичної буржуазної психології росіян (мовою оригіналу — «русских» — Авт.) і її підтримка принесе нам лише великі внутрішні і міжнародні ускладнення»³⁶.

Далі Раковський відзначив, що реальну централізацію можна забезпечити, використавши угоду від 1 червня 1919 р. Він звернув увагу на помилки у продовольчому, земельному та військовому питаннях, а також наголосив на потребі ретельного відбору відповідального радянського персоналу. Виконання поставлених перед комуністами завдань він вважав за можливе «лише при створенні Українського Уряду і Українського ЦК партії, які б проводили в життя дані їм директиви ЦК РКП»³⁷. Про боротьбистів, окрім їх розкладницької роботи, у «тезах» нічого не було сказано.

Детально на аналізі позиції трьох основних доповідей ми зупинилися для того, щоб продемонструвати те підґрунтя, на якому В. Ленін писав свої тези. Звичайно, вказаними доповідями

³⁵ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 2.

³⁶ Там само, арк. 2-3.

³⁷ Там само, арк. 4.

обізнаність В. Леніна з українськими справами не обмежувалася. Постійним джерелом його відомостей були дописи боротьбистів та повідомлення військових з Південного фронту. Знаковою щодо бачення майбутнього статусу радянської України наближеними до українських реалій діячами стала підписана В. Затонським «За гол[ову] Центральн[ого] Виконав[чого] комітету Рад[янської] України» разом з деякими іншими членами ВУЦВК телеграма з Києва, який в середині жовтня 1919 р. був тимчасово захоплений Червоною армією. У цьому документі, датованому 16-м жовтня, відзначалося: «Київ зайнятий Червоними військами. Зі столиці Радянської України від імені Центр[ального] Виконавчого Комітету Рад[янської] України шлемо привіт свій Росії... Україна знову як при гетьмані палає полум'ям повстань, з того полум'я постає Українська Радянська Соціалістична Республіка»³⁸. З процитованих рядків можна зробити висновок, що автори телеграми не мали наміру відмовлятися від української радянської державності та бачили УСРР рівноправною з РСФРР радянською республікою.

Головним підписантом названої телеграми був В. Затонський. Зрозуміло, що цим документом дописи В. Затонського до компартійного центру не обмежувалися. Значення одного з листів В. Затонського у формуванні ставлення вождя до «українського питання» можна простежити за коротким і, на перший погляд, малозмістовним документом, згадка про який є в біографічній хроніці В. Леніна. Йдеться про датований у цій книзі листопадом–груднем обмін В. Леніна записками «з секретарем ЦК КП(б)У Н.П. Поповим». Вождь запитував:»1) *Взагалі* Ви і Ваша група були згодні із Затонським? 2) Згодні тепер? 3) З його листом?»³⁹. Про помилковість визначення посади та ініціалів Попова вже згадувалося вище, але у даному випадку у біохроніці є ще один недолік — не лише не вказується точна дата обміну записками, але й зауважується, що невідомо про

³⁸ ЦДАГО України, ф. 57, оп.2, спр. 304, арк. 16-17. Див також: ДАРФ, ф. Р-1235, оп. 94, спр. 580, арк. 323.

³⁹ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 8. Ноябрь 1919 — июнь 1920. — М., 1977. — С. 75.

який лист йде мова⁴⁰. Немає про це даних і в архівному джерелі, у якому, окрім вказаних питань Леніна, міститься і відповідь Попова: «В основних рисах згодна. У листі є певна непослідовність, як і в Раковського»⁴¹. Аналіз змісту цієї короткої переписки та визначення ролі і позиції осіб, які брали участь у діалозі, дозволяють з великою ймовірністю стверджувати, що зазначений обмін записками відбувся 20 листопада на об'єднаному засіданні політбюро і оргбюро ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками КП(б)У. До такого висновку про дату і місце появи цього документу спонукають наступні аргументи.

По-перше, документально зафіксовано лише одне засідання, на якому були присутні Павло Попов та Володимир Ленін разом. *По-друге*, наявні документи дозволяють стверджувати, що письмове та усне спілкування Павла Попова з вождем «світового пролетаріату» обмежувалося винятково «українським питанням», насамперед — відносинами між УСРР та РСФРР та проблемою Червоної армії. *По-третє*, у відповіді згадується доповідь (можливо, її письмовий варіант) Раковського, яка була зроблена того ж дня, що і доповідь Попова, тобто 20 листопада 1919 р. *По-четверте*, В.Затонський, про лист якого йдеться у переписці, у керівництві УСРР зразка першої половини 1919 р. найбільш лояльно ставився до національно-культурних потреб українців, а, отже, був найменш ворожим представникам опозиційної течії (в листопаді-грудні 1919 р відомими як «група Попова») в КП(б)У. Тобто саме Затонський міг стати певною проміжною ланкою між керівництвом УСРР та «групою Попова», яка відображала настрої значної частини українських комуністів. Судячи з відповіді Попова, висловлена у переглянутому листі позиція Затонського була йому близькою.

Залишається з'ясувати зміст листа Затонського, який став безпосередньою підставою для проаналізованого обміну записками. З великою вірогідністю, перед очима П. Попова та В. Леніна було звернення Затонського до члена Реввійськради

⁴⁰ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 8. Ноябрь 1919 — июнь 1920. — М., 1977. — С. 75.

⁴¹ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 16755, арк. 1.

Південного фронту А.Каменського, дата написання якого на самому документі не вказана. Відзначимо, що датоване 17 листопада звернення подібного змісту самого А. Каменського до Леніна ми вже аналізували. Схожість текстів обох повідомлень (до змісту листа Затонського ми звернемося в наступному абзаці), безпосередня підпорядкованість 12-ої армії, членом Реввійськради якої був В. Затонський, Реввійськраді Південного фронту, а також зміст написаного В.Затонським документу дає підстави вважати, що він потрапив до Леніна у той же час, що й звернення Каменського, тобто в переддень об'єднаного засідання орг і політбюро ЦК РКП(б). У цій записці В. Затонський повідомляв про ті директиви, які він був змушений надати представникам ревкому Галичини для перемовин з представниками 2-го та 3-го корпусу Української галицької армії (УГА).

Слово «змушений» вжито тому, що сам В. Затонський від компартійного керівництва жодних директив не отримав, про що в записці висловився так: «Моє, з Мануїльським, становище безглузде (*мовою оригіналу* — «*дурацкое*»). Жодної лінії немає». Далі він повідомляв: «Я дав вказівку галиційському ревкому та Мануїльському діяти відповідно до обставин, а саме заявити галичанам, що на Україні, включаючи Галичину, буде створено свій радянський центр, котрий об'єднає всю Україну. Що стосується взаємовідносин з РСФРР, то командування повинне бути спільним, зв'язок в усіх областях найтісніший, за типом федерації, деталі якої будуть встановлені радянськими з'їздами. Таку тактику ми вважаємо всі найбільш необхідною, оскільки боротьбисти виразно (*мовою оригіналу* — «*определенно*», — *Авт.*) беруть лінію на створення самостійного радянського уряду (*мовою оригіналу* — «*самостийного советского правительства*», — *Авт.*), і, можливо, проголосять таке де-небудь у Полтаві чи Вінниці, серед галиційських солдат і українських мужичків... За нашими відомостями чимала кількість місцевих організацій комуністів знаходиться під сильним впливом боротьбистів. Це пояснюється слабкістю наших партійних сил на Україні»⁴². Зауважимо, що теза про необхідність створення єди-

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 23, арк. 18.

ного радянського центру в Україні, що має об'єднати усю роботу в межах республіки, директиву на створення якого фактично надав Затонський, була ключовою для «групи Попова». Ймовірно, це й зумовило його відповідь /»загалом згоден»/ В. Леніну. Таким чином, схвалення цієї записки Поповим, хоча й з обмовкою про непослідовність самого Затонського, є цілком закономірним.

Слід відзначити, що в жовтні–листопаді, з огляду на вагому роль боротьбистів у повстанській боротьбі, у Кремлі до отриманих від них відомостей прислухалися часом навіть більше, ніж до надісланих комуністичним підпіллям. Таке ставлення обурювало керівників зафронтбюро ЦК КП(б)У. 31 жовтня ця проблема була винесена на засідання оргбюро ЦК РКП(б), пункт 7 порядку денного якого був визначений так: «Заява Зафронтбюро ЦК КПУ про те, що в «Правді» наводяться відомості, взяті із зовсім недостовірних зведень боротьбистів, та не наводяться дані із зведень зафронтбюро, які акуратно надсилаються в редакцію газети «Правда»⁴³. Було вирішено передати цю заяву М. Бухаріну (головному редактору «Правди») та «запропонувати зафронтбюро надсилати свої зведення особисто т. Бухаріну та Стеклову»⁴⁴. Ймовірно, у «Правді» прислухалися до цієї пропозиції і почали публікувати отримані від зафронтбюро дані. До такого висновку призводить аналіз датованого 5 листопада 1919 р. листа від закордонного ЦК УКП(б) до ЦК РКП(б) та особисто В. Леніна за підписом голови закордонного бюро УКП(б) Г. Гринька та керівника відділу зовнішніх зносин ЦК УКП(б) М. Полоза (*так зазначено в записці — Авт.*): «Вважаємо не зайвим поділитися з Вами тими відомостями, які щойно отримані нами про стан речей на Україні, зокрема, в таборі Петлюри. Це тим більш необхідно, що наші відомості дещо розходяться з тими даними, що останніми днями опубліковані у Московській пресі»⁴⁵.

⁴³ РДАСП, ф. 3, оп. 112, спр. 9, арк. 113. Див також: ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 278, арк. 9.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 7.

Формуючи свою позицію, В. Ленін брав до уваги усі названі обставини. У проекті рішення, який вождь запропонував у якості директиви з українського питання на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р., були використані сильні /на погляд В. Леніна/ сторони усіх представлених напередодні точок зору. Але були у ньому й такі пропозиції, тотожних яким у названих документах не було. Якщо порівняти ленінський «проект тез» із вказаними ключовими документами (доповідями Раковського, Попова, політичними висновками письмової доповіді Мануїльського, запискою Затонського), то впадає в око посилене значення, якого вождь надав боротьбистам. У Мануїльського ця партія зовсім не згадувалася, у Раковського жорстко критикувалася як конкурент КП(б)У, Затонський згадував боротьбистів у контексті небезпеки для компартійної влади, а Попов вимагав злиття боротьбистів з КП(б)У з метою створення «своїх», підпорядкованих лише Комінтерну, більшовиків.

Пропозиція Попова апріорі була неприйнятна для Леніна, тим більше, що навіть формально її втілення виглядало б порушенням рішення VIII з'їзду РКП(б), яким визнавалося необхідним існування «єдиної централізованої РКП»⁴⁶. В. Ленін, маючи відомості про ситуацію на фронтах та у підпіллі з різних джерел, усвідомивши після декількох зустрічей з керівниками УКП(б) схожість програмових засад більшовиків і боротьбистів та знаючи про вагомий вплив останніх на повстанські загони, не бажав передчасно відштовхувати цю партію. Тому в проекті тез під номером 2 з'явилося положення: «Тимчасовий блок з боротьбистами для утворення центра і до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (*мовою оригіналу* — «*при одночасному приступе к пропаганде* — Авт.) повного злиття з Р[осійською] С[оціалістичною] Ф[едеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що — самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська]

⁴⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898–1970. — пер. з 8-го рос. видання. — К., 1978. — Т. 2. — 1917–1924. — С. 72.

Р[еспубліка], в тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»⁴⁷.

Рішення були ухвалені у руслі ленінських пропозицій. Весь документ був прийнятий за основу, а до вказаного нами пункту було зроблено важливе доповнення: «П. 2-й — прийняти з вказівкою, що до скликання українського з'їзду рад Україна та Росія федеруються на основі резолюції ВЦВК та Постанови Політбюро від 1.VI.19 р. і що в цей же час партійними колами ведеться обережна підготовка планів злиття України та Росії. Визнати припустимим включення в заново утворюваний центр представників боротьбистів та ін[ших] українських радянських партій з тим, щоб усі партії, допущені до участі у Всеукраїнському центрі, взяли на себе повну відповідальність за усі кроки його та підписали загальну декларацію»⁴⁸.

Редакційну обробку тез було доручено зробити комісії у складі Каменєва, Троцького та Раковського⁴⁹. Згодом у складі комісії відбулися незазначені у протоколі зміни — замість Каменєва над редагуванням резолюції «Про радянську владу в Україні» працював Микола Бухарін. Наслідком роботи комісії стала відома постанова ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка була ухвалена 29 листопада пленумом ЦК РКП(б), а 3 грудня 1919 р. без будь-яких змін підтверджена VIII конференцією РКП(б)⁵⁰.

Доленосного для України 21 листопада 1919 р. пунктом 2-м порядку денного засідання політбюро ЦК РКП(б) стояло питання про Всеукраїнський центр. Було вирішено: «а/ за згодою з існуючим українським урядом утворити Всеукраїнський Революційний Комітет, котрий повинен діяти в повному взаєморозумінні з Реввійськрадою Південного фронту. Цьому ревкому від імені нинішнього уряду (т.т. Раковський, Петровський) передати усю повноту влади на Україні до Українського з'їзду Рад».

⁴⁷ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 306.

⁴⁸ Там само. — С. 307.

⁴⁹ Там само. — С. 308.

⁵⁰ 5. О Советской политике на Украине; 6. О Советской власти на Украине. Резолюция ЦК РКП, подтвержденная конференцией // Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 185.

Тій же комісії у складі трьох осіб, завданням якої була вже згадана редакційна обробка ухваленого політбюро ЦК РКП(б) рішення про політику Кремля щодо України, доручалося скласти й Маніфест з приводу початку діяльності ревкому⁵¹. Цього ж дня було вирішено питання і про склад нового керівного органу радянської України. Згідно проекту рішення кількість членів ревкому мала становити 5 осіб, три з яких повинні були бути членами РКП, а два — боротьбистами⁵². Прізвища більшовиків, які мали увійти до його складу, зазначені не були. Цей проект став основою ухваленого рішення, яке в кінцевому варіанті мало дещо інший вигляд.

Хід обговорення цього питання можна простежити за чорновими записами протоколу засідання, які були зроблені Миколою Крестинським. Першою пропозицією, яка вже містила відмінності від проекту рішення, там було занотовано ревком у складі Сталіна, Петровського, Антонова, боротьбиста та борбиста⁵³. У другому варіанті до цієї трійки було додано Затонського (тобто 4 більшовика), при цьому залишалися боротьбист з борбистом. Розглядалася також пропозиція включити до ревкому Раковського, Петровського та ще одного діяча, особу якого через нерозбірливий почерк чернетки протоколу нам не вдалося визначити. Прізвище Мануїльського з'явилося лише в останньому запропонованому варіанті, який у чорновому записі протоколу не було закреслено: «Петр[овський], Ман[уїльський], Зат[онський] 2 предс[тавника]»⁵⁴. Така пропозиція і стала кінцевим варіантом рішення з цього питання, яке в офіційному протоколі мало такий вигляд: «Ввести до ревкому т.т. Петровського, Затонського, Мануїльського та двох представників інших партій. Головою призначити Петровського»⁵⁵.

Важлива деталь: у проекті рішення йшлося про включення до Всеукрревкому двох боротьбистів, в ході обговорення лунали

⁵¹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 42, арк. 2.

⁵² Там само, арк. 6.

⁵³ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 59, арк. 28.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 42, арк. 2.

пропозиції про входження представника борбистів, однак у рішенні залишилось невизначене «представники інших партій». Оскільки саме боротьбисти були найбільш масовою і організованою партією, то зафронтбюро ЦК КП(б)У цілком логічно сприймало це рішення як вказівку включити до Всеукраїнському двох боротьбистів, що, в свою чергу, ототожнювалося з реальною потребою ділитися з цією партією владою. Так, у надісланій Рафаїлом 23 листопада 1919 р. (написаній на бланку зафронтбюро ЦК КП(б)У) записці В. Затонському, зміст якої було передано адресату 24 листопада, відзначалося: «Я, Дробніс і зафронтбюро в м. Серпухові. Українське питання, за нашими відомостями, вирішилося. Створено Всеукраїнський ревком. Склад: Затонський, Мануїльський, Петровський і два боротьбисти. Чи відомо Вам і коли збираєтеся виїхати до Москви?»⁵⁶. Водночас в типографському екземплярі видання «Бюллетень Организационного бюро Центрального Комитета Коммунистической партии (большев.) Украины» за 10–23 листопада викладена «офіційна» версія постанови політбюро ЦК РКП(б). В матеріалі під назвою «Ревком на Україні» йдеться про таке: «Урядом України створено Всеукраїнський ревком, який стане органом влади на Україні до скликання з'їзду Рад. До ревкому увійшли голова Петровський, члени тов. Затонський та Мануїльський. Передбачається, що до ревкому увійдуть ще 2 товариша з інших партій»⁵⁷. Останні події, що згадуються у бюлетені, датуються 26-им листопада і набрані жирним шрифтом в останніх рядках видання, що свідчить про більш пізню, аніж вказана записка Рафаїла, публікацію матеріалу. Ймовірно, зміст постанови політбюро ЦК РКП(б) було уточнено.

Сам Затонський, як і Мануїльський, 21 листопада були далеко за межами Москви, і тому на процес ухвалення рішення з «українського питання» обидва діячі безпосередньо не впливали. У ті дні вони готувалися до участі в роботі Гомельської наради КП(б)У, офіційне ставлення до проведення якої Кремлем так і не було сформовано. Доказом такої невизначеності є рі-

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 26, арк. 148.

⁵⁷ Там само, спр. 34, арк. 7.

шення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 листопада: у якому у відповідь на телеграму «т. Борисова, Мануїльського і Порайко про скликання на 23 листопада в Гомелі конференції КПУ» було ухвалено: «З огляду наявності двох пропозицій (відкласти та провести як нараду) питання відкласти до завтрашнього засідання Політ і Оргбюро, на якому [питання] буде розглядатися вповні»⁵⁸. Однак ні у протокольних записах об'єднаного засідання політбюро і оргбюро ЦК РКП(б) від 20 листопада, ні в рішенні політбюро від 21 листопада немає жодної згадки про Гомельську нараду, що може свідчити, що у Кремлі скільки-небудь важливої ролі цьому зібранню не надавали.

Натомість однією з головних проблем засідання від 21 листопада стало визначення формального ставлення до боротьбистів та їх намірів вступити до лав III Інтернаціоналу. Того дня більшістю голосів (В. Ленін, Л. Каменєв, Й. Сталін проти Л. Троцького та М. Крестинського) такий вступ був визнаний можливим. Однак остаточно рішення ухвалене не було — з огляду на невелику перевагу голосів було вирішено відкласти його впровадження в життя та запитати по телефону думку голови виконавчого комітету III Інтернаціоналу Григорія Зинов'єва⁵⁹. Ймовірно, він виступив проти, оскільки на пленумі ЦК РКП(б), який відбувся від 29 листопада 1919 р., було ухвалено рішення, яким боротьбистів хоч і не позбавляли статусу претендентів, але й нічого конкретного не обіцяли: «Запропонувати 3-му Інтернаціоналу не приймати боротьбистів до Інтернаціоналу, оскільки в Інтернаціоналі вже є одна Українська Комуністична партія, утворити комісію для обговорення можливості і умов об'єднання КПУ та боротьбистів»⁶⁰.

Аналогічне за змістом рішення виконкому Комінтерну було сформульоване в більш сприятливих для боротьбистів визначеннях. У його вступних рядках було відзначено, що виконком вважає «бажаним входження Української комуністичної партії «боротьбистів» в Комуністичний Інтернаціонал». Однак з огля-

⁵⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 10, арк. 31.

⁵⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 42, арк. 2.

⁶⁰ Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 6. — С. 181.

ду на потребу єдності «комуністичних робітників» відзначалося, що вступити до Комінтерну боротьбистів мають можливість «через КПУ як стару, масову Комуністичну партію»⁶¹. Щоб відмовою від перспективи входження до Комінтерну не відштовхнути від себе партію боротьбистів, у рішенні акцентувалася увага на потребі їх об'єднання з КП(б)У, тобто ліквідація УКП(б) не визначалася як мета. Мало того, у резолюції наголошувалося: «Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу пропонує свої послуги для цього об'єднання і згоден призначити спеціальну комісію для цієї мети». До закінчення роботи комісії до складу виконкому Комінтерну у якості спостерігача запрошувався представник боротьбистів⁶². Іншими словами, ліквідація УКП(б) була відкладена до більш сприятливих обставин.

Значимо ще одну деталь, яка засвідчує справжні наміри Кремля стосовно України та реальну вагу ухваленого 1 червня 1919 р. декрету ВЦВК «Про об'єднання Радянських Республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби із світовим імперіалізмом», що більше відомий як угода про військово-політичний союз. 22 листопада 1919 р. за засіданні оргбюро ЦК РКП(б) пунктом 7 порядку денного було таке питання: «7. Заява Дзержинського про те, що президія ВЧК має намір відрядити на Україну в розпорядження Всеукраїнського ревкому для чекістської роботи голову МЧК та члена президії ВЧК т. Манцева з тим, щоб **ЧК на Україні були безпосередньо і безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червеневою угодою про союз республік**» (виділення Авт.). Ця інформація членами оргбюро була просто «взята до відома»⁶³. І це незважаючи на те, що у вказаному документі від 1 червня серед тих наркоматів, що об'єднуються, жодним словом не вказано ВЧК, як, втім, і Наркомату внутрішніх справ, якому вона формально мала підпорядковуватися. Іншими словами, твердження Дзержинського прямо суперечило тому документу,

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 368, арк. 190.

⁶² Там само.

⁶³ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 10, арк. 35.

на який він посилався та апелюючи до законності якого Кремль, а потім і Х. Раковський у перемовинах з боротьбистами, намагалися не допустити відновлення управлінського апарату в УСРР. При цьому слід зауважити, що на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) від 22 листопада був присутній Х. Раковський, один із творців угоди від 1 червня. Тобто та угода сама по собі не відіграла для Кремля будь-якого значення і була лише зручним засобом для підготовки подальшого «злиття» республік.

Підсумовуючи ставлення Кремля до шляхів вирішення «українського питання» напередодні вступу Червоної армії до України слід відзначити, що більшовицьке керівництво було змушене відмовитися від намірів зовсім не поновлювати української форми радянської державності та терміново «злити» Україну з Росією. Такі ідеї були досить популярними влітку-восени 1919 р., але практика продемонструвала неможливість втілити їх в життя. Причиною такої відмови був не лише слабкий вплив комуністичного підпілля на повстанську антиденікінську боротьбу та відповідне збільшення авторитету боротьбистів, а й відсутність серед впливових українських комуністів осіб, які б поділяли ліквідаторські стосовно української державності погляди. Усе це не міг не враховувати В. Ленін при виробленні тактики дій щодо України. Вождю довелося якось узгоджувати бажане і можливе.

Запропоновані В.Леніним формули відносин України та Росії з точки зору дня сьогоднішнього здаються суперечливими: «тісна федерація» з характерною для неї відсутністю частини наркоматів в УСРР не виглядає сумісною із «самостійністю» (*рос — «самостоятельностью» — Авт.*). Однак на той час єдино припустимою (і бажаною для Кремля) альтернативою була повна ліквідації УСРР. С.Кульчицький цілком доречно вказує на важливість ухваленої на основі ленінських тез резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» для трансформації Російської імперії в Радянський Союз⁶⁴. Та стверджувати, що більшовицьке керівництво вже наприкінці листо-

⁶⁴ *Кульчицький Станіслав.* СРСР як імперія нового типу. // День. — 2010. — 30 квітня. — № 77.

пада — на початку грудня 1919 р. відмовилося від ідеї «злиття» чи «автономізації» немає підстав. Адже ухвалені після цієї резолюції рішення, як і вказівка політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада 1919 р. про «обережну підготовку планів злиття України та Росії»⁶⁵, свідчать про те, що курс на повне злиття не був скасований, його лише відтермінували на короткий строк з побоювань за більшовицьку владу в Україні. Красномовним підтвердженням цієї тези є рішення політбюро ЦК РКП(б) від 27 грудня 1919 р., у якому зазначалося: «Повідомити т. Петровському, що ЦК вважає за неможливе створення при Ревкомі будь-яких відділів, які б не мали відповідних керівних над ними Комітетів РСФРР і тим самим би ускладнили б можливе в майбутньому злиття республік, і тому пропонує членам нашої партії у Всеукраїнському комітеті провести в ньому постанову про нестворення відділу агітації, пропаганди і видавництва»⁶⁶.

На наш погляд, суть ленінського підходу полягала не у відмові від курсу на «злиття», а у спробі приховати або нівелювати його національно-російський характер, який був прикметною рисою більшовицької влади в Україні в 1919 р. Червоною ниткою в постанові ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» проходила теза про те, що українська мова та культура мають право на існування. Водночас у тексті резолюції ніде не говорилося про формальне визнання незалежності чи самостійності УСРР. Йшлося лише про визнання «права на незалежність», яке б гіпотетично могло бути реалізоване Всеукраїнським з'їздом рад. А щоб цього не сталося, робилося все можливе й неможливе. І лише останнім штрихом стала постанова ВУЦВК від 6 квітня 1920 р. про норми делегування на з'їзд, за якими один делегат обирався від 1 тис. вояків неукраїнської за своїм складом Червоної армії, від 10 тис. робітників та 50 тис. селян⁶⁷.

⁶⁵ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 307.

⁶⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 50, арк. 2.

⁶⁷ Про порядок і норму представництва на IV Всеукраїнський з'їзд рад // Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР (далі — ЗЗ України). — 1920. — № 6. — Ст. 104.

За ініціативою Кремля у більшовицьку агітацію і пропаганду знову, як і в 1917 — на початку 1918 рр., повернулася «незалежницька» риторика. Але словесно-агітаційне визнання незалежності України, не кажучи вже про фактичну відсутність будь-яких ознак незалежності, не було підтверджене формально. Таку тактику не відразу зрозуміли члени керівної ланки УСРР, яких до того часу нерідко звинувачували в «самостійности», навіть незважаючи на їх переважно антиукраїнську національно-культурну спрямованість.

I.5. Реакція керівництва КП(б)У

Декларативне проголошення гасел про незалежність радянської України та курс на співпрацю з боротьбистами викликав відверто негативну реакцію керманців КП(б)У, які на той час віддавали перевагу конфронтаційному варіанту розвитку взаємин з УКП(б). Ще на серпневому 1919 р. пленумі ЦК КП(б)У було ухвалене таке рішення щодо боротьбистів: «В дружці почати кампанію, викриваючи дрібнобуржуазний характер; вимогу представництва в Раді Оборони відхилити, грошей їм, в тому числі і на підпільну роботу, не давати»¹. Зауважимо, що до інших прорадянських партій ставлення було більш лояльним. Але з «дрібнобуржуазною партією», яка була їх реальним конкурентом, переважна частина керівників КП(б)У співробітничати не поспішала.

Може здатися, що ще однією з причин критичного ставлення до позиції Кремля стала схильність членів ЦК КП(б)У до централізму та їх небажання підтримувати українську форму радянської державності. Такий висновок виглядає логічним, якщо поверхнево переглянути резолюцію «Про радянську владу на Україні». З тієї уваги, яка приділялася у ній розвитку української культури та проблемі незалежності України, можна припустити, що керівництво КП(б)У раніше свідомо проводило протилежну лінію. Однак більш ретельний аналіз стану справ спростовує таку тезу. Розглянемо рішення і аргументи української сторони.

30 листопада, тобто вже наступного дня після ухвалення пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про радянську владу на Україні», відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. На ній було заслухано низку повідомлень: «а/ Про роботу виділеного в жовтні Українського уряду; б/ Про рішення ЦК РКП/б/ з Українського питання /Раковський/; в/ Про

¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 53.

Гомельську нараду українських партійних організацій /резольюція додається /Мануїльський; г/ Про настрої у звільненій частині України; д/ Про становище в Галичині та Петлюрівщині; ж/ Про становище в 12 армії /Затонський/; з/ Про роботу зафронтбюро ЦК КПУ /Рафаїл/»². Інформацію з усіх названих питань вирішили взяти до відома, висловлюючись по ній при обговоренні інших пунктів порядку денного: «2/ Ставлення до політичної лінії РКП з українського питання; 3/ Про боротьбистів; 4/ Про ЦК КПУ; 5/ Про зафронтбюро ЦК КПУ; 6/ Про Всеукраїнський ревком; 7/ Про постановку українського питання на Всеросійській конференції РКП; 8/ Про нараду українських делегатів конференції і з'їзду Рад»³.

Зауважимо, що Х.Раковський, який доповідав з найбільш дратівливого для учасників наради питання, не просто був присутнім на пленумі ЦК РКП(б) від 29 листопада, а й входив до складу редакційної комісії, яка займалася підготовкою ключового документу, ухваленого на ньому — кінцевого варіанту резолюції «Про радянську владу на Україні». Серед рішень цього пленуму, окрім тих, про які вже йшлося вище, було й таке: «Запропонувати ЦК КПУ покласти керівництво українською партійною роботою на тимчасове бюро в складі: т.т. Раковського, Петровського, Мануїльського, Затонського і Косіора. Зафронтбюро, залишивши в підпорядкуванні Південного фронту, зв'язати з Оргбюро не безпосередньо, а через вказане вище тимчасове бюро ЦК КПУ»⁴. Заслуговує на увагу та обставина, що написати «популярну листівку-звернення до всіх трудящих України і розповсюдити її російською та українською мовами» було доручено Г. Зинов'єву⁵, а не кому-небудь з членів ЦК КП(б)У. Такі рішення українськими компартійними керівниками цілком закономірно (і це відповідало справжньому стану речей) розглядалися як вияв недовіри з боку Кремля та спроба перекласти на український субцентр влади усю провину за

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 11, арк. 7.

³ Там само, арк. 7–8.

⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 25, арк. 1.

⁵ Там само.

поразки, навіть у тому випадку, коли причиною негараздів було виконання директив центру.

Причини незадоволення рішенням центру постануть виразніше, якщо з'ясувати перелік учасників наради від 30 листопада. У ній, окрім вже названого **Раковського**, взяли участь Г. Петровський, А. Йоффе, **А. Бубнов**, **Я. Дробніс**, **В. Затонський**, Д. Мануїльський, **Рафаїл**, **С. Косіор**, М. Богуславський, Я. Яковлев (Епштейн), М. Рафес, О. Шліхтер, М. Майоров⁶. Жоден з названих діячів не був учасником «групи Попова», тобто на нараді було представлено офіційне компартійно-радянське керівництво України. У переліку окремо відзначено прізвища тих, хто був обраний до складу членів ЦК (їх прізвища виділені напівжирним шрифтом) або кандидатів в члени ЦК в березні 1919 р. на III з'їзді КП(б)У⁷ (підкреслено). Звірівшись з переліком обраних на тому з'їзді до ЦК, бачимо, що на цій нараді були присутні шість з п'ятнадцяти членів ЦК КП(б)У та один з шести кандидатів. Втім, усі названі діячі відігравали важливу роль в управлінні радянською Україною в 1919 р., тобто то були справді провідні на той час компартійці України, хоча, звичайно, і не всі.

Рішення ЦК РКП(б) з українського питання, доповідь про яке робив Раковський, не обмежувалися резолюцією пленуму. Як це впливає з протоколу наради, Раковський доповів про увесь комплекс рішень, і насамперед — щодо організації влади в Україні⁸. У фондах ЦДАГО України серед надісланих з центральних московських архівів фотокопій зберігається цікавий документ із назвою «Про державний устрій України». У ньому наводяться інструкції, надані Кремлем про організацію влади та

⁶ Копія другого варіанту документу, у якому збереглися два досить радикальних рішення наради, які не увійшли до кінцевого варіанту протоколу, зберігається тут: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 11, арк. 28–29. Цей документ опубліковано, щоправда, не весь: з протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // Документи трагічної історії України (1917–1920). — К., 1999. — С. 236–238.

⁷ Комуністична партія України: з'їзди і конференції./ кер. авт. колективу В.Ф. Солдатенко — К., 1991. — С. 37.

⁸ з протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // Документи трагічної історії України (1917–1920). — К., 1999. — С. 236–238.

ставлення до боротьбистів. З огляду на зміст документу, а також беручи до уваги рішення наради, є усі підстави вважати, що він був перед очима її учасників. Проаналізуємо зміст цієї інструкції.

В пункті 1 відзначалося: «Для управління очищеною від білих частиною України РВР Південного фронту негайно створює Український Ревком, вводячи до його складу міцну більшість комуністів /КПУ/ і меншість (не більше 25%) боротьбистів і, можливо, борбистів». Пункт 2 теж процитуємо повністю: «2. Український ревком негайно оголошує, що Україна входить на правах рівноправної частини до складу РСФРР, що Червона армія, яка бореться на усіх революційних фронтах, в тому числі і на Україні, є спільною армією усіх радянських республік і що її завданням на Україні є нещадна боротьба з денікінцями, петлюрівцями та озброєним куркульством /партизанами/»⁹. Далі йшлося про потребу обережної селянської і національної політики. Ревкому ставилося завдання оголосити про свою повну згоду з ухваленою в червні угодою про «військово-політичний союз республік» і, з огляду на це, при відновленні урядового апарату не відновлювати таких комісаріатів: «Військового, Шляхів Сполучення, Пошт і Телеграфів, Продовольства, Фінансів, Праці, Зовнішньої торгівлі, Іноземних справ, Внутрішніх справ, Національностей і ВРНГ»¹⁰. Із змісту процитованого зрозуміло, що цей документ-інструкція був написаний діячем, мало знайомим з українськими реаліями: Наркомату національностей та Наркомату Зовнішньої торгівлі в 1919 р. в УСРР не існувало, тобто про гіпотетичне відновлення мови йти не могло. Безапеляційні вказівки незнайомих з українськими реаліями діячів дратували українське керівництво найбільше.

Припущення про те, що цей документ заслуховувався учасниками наради, підтверджується і тією його частиною, у якій йшлося про боротьбистів. Це питання було означене без зайвих реверансів: «1. Боротьбистів, доки вони становлять з себе самостійну партію, в III Інтернаціонал не приймати. 2. Якщо боротьбисти або їх ліва частина заявлять про своє бажання злитися з

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 31.

¹⁰ Там само.

КПУ на основі нашої партійної програми, в партію їх прийняти»¹¹.

Проаналізована інструкція, як і загалом ставлення Кремля до «українського питання», викликали обурення учасників зібрання. Резолюції наради з усіх важливих питань увійшли в дисонанс з лінією ЦК РКП(б). Список розбіжностей узагальнено в наступній таблиці.

Таблиця розбіжностей між ЦК РКП(б) та керівництвом КП(б)У в «українському питанні»
(далі — «таблиця розбіжностей»)

Суть питання	Позиція Кремля (узагальнено) ¹²	Резолюція наради (цитата) ¹³
1. Ставлення до політичної лінії РКП з українського питання.	На відміну від нехтування українською мовою та культурою, що були характерними рисами в 1919 р., сприяти їх розвитку («на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, усіяяко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план...»)	«Вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації-резолюції ЦК РКП (прийнято вісьмома голосами проти п'яти)».
2. Про керівні органи КП(б)У та долю Зафронтбюро.	Призначення для керівництва партійною роботою в Україні тимчасового бюро в складі: Раковського, Затонського, Косіора, Петровського, Мануїльського, причому два останніх не входили до складу ЦК КПУ у 1919 р. Залишити Зафронтбюро у підпорядкуванні Південного фронту, але з оргбюро ЦК РКП(б) зв'язати через	«Нарада протестує проти порушення прав української організації, яке виразилося в розпуску ЦК КПУ, обраного 3-м Всеукраїнським партійним з'їздом, і в призначенні нового ЦК (12 голосів при одному,

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 31.

¹² Позиції Кремля зазначені за вже згадуваними в тексті документами: резолюцією «Про радянську владу на Україні», рішенням пленуму ЦК РКП(б) щодо керівництва партійною роботою в Україні, рішеннями політбюро ЦК РКП(б) з «українського питання».

¹³ З протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // Документи трагічної історії України (1917–1920). — К., 1999. — С. 236–238.

Суть питання	Позиція Кремля (узагальнено) ¹²	Резолюція наради (цитата) ¹³
	вказане тимчасове бюро. На практиці — жорстке обмеження можливості автономного ухвалення рішень компартійним центром України.	що утримався)». «Зафронтбюро розпустити, передавши його функції ЦК КПУ».
3. Всеукраїревком: склад, функції, повноваження	«Для управління очищеної від білих частиною України РВР Південного фронту негайно створює Український Ревком». У резолюції політбюро ЦК РКП від 21 листопада дещо м'якше: «створити Всеукраїнський ревком, який повинен діяти у повному контакті з Реввійсьрадою Південного фронту». В обох випадках Всеукраїревком в цілковитому підпорядкуванні РВР Південного фронту.	«Ревком є органом урядової влади на Україні. Для контакту в роботі Ревком має через ЦК КПУ за затвердженням ЦК РКП свого представника в складі Реввійськради Південного фронту, а також в Реввійськрадах армій, що діють на Україні. Ревком відповідальний перед ЦК КПУ».
4. Українське питання на партійній конференції	«Українське питання» винести окремим пунктом порядку денного на Всеросійську конференцію РКП(б).	«Визнати постановку українського питання на Всеросійській конференції не потрібно, запропонувавши делегаціям при обговоренні звіту ЦК вказати на неправильну політичну лінію з українського питання».

Важлива обставина: в резолюції наради йшлося також про потребу сформуванню «позитивну» частину заяви до ЦК РКП(б), тобто викласти свої позиції в питаннях «національному, про основи радянської політики в українському селі, про боротьбистів, про партизанство». В основу такої заяви було вирішено покласти «тези т. Раковського з національного питання і т. Бубнова з питання про основи радянської політики в українському селі, ухвалені на минулій нараді. Написання цієї заяви доручити тт. Раковському, Затонському і Бубнову»¹⁴. З наведеної цитати можна зробити висновок, що позиція Х. Раковського не відріз-

¹⁴ З протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // Документи трагічної історії України (1917–1920). — К., 1999. — С. 237.

нялася від загальної, і це незважаючи на його пряму причетність до створення резолюції «Про радянську владу в Україні».

Атмосферу, яка панувала на вказаній нараді керівництва КП(б)У, розкриває датований 1 грудня 1919 р. лист В. Затонського. В надзаголовку цього машинописного документу рукою Затонського позначено: «Передбачалося звернення до ЦК РКП, але не вийшло. Зірвався. В такому вигляді публікації не підлягає і в ЦК спрямовано бути не може»¹⁵. Така резолюція на написане ним самим звернення з'явилася вже після прочитання цього документу, який з рукописного варіанту був передрукований на друкарській машинці, тобто після того, як минув певний проміжок часу і Затонський дещо «охолов» та вирішив не дозволяти емоціям брати верх. Однак при цьому суть вказаних у зверненні зауважень не заперечувалася. Та й саме звернення таки потрапило до ЦК РКП, адже відшукати його вдалося саме в фонді 5 РДАСПІ («Секретаріат В.І. Леніна»).

В перших рядках допису В.Затонський так пояснив причину його появи: «В резолюції, ухваленій на нараді членів ЦК КПУ і відповідальних працівників України, говориться, по суті, майже все, що мені хотілося б сказати. Мені залишається, власне, ілюструвати і розвинути /щоб запобігти всіляким непорозумінням/ те, що є в сухих і щільних формулах резолюції»¹⁶. Зміст документу вносить ясність в низку питань. Проаналізуємо допис за порядком, вказаним в наведеній раніше «таблиці розбіжностей».

Перша розбіжність з позицією Кремля (лист Затонського також починається з цього) — це «занадто сильне випинання національного питання». Самі по собі вказані у резолюції пункти про потребу сприяння українській мові та культурі не викликали заперечень. Затонський, зокрема, відзначав: «Я особисто вважаю, що для російських товаришів, котрі ще страждають достатньою мірою тенденцією російської великодержавності, авторитетне роз'яснення ЦК /ще краще, якби за цим надійшли коментарі Володимира Ілліча/ будуть вельми нешкідливі...».

¹⁵ РДАСПІ, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 8.

¹⁶ Там само.

Однак Затонський наголошував, що її публічне оголошення створює небезпеку посилення боротьбистів і відповідного послаблення комуністів. Загалом же, на його думку, втокмачувати «в такій формі азбучні істини можна лише вельми важким на розум людям, та ще й при тому зовсім не знайомим зі станом справ на Україні. Виходить оригінальне становище: я, українець, що цілком серйозно впевнений в тому, що в найближчому майбутньому, з пробудженням свідомого життя широких мас селянства, українська мова не лише в Галичині, але і в Придніпров'ї має розвинутися в справжню літературну і культурну мову і стати фактично панівною в країні з тридцятип'ятимільйонним населенням, зараз вимушений говорити товаришам, із котрих деякі ще вчора /а можливо і сьогодні/, щоправда, в приватних розмовах, говорили (*мовою оригіналу* — «толковали» — *Авт.*) про «телячу мову», вимушений казати — легше на поворотах»¹⁷.

Додамо також, що поява такого гучного наголосу на правах української мови та культури була незрозумілою й іншим членам ЦК КП(б)У. Адже, як досить слушно зауважив В. Леніну у виступі на Всеросійській конференції РКП(б) Андрій Бубнов, «все, що тут вказано, по суті, нами на Україні в минулий період проводилося»¹⁸. Тим більше, що в перший період існування УСРР (січень–серпень 1919 р.) з боку Кремля якщо й лунали претензії, то вони жодного разу не стосувалися нехтування українською культурою, тоді як саме надіслані з центру діячі місцевого масштабу («саранча» — за висловами ряду учасників конференції РКП(б)) відзначалися зневагою до усього національно-українського значно більше, аніж місцеві працівники.

Друга розбіжність — в питанні про керівництво КП(б)У. Затонський з гіркою іронією відзначав: «Здавалося б, що може бути простішим: на Україні, країні доволі таки своєрідній, де доводиться постійно в українському масштабі вирішувати низку найскладніших питань, що не мають аналогів та прецедентів в Росії, існує свій партійний центр, цей центр фактично керує

¹⁷ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 8.

¹⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.

усією політикою Ревкома. Через нього ЦК РКП, якому ЦК КПУ підпорядкований /на правах крайового центру/ здійснює свою політику, даючи загальні директиви, вказуючи лінію, але жодним чином не смикаючи по дрібницях. І при цьому ж такий партійний центр є в особі ЦК КПУ, обраного на 3-му Всеукраїнському з'їзді партії в Харкові в березні цього року. Ось тут і починається стара і така, що чимало в чому сприяла розгрому на Україні, політика недовіри, контролю, надконтролю, соціалістичної і всілякої іншої інспекції, котра вимотувала нас весь час існування радянської влади на Україні, а завершилася нещадним розгромом українських організацій вже не Леніним, а тов. Стасовою. ... Якщо ЦК, нехтуючи статутами і традиціями партії, йде на такий нечуваний в історії партії крок, то цьому повинне бути слухне підґрунтя»¹⁹.

Такого підґрунтя Затонський не бачив. Зовсім не наполягаючи на тому, що «ЦК КПУ є найвищою досконалістю», він відверто відзначив, що основною причиною негараздів в Україні був Кремль, а не ЦК КП(б)У: «Дозвольте Вам доповісти, дорогі товариші, що ніхто стільки не плував на Україні, як Ви самі, і всі разом, і кожен окремо. Згадайте той час, коли одночасно всі комісаріати, якими керували здебільшого члени ЦК, надсилали накази та розпорядження на Україну, які підривали коріння політиці, яку в дівочій чистоті проводив один лише Чичерін, коли одночасно Невський приєднував до себе, без нашого відома, телеграмою по лінії, українські залізниці до Воронезького, Курського та інших округів, тов. Троцький давав накази по, тоді ще формально самостійній, українській армії і навіть Анатолій Васильович чи в крайньому разі його комісаріат, надсилав своїх ревізорів-комісарів безпосередньо в Кобеляки. ... На Україні нам довелося не те що спостерігати, а на своїй шії переписувати українську оперету зі «співами і танцями» в постановці одночасно і під Невського, і під Троцького, і під Чичеріна, і під Леніна, і все під режисерством, врешті решт, ЦК РКП. Але ж Ви самі себе не розганяєте»²⁰.

¹⁹ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 12–13.

²⁰ Там само, арк. 13.

Ймовірно, атмосфера на нараді була наскільки гарячою, а обурення діями Кремля наскільки загальним (рішення відновити діяльність ЦК КП(б)У у повному обсязі, що прямо суперечило директиві Кремля, було проголосоване майже одногосно — лише один утримався), що Затонський, відображаючи настрої її учасників, відзначив: «Якщо ЦК КПУ і винен в чому-небудь, так це в недостатній самоповазі до себе самого, в невмінні дати відкоша, хоча б і ціною свого розгону». Далі він з незвичною йому агресивністю та емоційністю додав вже особисто від себе: «Я достатньо дисциплінований член партії, Ви можете призначити мене червоноармійцем в полк чи навіть робочий батальйон, гірше того, можете наказати мені увійти до Серпуховського Всеукраїнського ревкому, з мого боку і мови не може бути про непокору, але в цей покручний (*мовою оригіналу* — «ублюдочный», — *Авт.*) Центральний Комітет, я, обраний в ЦК КПУ партійним з'їздом, — не увійду і вважаю своїм обов'язком апелювати до найближчої партійної конференції або Всеросійського З'їзду партії... Дуже прошу Вас, мене за цей зухвалий лист розжалуйте, зашліть куди завгодно /лише не в Серпуховський ревком/, а ЦК КПУ залиште до найближчого з'їзду у спокої і дайте можливість справді працювати задля здійснення тієї, загалом і в цілому, правильної лінії, котра окреслюється зараз ЦК РКП»²¹.

Солідарним з такою оцінкою ставлення Кремля до українських комуністів був і Олексій Іванов, який теж був членом ЦК КП(б)У III скликання, але на час проведення наради перебував в Україні. В листі Рафаїлу, за збігом обставин написаному з Ворожби саме 30 листопада, Іванов у вступних рядках зазначав: «Будучи відірваним від джерела всякої політики — ЦК РКП, — і тому не маючи можливості оцінювати, на яких ролях тримають Вас при обговоренні означених тут питань, буду намагатися зберегти, наскільки це можливо, пристойний тон, хоча наявне бажання «мотивувати» з багатьох питань». Далі він окреслив три основні питання, за ставленням до яких вважав за можливе оцінити роботу «Вашу і Ваших хазяїв»: створення і

²¹ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 14–15.

«організацію влади в захоплених місцевостях», відкликання комуністів з армії та директиви щодо партизанства²².

Третя розбіжність стосувалася Всеукрревкому. Вказані Затонським перестороги і заперечення стосувалися передусім ступеня повноти реальної влади, яку Кремль збирався надати цьому новому органу. Вони підтверджують слушність припущення про те, що вказаний документ-інструкція «Про державний устрій України» був представлений учасникам наради і, зокрема, Затонському. Приміром, плановані функції Всеукрревкому, і це відповідає змісту названого документу, Затонський зрозумів так: «Якщо я не помиляюся, тов. Сталін мав намір мати при собі /при Південному фронті/ цей самий Ревком, щоб через нього призначати Губревкоми в українські міста, що звільняються і взагалі вести «українську» політику. Я вельми вибачаюся перед тов. Сталіним, якщо це не так, але не маючи можливості, поки що, отримати більш точну інформацію, я розглядаю цей, теоретично можливий випадок, щоб наперед попередити про неможливість подібної дурниці в дійсності»²³.

Як один з аргументів на користь своєї точки зору Затонський визначив наміри Кремля увести до складу Всеукрревкому боротьбистів: «Так якими ж дурнями слід вважати боротьбистів /вони таки не досить розумні, але не наскільки/, щоб думати, що вони можуть в подібні установи увійти... Само собою, жодні есери в такий Ревком не увійдуть, нічим себе не зв'яжуть, а лише отримають в руки прекрасну зброю проти нас, чужоземців, завойовників України. І, по совісті кажучи, нам, як партії на Україні, нічого буде заперечувати»²⁴. Слід також підкреслити, що Затонський, «вважаючи, що нам з боротьбистами однаково доведеться битися, так вже краще зараз, ніж потім, коли вони під нашим крильцем зміцніють», взагалі виступав проти введення боротьбистів до складу Всеукрревкому²⁵.

²² РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 21.

²³ Там само, арк. 10.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 11.

Дописувач наполягав, і інші керівники КП(б)У були солідарними з ним, на тому, що «Ревком має бути на Україні, має бути справді шанованою і армією і населенням владою, а не предметом знущань для гумористів». Спосіб досягнення цього він визначив так: «Зв'язок з фронтом має бути якнайміцніший і простіше за все встановити його введенням представників Ревкому в Реввійськради як Південного фронту, так і тих армій, котрі діють на Україні. ... Наявність представників Ревкому /або партійного центру/ України в Реввійсьрадах справді буде політичною ширмою окупації, без якої нам не обійтись»²⁶. В Кремлі частково дослухалися до цих закликів. Зокрема, сам Затонський вже й після обрання /призначення/ членом Всеукрревкому залишився членом Реввійськради 12-ї армії, яка діяла на Правобережжі. З цього приводу 6 грудня 1919 р. була навіть ухвалена спеціальна постанова політбюро ЦК РКП(б): «Затонського з одним з московських боротьбистів, спрямувати в розпорядження РВійськради 12-ї армії для виконання пов'язаного з петлюрівцями завдання»²⁷.

До головних заперечень керівництва КП(б)У у Кремлі не дослухалися: «українське питання» з порядку денного конференції знято не було, і в резолюції змін не відбулося. 2 грудня, тобто в день відкриття VIII Всеросійської конференції РКП(б), резолюція «Про радянську владу на Україні» була надрукована в «Известиях ЦК КПСС». Мало того, при відкритті конференції, у повідомленнях про скликання якої «українське питання» зазначене не було, формально саме учасник наради від 30 листопада Епштейн (Яковлев) (так у стенограмі зазначена черговість прізвища/псевдоніму) подав до президії конференції записку такого змісту: «Пропоную поставити в порядок денний питання про радянську владу на Україні» та виступив з обґрунтуванням своєї пропозиції²⁸. Зауважимо, що на час скликання конференції він працював у місті Володимирі (РСФРР).

²⁶ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 11.

²⁷ РДАСП, ф. 17, оп. 3., спр. 44, арк. 1.

²⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 3–4.

Того ж дня з метою узагальнити позицію представників України відбулося засідання ЦК КП(б)У, у якому, окрім членів ЦК Я. Дробніса, А. Бубнова, Рафаїла, В. Затонського, С. Косіора, брали також участь такі «відповідальні працівники» як Д. Мануїльський, М. Богуславський, Г. Лапчинський, Я. Яковлев (Епштейн). Іншими словами, склад був близьким до того, що засідав й 30 листопада, за винятком Г. Лапчинського. Щоправда, були відсутні Х. Раковський та Г. Петровський, а також деякі інші менш впливові діячі, які брали участь в нараді від 30 листопада²⁹. Градус протистояння з ЦК РКП(б) вже дещо знизився.

На засіданні було ухвалено рішення «при обговоренні Українського питання на Конференції виступити з доповненнями до резолюції ЦК РКП з цього питання. Доповнення мають бути представлені у вигляді тез, опрацювання яких доручається тт. Бубнову, Мануїльському і Яковлеву»³⁰. При цьому ставлення до боротьбистів не лише не змінилося, а й набуло більш відвертих форм. Пунктом 1-м порядку денного було питання «Про Всеукраїнський ревком». Було вирішено «боротьбистів та боротьбистів в ревком не включати». Членами ревкому обрали Затонського (він набрав 5 голосів з 5), Д. Мануїльського (5 голосів), Х. Раковського (4 голоси), Серебрякова (3 голоси) (тоді — член Реввійськради Південного фронту, у підпорядкуванні якої і мав діяти Всеукрревком), К. Ворошилова (3 голоси). Головою ревкому обрали Х. Раковського. Було запропоновано і компромісний варіант з керівництвом КП(б)У. До складу бюро засідання обрали Х. Раковського, Д. Мануїльського, В. Затонського, Я. Дробніса, С. Косіора, Рафаїла, К. Ворошилова³¹. Таким чином, кількісний склад бюро у порівнянні з рішенням ЦК РКП(б) було розширено на дві особи. При цьому усі члени нового бюро були обрані членами ЦК в березні 1919 р. Виняток було зроблено лише для Д. Мануїльського, який прибув до України влітку 1919 р. і до початку грудня 1919 р. зарекомендував себе не лише

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 14.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

активним державним і партійним діячем, але й своєрідним захисником ЦК КП(б)У перед Кремлем.

Критичне ставлення керівників КП(б)У до резолюції з «українського питання» і їх небажання виносити це питання на обговорення почало замовчуватися одразу після завершення роботи конференції. Автору не вдалося віднайти жодного документу, датованого після 3 грудня, у якому хоча б якоюсь мірою повторювалися вислови про розбіжності в «українському питанні» між ЦК КП(б)У та Кремлем. Мало того, вже у виступі на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У (за ухваленням VIII Всеросійською конференцією РКП(б) статуту КП(б)У була позбавлена права проводити з'їзди) Х.Раковський, намагаючись продемонструвати своїм опонентам з «децистів» реальну працю і вагомий вплив ЦК КП(б)У в «московський період українського ЦК», фактично вдався до фальсифікації. Зокрема, він зауважив: «Насамперед завдяки нашому домаганню, на Всеросійській конференції нашої партії була внесена вироблена раніше резолюція ЦК КП(б)У разом з ЦК РКП про українське питання»³².

Розглянутий вище перебіг подій беззаперечно вказує на неправдивість цього твердження Раковського, хіба що він сам себе вважав за ЦК КП(б)У (він справді брав участь у розробленні постанов). Згодом ці слова Раковського, вже у вигляді історичного джерела про події листопада–грудня 1919 р., було подано у вигляді примітки до опублікованої в на початку 1925 р. в «Літописі революції» добірки документів «Відновлення радянської влади на Україні (матеріали до п'ятиріччя взяття Харкова 12 грудня 1919 р.)»³³. Наступного року цей вислів Раковського було застосовано як аргумент проти Лапчинського в примітках до його статті «Гомельское совещание». Там Г. Лапчинський так пояснив причини того, що резолюцію на конференції представляв Я. Яковлев (Епштейн), який не був ні членом ЦК КП(б)У, ні

³² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма — К., 2003. — С. 52.

³³ Резолюция ЦК РКП о Советской власти на Украине, одобренная Всероссийской Партийной Конференцией // Летопись революции. — 1925. — 1(10). — С. 65.

членом РНК УСРР: «Усі без винятку українські товариші, які лише нещодавно були членами уряду та ЦК, навідріз відмовилися виступити з доповіддю»³⁴. Критики Г. Лапчинського не брали до уваги (можливо — не знали) тієї обставини, що Лапчинський був особисто присутнім на засіданні ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р., де й сталася та відмова, про яку він написав. Твердження Раковського розглядалося як більш переконливе, адже воно було політично більш доцільне.

«Українське питання» розглядалося на конференції 3 грудня. Призначені нарадою діячі виступили з доповненнями і тезами. Бубнов говорив про національне (національно-культурне) і селянське питання. Зокрема, загалом погоджуючись з п. 4 резолюції ЦК РКП(б), в якому йшлося про права української культури, він відзначив основну заувагу проводу КП(б)У до неї: «Бувають такі слова, які можуть самі по собі не викликати значних заперечень, але в той же час вони повинні звернути вашу увагу тому, що за ними криється не зовсім правильне розуміння стану справ»³⁵. Тобто те завдання, що визнавалося в резолюції, було покликане змінити здійснювану політику, але насправді воно вже втілювалося раніше. Бубнов висловив пересторогу, що такий акцент посилить позиції боротьбистів, яких він називав «дрібнобуржуазною інтелігентською групою, яка великої ваги в українських масах не має». Водночас він підкреслив, що «представниками українського націоналізму боротьбисти не є», і з приводу заклику Леніна «зробити максимальні поступки націоналістичним тенденціям» досить шорстко відзначив: «Якщо Ленін хоче кого-небудь завоювати, то йому потрібно в українській ревком отримати не Полоза, а пана Петлюру. На такі поступки Ленін не збирається йти. Це була б реальна політика, гра в піддавки»³⁶.

Мануїльський торкнувся найважчого для ЦК КП(б)У питання — взаємин між Україною та центром. Аналіз тексту його виступу

³⁴ *Лапчинский Г.* Гомельское совещание (Воспоминание) // *Летопись революции.* — 1926. — № 6. — С. 42.

³⁵ *Восьмая конференция РКП(б).* Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.

³⁶ Там само. — С. 99.

дозволяє з впевненістю сказати, що з матеріалів конференції вилучено не лише доповідь В. Леніна з «українського питання», а й частину політичної доповіді ЦК, з якою теж виступав В. Ленін. Зокрема, про це свідчать такі слова Мануїльського: «Образливо пролунав для усіх тих, хто працював на Україні, офіційний звіт ЦК, де було сказано багато слів про шкідливі самостійницькі тенденції українських товаришів»³⁷. Про те, що не увесь політичний звіт ЦК потрапив до стенограми свідчать слова В. Леніна, які залишилися в стенограмі. Після висновку про те, що «по відношенню до буржуазних і дрібнобуржуазних елементів маленьких країн, яких грабують імперіалісти, ми є якщо не союзники, то сусіди більш надійні і цінні, аніж імперіалісти» В. Ленін звернувся до стенографістів: «Я б попросив тут не записувати...»³⁸. Ймовірно, саме у нестенографованій частині звіту і лунали згадані «образливі» щодо керманічів КП(б)У твердження.

Повернемось до виступу Мануїльського. Намагаючись скинути з ЦК КП(б)У тавро «самостійників», далі він відзначив: «В минулому році ми створили український уряд, надіслали дипломатичних представників. Жоден український націоналіст не мріяв про те, щоб Україна мала право вести самостійну (мовою оригіналу — «самостоятельную», — Авт.) зовнішню політику, мала свою дипломатію, а ми вели її. Ми з Бела Куном обмінювалися нотами. Але, товариші, проходить декілька місяців, змінюється стратегічна обстановка, і від усієї нашої незалежності залишаються ріжки та ніжки. Нас звинувачують у самостійності. Але ви, товариші, самі її створили. Все залежало від стратегічної обстановки, що змінювалася. І я, товариші, боюся, що даючи нам установку, намічаючи певну політичну лінію, котру ми будемо проводити, ви завтра скажете про нас те ж, що ми чуємо про тих русотяпів, котрі нарobili величезних дурниць, — скажете «Ці українотяпи занапащають і Радянську Росію». Ось чого ми боїмося»³⁹.

³⁷ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 105.

³⁸ Там само. — С. 14.

³⁹ Там само. — С. 106.

На наш погляд, промова Мануїльського свідчить не стільки про незгоду із запропонованим Кремлем гаслом «вільної і незалежної України», скільки про його перестороги щодо того, що найменша спроба реалізувати це гасло призведе до ще більшої критики з боку Кремля. Іншими словами, мова йшла про потребу якось узгоджувати гасла і практичну політику у взаєминах України з центром. Більш чітко це питання поставив у своєму виступі Я. Дробніс: «В тих тезах, про які розповідав т. Яковлев, які були представлені Володимиром Іллічем, має бути, я думаю, послідовно поставлене питання про Україну: як ми її будемо розуміти: як окраїну, чи ми якось інакше зрозуміємо її, тобто так, як розуміли на кінець нашого існування на Україні до 1 липня, чи інакше. Це конкретне питання, яке викликане життям, і на нього має бути дана конкретна відповідь»⁴⁰. Ці слова зайвий раз підтверджують те, що «злиття» України та Росії влітку 1919 р. вважалося вже справою вирішеною, але обставини змусили ЦК РКП(б) переглянути це рішення.

Прямої відповіді на питання українські компартійні керівники від Кремля не дочекалися. Як показують подальші події, наприкінці 1919 р. в Україні там вбачали окраїну, але обставини не давали змоги про це заявляти вголос. Тому, поряд із ліквідацією управлінської автономії, на рівні декларацій Кремль не лише дозволив говорити про незалежну радянську Україну, а й наполягав на поширенні незалежницької риторики. Такі гасла, як і акцент на правах української культури, проголошувалися насамперед для того, щоб від партійного центру відвести звинувачення в антиукраїнській політиці. Адже з початком Російської революції з поміж усіх загальноросійських політичних сил саме більшовицьке керівництво ставилося до національних прагнень українців найбільш лояльно, то ж значна частина населення не вірила, що там круто змінилося ставлення до цієї проблеми. В. Леніну було добре відомо про такі настрої, за якими, як писав до нього у листі від 16 листопада 1919 р. Г. Клунний, «бачачи неподобства, що діються іменем Радян-

⁴⁰ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 106.

ської влади на Україні, багато хто був впевнений, що це — помилка, що «центр» не знає «справжнього стану» речей. Зокрема, багато хто вірить в силу Вашого авторитету»⁴¹. Проукраїнська риторика полегшувала завдання поглинення України, але значно утруднювала управління нею, адже комуністам на місцях пізніше якось би довелося пояснювати подібний антагонізм між гаслами і практикою. Та щоб управляти Україною її спочатку треба було завойовувати, і схоже на те, що у Кремлі вирішили вирішувати завдання за ступенем їхньої нагальності.

Компартійні керманічі України добре усвідомлювали ці труднощі. Вони, як образно зазначав В.Затонський, намагалися «зняти з ЦК КПУ підозри в україножерстві /зараз, як не дивно, вже не є чеснотою (*мовою оригіналу* — «добродетелью», — *Авт.*) — чи надовго?/»⁴². Верхівка КП(б)У побоювалася, що у випадку проголошення українофільських гасел і їх практичного невиконання симпатії народних мас перекинуться до боротьбистів. І якщо членами КП(б)У можна було керувати за допомогою партійної дисципліни, то боротьбисти були поза таким контролем. Тому особливе занепокоєння у виступах представників України викликало прагнення Кремля включити до радянських органів влади боротьбистів. Про позицію Бубнова та Затонського вже йшлося в тексті, не менше антиборотьбистських тез висловили Мануїльський та Дробніс. Більшовицьким вождям довелося докласти чимало зусиль для того, щоб наполягти на своєму. Централізований характер РКП(б) став неабияк в нагоді при формуванні Всеукрревкому та в перетягуванні боротьбистів на свій бік. Володимир Ленін, критикуючи на VIII конференції РКП(б) супротивників угоди з боротьбистами, відзначив: «Всі ті, хто говорив про національне питання — це говорили і тт. Бубнов, Дробніс і багато інших, — вони в критиці нашої цекістської резолюції показали, що вони проявляють ту саму самостійність (*мовою оригіналу тут і далі у цій цитаті* —

⁴¹ Лист визначного політичного діяча Г. Клунного В. Леніну про національну політику більшовиків. 16 листопада 1919 // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 236.

⁴² РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 9.

«самостійність» — Авт.), за яку ми дорікали киянам. Тов. Мануїльський надзвичайно помиляється, коли думає, що ми дорікали за самостійність в розумінні національному, в розумінні незалежності України. Ми дорікали за самостійність в розумінні небажання зважати на московські погляди, погляди Центрального комітету, що перебуває у Москві. Це слово, якого вживали жартома, мало зовсім інше значення»⁴³.

Зауважимо, що в квітні–травні 1919 р. однією з названих В. Леніним незгод, тобто виявом «самостійності», було небажання керівництва КП(б)У включати боротьбистів до Раднаркому УСРР. Як тоді, так і в грудні 1919 р., саме централізований характер РКП(б) дозволив Кремлю досягти свого — ввести боротьбистів до складу вищого управлінського органу України. Щоправда в грудні шлях від надання директиви ЦК РКП(б) до її виконання був набагато коротшим. 12 грудня 1919 р. на нараді керівництва КП(б)У та УКП(б), у якій брали участь Х. Раковський, С. Косіор, Левко Ковалів та Григорій Гринько, обговорювалися принципи утворення Всеукрревкому. Боротьбисти вважали доцільним створення всеукраїнського керівного центра на паритетних з більшовиками засадах і без участі інших партій. Натомість більшовики наполягали на тому, щоб більшість у Всеукрревкомі становили члени КП(б)У. Однак це питання не було центральним, боротьбисти були готові йти на компроміс. Основна суперечність стосувалася господарської та управлінської сфери. Суть підходу більшовиків охарактеризував Павло Попов у листі від 19 грудня 1919 р. до керівництва Комінтерну: «Офіційна більшість партії... вимагає максимального підпорядкування усіх органів влади на Україні безпосередньо відповідним органам РСФРР, хочуть не створювати окремих економічних органів. Одним словом — не створювати на Україні справжнього державного апарату, а втягнути Україну в сферу діяльності існуючого російського апарату. Ті форми самостійності (мовою оригіналу — «самостоятельности» — Авт.), які декларовані ЦК РКП (резолуція про радянську владу на

⁴³ В.І. Ленін. Заключне слово в питанні про Радянську владу в Україні // В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 364.

Україні), розглядаються ними виключно як дипломатичний крок і при першій же нагоді мають бути ліквідовані»⁴⁴. Боротьбисти, за словами Г. Гринька, «в інтересах комуністичної революції наполягають на самостійному економічному центрі /Уккранаргосп/ і на створенні військового центру, який, не порушуючи єдності оперативних завдань та командування, лише і зможе забезпечити комплектування армії»⁴⁵.

Рятівною соломинкою, на ґрунті якої існувала можливість знайти певний компроміс, був договір про воєнно-політичний союз від 1 червня 1919 р., за яким низка наркоматів мала об'єднатися. Слід зазначити, що влітку 1919 р. «злиті» українські наркомати так і не вдалося цілковито підпорядкувати російським. Як визнав у березні 1920 р. Х. Раковський, «остаточно питання залишалось відкритим в залежності від перебігу воєнних подій»⁴⁶. По суті, українські наркомати, які за постановою від 1 червня 1919 р. мали «злитися» з російськими, як організаційно окремі одиниці припинили свою діяльність лише після ліквідації у вересні 1919 р. українського Раднаркому як такого. Але, незважаючи на реальності, на папері було записане інше. Тому Г. Гринько визнав за можливе формально погодитись на таку постановку питання, за якою постанова про об'єднання військового та усіх економічних комісаріатів залишається в силі до нового рішення Всеукраїнського з'їзду рад. Підкреслимо, що, в свою чергу, Х. Раковський на переговорах з боротьбистами теж не заперечував можливості зворотних змін. Зауваживши, що ревком не може відмінити існуюче рішення ВУЦВК про об'єднання наркоматів, він заявив: «Ми ніколи не вирішували наперед форм об'єднання і вони можуть бути виправлені та доповнені»⁴⁷. На пряме питання Г. Гринька, чи має це об'єднання «тимчасове значення, до скликання Всеукраїнського з'їзду рад?» Х. Раковський відповів: «Так»⁴⁸.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 383, арк. 1–2.

⁴⁵ Там само, спр. 377, арк. 3.

⁴⁶ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма — К., 2003. — С. 53.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 377, арк. 4.

⁴⁸ Там само.

Того дня перемовини закінчилися все-таки безрезультатно. Підсумовуючи їх, Л. Ковалів заявив, що резолюцію, «в якій мова йде про непорушний пункт про практичне проведення політики об'єднання комісаріатів на основі літньої постанови Центральних Виконавчих Комітетів, підписати не можемо»⁴⁹. Раковський звернувся за інструкціями до Кремля. Там вирішили вдарити по найбільшій частині місцю комуністів-боротьбистів. 13 грудня політбюро ЦК РКП(б) ухвалило: «Доручити тов. Раковському опублікувати витяги із протоколу перемовин з боротьбистами від 12.12, що підтверджують відмову боротьбистів підписати спільне звернення, незважаючи на те, що у цьому зверненні визнається незалежність України»⁵⁰. У цій відозві, підписаній Г. Петровським, В. Затонським та Д. Мануїльським, були такі рядки, що цілковито відповідали баченню боротьбистами майбутнього України: «Вільна і незалежна Українська Радянська Республіка знову воскресає... Право порядкувати своєю українською державою належить виключно робітникам і селянам України... Як тільки більша частина України буде визволена від білогвардійських банд, розпочнуться вибори ІV з'їзду робітників, селян і червоноармійців України, щоб утвердити остаточно на Україні радянську владу, обрати новий Центральний виконавчий комітет і нову Раду народних комісарів України»⁵¹.

Такі дії дали результати. 15 грудня Х.Раковський звітував перед членами ЦК КПУ про бажання боротьбистів продовжити перемовини про їх входження до ревкому⁵². А 17 грудня боротьбисти приєдналися до більшовиків у Всеукраїнському ревкомі. Кремлю вдалося досягти бажаного — в тогочасних документах не йшлося про надання Україні автономії в господарському управлінні чи створення республіканського апарату для керівництва економікою. УСРР не отримала навіть обласної автономії.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 377, арк. 8.

⁵⁰ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 48, арк. 1.

⁵¹ До робітників і селян України // Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). — Вип. 2. 1917–1920 рр. — Х., 1934. — С. 551–553.

⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 18.

18 грудня ВРНГ РСФРР ухвалила рішення «обласних РНГ на Україні не створювати і визнати за необхідне організацію промисловості в Україні за планом, ухваленим в Радянській Росії». При Всеукрревкомі «для керівництва організацією господарчих органів України» створювалася комісія на чолі із Власом Чубарем⁵³, яка отримала назву Промбюро УСРР (повне найменування — «Організаційне бюро по відновленню промисловості при Всеукрревкомі, пізніше — при Раднаркомі УСРР). Це був суто інструкторський відділ, який не мав управлінських функцій.

Незважаючи на такі дії Кремля, говорити про свідоме введення в оману боротьбистів з боку Раковського та інших членів бюро ЦК КП(б)У не зовсім доречно. Адже їх бачення теж не співпадало з кремлівськими планами. Так, на одному з перших засідань цього нового прообразу ЦК КП(б)У (чи політбюро), яке відбулося 15 грудня за участі Петровського, Косіора, Раковського, Мануїльського (Затонський, з огляду на від'їзд, не брав участі в жодному із таких засідань), було ухвалено таке рішення: «1. Наполягати перед ЦК РКП, щоб ревком міг негайно перенести своє місцезнаходження до Харкова. 2. При ревкомі створити наступні відділи: а/внусправ; б/юстиції; в/освіти; г/землеробства; д/охорони здоров'я; є/продовольства. Окрім цього представництва об'єднаних комісаріатів праці, соцбезу, ВРНГ, Шляхів і Поштель. Вступити негайно зі всіма комісаріатами в перемовини для з'ясування питання про взаємовідносини і призначення керівників відділів»⁵⁴. Бачимо, що ця пропозиція мала відмінності від позиції Кремля, зокрема, у переліку «українських» наркоматів вказаний внусправ, а об'єднані комісаріати, за ідеєю, повинні були мати всеукраїнські представництва.

Через тиждень у телефонограмі до В. Леніна Мануїльський та Петровський ще раз відзначили потребу визначити повноваження «усіх форм влади, що тимчасово створюються, та від-

⁵³ Протоколи Президиума ВСНХ. 1919год. Сборник документов. — М., 1993. — С. 323.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 18.

носин з наркоматами РСФРР»⁵⁵. Разом з тим вони позначили своє бачення фінансування України, яке, як виявилось пізніше, теж не вписувалося в плани більшовицького центру: «Не торкаючись засобів асигнувань, ми наполягаємо, щоб усі кредити для Ревкомів проходили через Всеукраїнський Ревком, для чого потрібно створити центральний банк у Харкові»⁵⁶. У Кремлі розв'язання частини поставлених питань відклали на майбутнє, більш або менш близьке. Зокрема, ревком переїхав до Харкова лише в другій половині січня 1920 р., а питання про взаємовідносини з центральними комісаріатами постійно поставало, але не вирішувалося аж до кінця 1920 р.

Підсумовуючи ставлення офіційного керівництва КП(б)У до нової тактики Кремля в українському питанні зауважимо на таких розбіжностях. *По-перше*, українська сторона категорично не погоджувалася з «піонерством» Кремля в постановці національно-культурного питання та перекладенні недоліків у цій роботі на ЦК КП(б)У. При цьому цілком доречно зауважувалося, що проблеми зневажання української мови та культури були викликані діями насамперед представників радянської Росії, які після встановлення радянської влади в Україні нахлинули туди мов саранча. *По-друге*, представники ЦК КП(б)У наполягали на тому, щоб новостворюваний партійний та радянський центри мали реальні повноваження, а не були, як і «незалежницька» риторика, лише ширмою, «дипломатичним кроком» для посилення централізму. *По-третьє*, вбачаючи у боротьбистах реальних конкурентів, вони виступали проти угоди з УКП(б), причому такі побоювання лише посилювалися у зв'язку із запровадженням Кремлем гасел про «вільну і незалежну Україну». Склалася дещо парадоксальна ситуація, коли в перемовинах з боротьбистами офіційні керманічі КП(б)У були змушені відстоювати якомога більше економічну та державно-політичну централізацію, тоді як в дискусіях з Кремлем відстоювали реальне, а не декларативне існування в Україні радянського та партійного центрів.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 319, арк. 27.

⁵⁶ Там само.

Дисциплінованість професійних революціонерів з ЦК КП(б)У, наполегливість та переконливість В. Леніна, який завдяки ухваленню резолюції «Про радянську владу на Україні» зміг підвищити авторитет більшовицького центру в очах значної частини українського суспільства, практична доцільність проголошеної лінії, що поєднувала ідеї національного і соціального визволення — все це спричинило безумовне підкорення офіційного керівництва КП(б)У лінії Кремля. Тим більше, що завдяки цій політичній лінії центру вдалося представити українцям неукраїнську за своїм складом Червону армію як свою, «рідну».

І.6. Позиція та вплив «групи Попова»

Розглянута нами реакція української сторони на рішення українського питання характеризувала позицію офіційного керівництва. Однак наприкінці листопада — на початку грудня у Кремлі прислухалися ще й до «групи Попова». Програмні вимоги цієї групи найкраще представлені у вже названому зверненні до ЦК РКП(б), написаному П. Поповим та підписаному президією української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б). Це звернення, як вже зазначалося, вплинуло на формування позиції В. Леніна в «українському питанні».

Та спочатку розглянемо лист П. Попова до політбюро ЦК РКП(б), датований 21 листопада. Цей документ опублікований в документальному додатку до монографії автора цих рядків 2008 р. видання¹. У листі аргументувалася потреба існування загальноукраїнського економічного центру та висловлювалися відмінні від ЦК КП(б)У погляди на взаємини з антиденікінським повстанням. Попов наголошував (і це місце було підкреслене Л. Троцьким): «Ми повинні переформатувати їх в регулярні частини, але в жодному разі не намагатися забрати їх з України та розчинити в Червоній армії РСФРР». Далі він відзначав, що спроба розформування призведе до того, що повстанці повернуть зброю «проти нас», тому треба зробити так, щоб на армію дивилися як на свою, а не завойовницьку силу. Для цього він пропонував таке: «Ми вважаємо конче потрібним формування Української Черв. Арм з вживанням в ній української мови»².

¹ Заява Павла Попова до Політбюро ЦК РКП(б) з викладенням пропозицій щодо здійснення економічної та військової політики в Україні // *Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.)*. — К., 2008. — С. 201–206.

² Заява Павла Попова до Політбюро ЦК РКП(б)... — С. 205.

Оскільки Л. Троцький очолював військове відомство, то саме йому було передано цього листа. У відповідь нарком військових справ РСФРР та член політбюро ЦК РКП(б) написав тези «Українська армія. Українські повстанці та інше /з приводу доповіді товариша Попова/». В біографічній хроніці В. Леніна відповідь Троцького датується нечітко: «не раніше жовтня — не пізніше 16 грудня»³. З огляду на те, що листа Попов написав 21 листопада, а у відповіді Л. Троцького є посилання на нього, можна з впевненістю стверджувати, що свої тези Троцький написав після отримання листа, до того ж відповідь не була негайною. З огляду на те, що тези Троцького були передані до секретаріату ЦК на ім'я М. Крестинського 2 грудня⁴, є усі підстави стверджувати, що документ був написаним вже після пленуму ЦК РКП(б), на якому «військове питання» не розглядалося, тобто в проміжку між 29-м листопада і 2-м грудня.

Тези Троцького не друкувалися в збірниках документів радянської доби. Звичайно, деякі його рядки можуть трактуватися як спроба Кремля ввести в оману населення України, та й незвичне словосполучення «партизанські банди» ріже слух. Однак загалом документ витриманий в інтернаціоналістській фразеології, тому основною причиною його «забуття» слід визнати авторство Л. Троцького, прізвище якого сталінська пропаганда згодом перетворила на синонім зради інтересів «робітничого класу». Після ознайомлення з пропозиціями Троцького В. Ленін наклав таку резолюцію. «§ 7 — геть; додати детальніше про заходи боротьби з партизанством. Особливо ж на рахунок стикання (*мовою оригіналу* — «*соприкосновения*», — *Авт.*) з партизанами та влиття їх в наші частини — Ви жодного слова. Раджу переробити (і без Попова)»⁵. То про що ж йшла мова в тезах Троцького?

Червоною ниткою через документ проходять дві основні думки: про необхідність знешкодження українських повстанців як першочергову передумову успішності більшовицької влади

³ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника».... — Т. 7 — С. 648.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 53.

⁵ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника».... — Т. 7 — С. 648.

та про доцільність створення навколо цього знешкодження такого ореолу, що не дав би приводу трактувати його як антиукраїнський крок, бо інакше постала б небезпека нової поразки більшовиків в Україні. Аргументом проти створення української Червоної армії Троцький вважав її можливу низьку боєздатність (з огляду на «прив'язаність» до певної території). Другим запереченням він назвав небезпеку розкладання вже існуючих регулярних частин: «При терпимому поблажливому та вичікувальному ставленні до партизан регулярні полки будуть розкладені вольницею так, як була розкладена 13-та армія сусідніми бандами Махна». Разом з цим він визнавав: «Зрозуміло, **необхідно, щоб очищення території України від партизанських банд не розумілося трудящими масами як боротьба проти української самостійності** (виділення наше, мовою оригіналу — «самостоятельности» — Авт.). Але це повинно бути досягнуто як заходами нашої політики, так і деякими суто військовими заходами, про які нижче»⁶. Виділений фрагмент тексту зумовив наш аналіз написаного Л. Троцьким плану дій у військовій сфері. Власне, думка про те, щоб створити у якомога більшої частини українців ілюзію самостійності, ілюзію української державності і при цьому взяти Україну під жорсткий контроль пронизує більшість рішень Кремля в «українському питанні».

Троцький відзначав: «Українською армією є та армія, котра вступає в Україну». Щоб послабити окупаційний образ, Червоної армії Троцький пропонував «одночасно вести підготовку командного складу з безумовно надійних українців... Одночасно необхідний відбір вищого командного складу, що знає українську мову». Усі повстанські загони, що мали намір приєднатися до Червоної армії, за пропозицією Л. Троцького мали «спочатку підпорядкуватися найближчому відповідному командуванню, якому дається інструкція поставити відповідні загони в такі умови, між двох регулярних частин /загороджувальні, каральні загони і т. ін./, щоб вони не могли вийти з підпорядкування. Лише загони, котрі витримали такий іспит, зможуть

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 54.

після відповідної чистки бути введеними в загальні регулярні частини»⁷.

Для демонстрації «українськості» Червоної армії Троцький пропонував створити «суто українські формування», кількість яких мала обмежитися «окремими зразковими полками з добре підібраним командним складом і компактним комуністичним осередком, з суворою дисципліною і з тривалим навчанням». Цікавим є пункт 7, який викликав критичні зауваження В. Леніна: «7. Для роззброєння українських сіл застосовувати переважно зразкові українські ~~полки, про які сказано вище, частини, передаючи їх в розпорядження рот і батальйонів діючим бригадам для роззброєння населення в районі дій цих останніх~~»⁸ (так в тексті — перекреслення і написаний від руки текст, який ми позначили курсивом — Авт.). Подібні заходи, спрямовані на зіткнення між собою українців, стали правилом в подальшій політиці Кремля.

З пропозицій Л. Троцького можна зробити висновок: Кремль врахував висловлені П. Поповим застереження, але питання про можливість включення партизанів до лав Червоної армії на той час вже було вирішеним і перегляду не підлядало. Понад усе більшовики побоювалися повторення ситуації 1919 р., коли частини, які перешли на їх бік, згодом проти них же і повстали. Хотілося б також відзначити наявність такого словосполучення як «партизанські банди». Пізніше радянська пропаганда, і це збереглося в свідомості людей до цього часу, чітко розмежує поняття «бандит, банди», і «партизан, партизанські загони», перші з яких будуть використовуватися для означення «поганих хлопців» (чужих), а другі — для позитивних героїв (своїх).

Щоб переконати, як це відзначалося у вищевказаному документі, «трудящі маси» в тому, що наступ Червоної армії не означає ліквідацію української державності, було видано публічний «Наказ Голови Реввійсьради Республіки тов. Троцького червоним військам, що вступають у межі України». Вплив цього наказу як на населення, так і на прорадянські українські партії в

⁷ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 25295, арк. 2.

⁸ Там само.

Україні та за кордоном можна порівняти із значенням резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні». Але, з огляду на авторство Троцького, цей наказ був «забутий» радянськими істориками, а пізніше до нього не доходили руки. У критичному щодо політики ЦК РКП(б) листі до Леніна, датованому 28 липня 1920 р., діячі утвореної в січні 1920 р. з «лівих незалежників» УКП Ю. Мазуренко та А. Річицький відзначали: «Був момент, коли вичікувальний настрій трудящих мас України був готовий перетворитися в революційний Радянський рух, супроводжуваний ентузіазмом. Резолюція ЦК РКП про політику на Україні, наказ т. Троцького давали сподівання на корінну зміну політики РКП у ставленні до України і на вирішення того клубка суперечностей національного і колоніального становища країни, з яким пов'язаний подальший розвиток класової боротьби»⁹. Володимир Винниченко у одній з найбільш відомих своїх праць, закінчення роботи над якою датувалося 25-м січня 1920 р., дав ще вищу оцінку цього документу: «З погляду ясности, виразности цей наказ стоїть набагато вище листа Леніна, він уже дає підставу гадати про можливість принципіальної позиції автора наказу»¹⁰. То про що в ньому йшлося?

Наказ Троцького був опублікований як в боротьбистській, так і в більшовицькій пресі¹¹. Ключовою в ньому є теза про те, що «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право господарювати на Україні, правити нею і будувати у ній нове життя... Пам'ятайте твердо: ваше завдання не підкорення України, а звільнення її». Завершувався наказ таким гаслом: «Хай живе Вільна Незалежна Радянська

⁹ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 14826, арк. 2.

¹⁰ *Винниченко Володимир*. Відродження нації // Винниченко Володимир. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. — К., 2008. — С. 653.

¹¹ Приказ Председателя Реввоенсовета Республики тов. Троцкого красным войскам, вступающим в пределы Украины // Пролетарська боротьба (Житомир). — 1919. — 6 грудня; Те ж. // Бюллетень Организационного бюро Центрального Комитета Коммунистической партии (большев.) Украины № 3–4. 1919. — 12 декабря.

Україна!»¹². Звичайно, після такого наказу симпатії українців, і, зокрема, українських повстанців, до радянської влади відчутно зросли. Невідповідність дій гаслам сприймалося як тимчасове непорозуміння, яке з часом буде розв'язане у проголошеному в наказі напрямку.

Питання про принципи формування, підпорядкованість та діяльність Червоної армії в Україні, незважаючи на усю його вагу, було далеко не єдиним у «групи Попова». З огляду на текст наказу Троцького, можна з впевненістю стверджувати, що висловлені у листі зауваги певною мірою вплинули на військову політику Кремля в Україні. На більше розраховувати було неможливо. Не менш важливим для «групи Попова» були й інші програмні пункти їх вимог. Деякі з них, насамперед ті, що стосувалися національно-культурної (мовної) сфери, знайшли відображення в резолюції «Про радянську владу на Україні», яку прихильники цієї точки зору сприйняли набагато більш позитивно, аніж офіційне керівництво КП(б)У. Слід відзначити, що причини такого сприйняття були переважно емоційними: критичний тон резолюції щодо попередньої «української політики» відігравав не останню роль в цьому. Однак далеко не все їх задовольняло. Тому для вироблення загальної позиції опозиційної до ЦК КП(б)У частини відповідальних працівників-членів КП(б)У 8 грудня 1919 р. у Москві була скликана спеціальна нарада.

До цього часу, вживаючи поняття «група Попова», ми називали небагато прізвищ. Тому варто перерахувати усіх діячів, які брали участь у цій нараді. Їх прізвища нам вдалося віднайти у витязі із протоколу цього зібрання, який зберігається в ленінському фонді РДАСП. Прізвища учасників в цьому документі зазначені в такому порядку: «Попов, Штернберг, Ковтун, Лях, Дубина, Теремков, Сергеев, Комарницький, Сава-Степняк, Бресслер, Забара, Сапожников, Ландер, Ланчинський, Майоров, Кравчук-Зорін, Ларик, Коцюбинський, Мануїльський, Солодуб,

¹² Приказ Председателя Реввоенсовета Республики тов. Троцкого красным войскам, вступающим в пределы Украины // Пролетарська боротьба (Житомир). — 1919. — 6 грудня.

Іванов, Ігнатенко, Умріхін, Гробенко, **Одінцов**, Бєленький, Васильковський, Мягкова, **Коган**. Всього 29 осіб¹³. Головував на нараді Г. Лапчинський, а секретарем її була Тетяна Мягкова¹⁴, — майбутня дружина Михайла Полоза, яка, як це випливає з опублікованих нею спогадів, під час денікінської окупації Києва намагалася налагодити там підпільну роботу¹⁵.

Напівжирним курсивом виділено прізвища тих діячів, які брали участь у Гомельській нараді, причому Коцюбинський та Одінцов були там «з інформаційною метою»¹⁶. Обидва діячі не отримали запрошення до Гомелю, бо очолюваний ними Чернігівський губком перебував у безпосередній підпорядкованості ЦК РКП(б), а право голосу мали лише делегати від КП(б)У. Підкреслено прізвища діячів, які брали участь на зібраннях офіційного компартійного активу України 30 листопада (Майоров, Мануїльський) або 2 грудня 1919 р. (Лапчинський, Мануїльський). Той самий Мануїльський, як вже відзначалося, був і одним з найбільш активних учасників Всеросійської конференції РКП(б). І саме його доповідь «Про становище Ревкому» була заслухана учасниками наради від 8 грудня. Тобто саме Мануїльський (Затонський на той час вже відбув до 12-ї армії) виявився ключовою і компромісною фігурою, яка не була чужою для жодної течії в КП(б)У. Це підтверджується не лише наведеними фактами, а й спогадами Г.Лапчинського, який, зокрема, відзначав, що «всупереч іншим товаришам» Мануїльський «різко негативно» ставився до фактичної ліквідації ЦК КП(б)У та РНК УСРР¹⁷.

У витязі з протоколу наради від 8 грудня її рішення зафіксоване у такому вигляді: «Після доповіді т.Мануїльського про становище Ревкому і всебічного висвітлення в дебатах питання

¹³ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 12007, арк. 1.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Мягкова Т. В епоху Добрарміи в Києве. // Летопись революции. — 1926. — № 2 (17). — С. 13–18.

¹⁶ Ця обставина вказана у примітці до: Лапчинский Г. Гомельское совещание (Воспоминание) // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 44.

¹⁷ Лапчинский Г. Гомельское совещание (Воспоминание) // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 39.

про політичний центр України, зібрання більшістю усіх при одному, що утримався, постановило, що необхідно досягти зміни як центру, так і Ревкому, з огляду на нездатність і небажання товаришів, які нині входять до складу цих установ, здійснити на ділі накреслену всеросійською партійною конференцією лінію. Для втілення в життя постанов наради обрана комісія з тт. Лапчинського, Попова, Ландера, яким доручено відправитися 9.12 цього року в ЦК РКП і до т. Леніна для з'ясування цих питань»¹⁸. Тобто Георгій Лапчинський, Павло Попов та Яків Ландер були уповноважені діяти від імені учасників наради.

На цьому документі, який було спрямовано В. Леніну, є написана від руки помітка за підписом П. Попова та Я. Ландера такого змісту: «Просимо Вас прийняти [нас] з цієї справи по можливості негайно. Становище склалося катастрофічне»¹⁹. Як свідчать подальші події, доручення наради виконували надалі ці два діячі, без Лапчинського. 9 грудня закінчував свою роботу VII Всеросійський з'їзд рад (5–9 грудня) і автори записки сподівалися того ж дня зустрітися з вождем. Але, незважаючи та вказані у документі застороги щодо небезпеки та терміновості, поспілкуватися з В. Леніним ні того дня, ні у наступні, скоріше за все, їм не вдалося. Доказом цього слугує не лише та обставина, що про таку зустріч немає жодних відомостей, а й відомі дії вождя. Так, рукописна помітка В. Леніна на вказаній виписці з протоколу наради від 8 грудня свідчить про те, що Ленін її передивлявся 11 грудня. А його лист до оргбюро ЦК РКП(б) з приводу підписаної П. Поповим та Я. Ландером заяви спонукає стверджувати, що названі діячі написали ту заяву після того, як їм не вдалося зустрітися з вождем.

Лист Леніна до оргбюро був написаний не пізніше 18 грудня 1918 р. — саме того дня пунктом 26 порядку денного цього органу була «Заява групи українських працівників /Попов, Ландер/, в якій міститься критика складу бюро КПУ і методи його роботи, протест проти мобілізації для України з російських

¹⁸ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 12007, арк. 1.

¹⁹ Там само.

губерній партійних та радянських робітників»²⁰. Цю заяву до оргбюро передав В.Ленін, про що свідчить зміст його листа²¹. Як у порядку денному оргбюро ЦК РКП(б), так і в листі Леніна йдеться саме про «заяву», а не «витяг з протоколу». Окрім того, до тексту заяви було додано новий порівняно з витягом сюжет — протест проти мобілізації незнайомих з українськими особливостями працівників з російських губерній. Станом на 8 грудня це питання було ще не дуже актуальним — кадровий «збір» для України тоді ще не набув обертів. Таким чином, мова йде про документ, складений Поповим та Ландером вже за результатами наради 8 грудня, а не безпосередньо на ній.

Автору цих рядків не вдалося знайти оригінал чи копію заяви Попова та Ландера, тому й вказати точну дату її написання або ознайомлення з нею В. Леніна ми не маємо можливості. Щоправда, в історіографії ця дата зустрічається. Приміром, у праці Віталія Огієнко називається 13 грудня²². Таке датування не виглядає цілковито коректним, оскільки єдиним посиланням, яке при цьому використав дослідник, став добре відомий лист Леніна до оргбюро ЦК РКП(б)²³, який насправді подібної вказівки не містив. Однак наявність такої заяви сумнівів не викликає, що свідчить про наполегливість цих діячів у відстоюванні рішень наради від 8 грудня 1919 р. Оргбюро ЦК РКП(б) винесло такий вердикт: «За пропозицією тов. Леніна 32 тов., від імені яких написана заява, оголосити догану за те, що вони замість позитивної роботи за вказівкою Всеукрревкому і Бюро КПУ витрачають час і сили на пересуди та безвідповідальне політиканство, яке є порушенням партійної дисципліни, і запропонувати надалі, суворо підкоряючись директивам партійного

²⁰ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 11, арк. 27. Дані про це є також у примітках до різного роду збірок ленінських праць, де наведено листа Леніна. Приміром див: В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 708.

²¹ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 397.

²² *Огієнко Віталій*. Зародження українського націонал-комунізму в КП(б)У на прикладі діяльності групи «федералістів» (1919–1920 рр.) // Українознавство. — 2006. — № 4. — С. 279.

²³ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 397.

центру, робити ту роботу, яку буде кожному з них вказано»²⁴. У листі Леніна до оргбюро була ще одна пропозиція, яка не була відзначена у резолюції цього органу: «Авторів треба взяти під нагляд і розподілити по одному серед *поважних* працівників. Інакше вийде склока, а не діло»²⁵.

Як у листі В. Леніна, так і в рішенні оргбюро, йдеться про 32-х діячів. В. Ленін відзначав, як написано в офіційному українськомовному перекладі, що «про їх імена, 32 чоловіка (*в оригіналі — «человек», тобто без гендерної вказівки, що українською більші доречно перекласти як «осіб», але усталені традиції цитування змушують звертатися до наявного «класичного» українськомовного перекладу — Авт.*), можна дізнатися з попереднього паперу»²⁶. «Попереднім папером» цієї групи, який В. Ленін переглядав 11 грудня, був витяг з протоколу наради від 8 грудня, де було занотовано прізвища 29 осіб. Але на тому документі вождь зробив таку датовану 11 грудня 1919 р. помітку: «Мануїльський взяв їх список близько 1,5 тижня тому та поклав від сукно»²⁷. Це дає певні підстави для припущення про існування окремого «списку», у якому присутній на нараді від 8 грудня Мануїльський, ймовірно, не був зазначений. Та напевне стверджувати, що то був «список 32», підстав недостатньо. Таким чином, незважаючи на припущення про реальне існування «списку 32», саме перелік учасників наради від 8 грудня є найбільш повним серед відомих документів для визначення членів «групи Попова».

Було ще одне питання, у поглядах на вирішення якого «група Попова» мала значні розходження, щоправда тепер вже насамперед з Кремлем. Це було питання економічне. У фонді ЦК КП(б)У нам вдалося знайти не датований точно («грудень 1919 р.») документ під назвою «Резолюція про питання організації Народного господарства УСРР»²⁸. Головною тезою цього

²⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 11, арк. 27; Див також: В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 708.

²⁵ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 397.

²⁶ Там само.

²⁷ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 12007, арк. 1.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7, арк. 19.

документу було обґрунтування необхідності відновлення загальноукраїнського економічного органу — Вищої ради народного господарства України (ВРНГ України). Із вступних рядків, у яких бралася до уваги «позиція РКП в питанні про організацію політичної влади УСРР, відображену в постанові ЦК РКП та схвалену Всеросійською партійною конференцією партії, а також 7-м з'їздом Рад»²⁹ випливає, що вказаний документ був написаний після ухвалення цих доленосних для України рішень. Власне, існування всеукраїнського економічного центру розглядалося там як необхідна умова існування справжньої федерації.

Ще одним важливим документом, написаним П.Поповим у розвиток своєї позиції і найбільш безпосередньо «прив'язаним» до відстоювання поглядів «групи Попова», стало звернення до Комінтерну, надіслане у зв'язку з запланованим там на 22 грудня обговоренням питання про об'єднання УКП(б) та КП(б)У. У вступній частині звернення, написаній 19 грудня 1919 р., відзначивши наявність боротьби в лавах КП(б)У, яка «останнім часом перекинулася до РКП», Попов підкреслив: «Суть цієї боротьби зводиться до того, що офіційна більшість партії, оцінюючи Україну як країну, не здатну до революційної творчості, вважає єдиним виходом із становища окупацію України військами РСФРР. Як логічний висновок з цього положення, вони вимагають максимального підкорення усіх органів влади на Україні безпосередньо відповідним органам РСФРР, хочуть не створювати окремих економічних органів. Одним словом — не створювати на Україні справжнього (*мовою оригіналу* «действительного» — *Авт.*) державного апарату, а втягнути Україну в сферу діяльності існуючого російського апарату. Ті форми самостійності, що декларовані ЦК РКП (резолуція про радянську владу на Україні) розглядаються ними винятково як дипломатичний крок, і за першої можливості мають бути ліквідовані.

Ми, опозиційна течія, вважаємо, що на Україні є елементи, здатні на революційну творчість; водночас ми визнаємо, що в силу обставин революція на Україні пішла не тим шляхом, яким

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7, арк. 19.

вона пішла в Росії (звичайно, не за змістом, а за формою). Звідси ми робимо висновок, що рад. влада на Україні не повинна в усіх подробицях копіювати російську, а тим більше не повинна бути підпорядкованим органом російських центрів. Звичайно, це зовсім не означає, що ми є принциповими «самостійниками» (*мовою оригіналу* — «самостійниками» — *Авт.*). Необхідність якнайтіснішого єднання усіх радянських республік для нас не підлягає сумніву. Але ми надто розходимося з офіційною більшістю з питання про форми єднання: вони вимагають поглинення України російським державним апаратом, ми вимагаємо створення у відповідності до місцевих умов революційної боротьби, окремих апаратів управління та їх федерування»³⁰.

До вступного листа, частина якого, в тому числі процитована нами, написана від руки, було додано вже відому нам заяву «групи Попова» від 12 листопада 1919 р. Лист до Комінтерну було написано 19 листопада, коли, ймовірно, про рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 18 грудня Попову ще не було відомо. Характерна деталь: при означенні своїх одностумців він вжив словосполучення «ми, опозиційна течія». Незабаром Попов був відряджений до Харкова. Та, ймовірно, не встиг він доїхати до Харкова, як у Москві навколо нього розгорівся скандал.

Ситуація склалася так. 22 грудня 1919 р. у Петрограді відбулося засідання бюро виконкому Комінтерну, першим пунктом порядку денного якого було питання «Про злиття КПУ/більшовиків/ і УКП/боротьбистів/»³¹. Представниками більшовиків були Х. Раковський та С. Косіор, а представниками боротьбистів — Г. Гринько та Л. Ковалів, тобто ті ж самі діячі, які вели перемовини про входження боротьбистів до Всеукрревкому. «Суддями» були: голова виконкому Комінтерну Григорій Зинов'єв (Радомисльський Овсій-Гершен) та його члени Густав Клінгер, Фріц Платтен, Юр'є Сирола, Анжеліка Балабанова та представник компартії США Андерсен³². Ймовірно, керівництво Комінтерну було ознайомлене із запискою Попова від 19 грудня

³⁰ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 383, арк. 1–2.

³¹ Там само, спр. 368, арк. 233.

³² Там само, спр. 375, арк. 4.

та заявою «групи Попова» від 12 листопада і вбачало в останньому внутріпартійний документ.

Серед обговорюваних під час дискусій проблем ключовим знову було питання взаємин між УСРР та РСФРР, насамперед — в економічній сфері. Відзначивши як позитив офіційну риторику, Гринько разом з тим слушно зауважив, що «усю політику економічну хочуть збити на літню постанову про об'єднання. І Раковський до цього повертається. У цьому корінь питання»³³. Пояснив він і те, як боротьбисти розуміють економічне єднання, і ця позиція була близькою до тієї, що відстоювала «група Попова»: «Ми розуміємо цю економічну єдність не так, що є дві одиниці, одна з них зникне, і на місці чогось федерального виходить Всеросійський Раднаргосп. Ми думаємо, що необхідно на Україні, якщо мова йде про самостійну (*мовою оригіналу* — «самостоятельную», — *Авт.*) Українську республіку, створювати українських економічний центр»³⁴.

Одним з аргументів, спрямованих на відстоювання позиції боротьбистів, була теза про слабкість КП(б)У та розкол в її рядах. Цікаво, що у першому випадку Гринько посилався на статтю Д.Мануїльського у волинському «Коммунисте» за № 1. Деякі зазначені в стенограмі речення (про становище комуністів у Києві, зокрема, на заводі Гретер, про ще менший вплив серед селянства³⁵) дають підстави стверджувати, що у тому виданні було опубліковане вже згадуване нами «письмо к партии» (порядок наведених слів ідентичний) або ж, в крайньому разі, щось подібне. На підтвердження ж тези про розкол КП(б)У Гринько продемонстрував «брошуру, в якій опубліковано з дуже різкою україномовною передмовою, знаменний документ». Тим «знаменним документом» була доповідна записка «групи Попова» до ЦК РКП(б) від 12 листопада 1919 р.³⁶ Передмова до неї була написана від імені «Організаційного бюро групи

³³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 368, арк. 253.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, арк. 260.

³⁶ Там само.

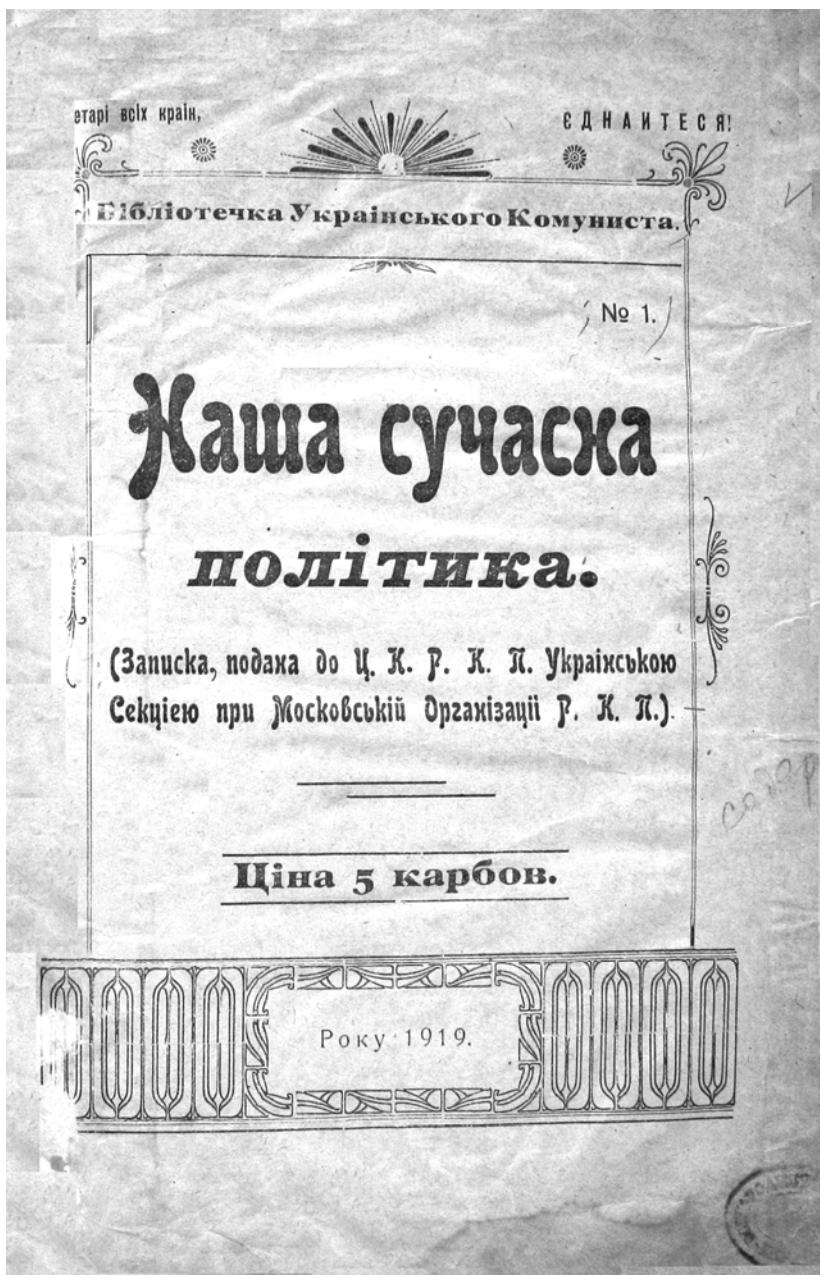
федералістів, членів КП(б)У». Уся брошура мала назву «Наша сучасна політика»³⁷.

Раковському, звичайно, була відома доповідна записка від 12 листопада, але передмова до неї в брошурі стала для нього неприємним сюрпризом. Хоча у промові Гринька, коли він відзначав розкол в лавах КП(б)У, не вживався термін «федералісти», Раковський, ймовірно після перегляду брошури, заявив таке: «Ви кажете відносно комуністів-федералістів. Я повинен, на свій сором, визнати, що про комуністів-федералістів я нічого не чув. Очевидно, вони ближче до вашої партії, аніж до нашої»³⁸. Згадуючи у березні 1920 р. (під час розгляду «справи Лапчинського») про те становище, в якому опинився 22 грудня, Раковський зазначав: «Питання Лапчинського існує не з учорашнього дня. Питання існує 4 місяці, і воно обговорювалося в ЦК РКП. Воно обговорювалося при обставинах, коли на Петроградській нараді виявилось, що всередині нашої партії ще в минулому році зорганізувалася справжня змова. Це не перебільшення, так як навіть частина товаришів, що залишилася у підпіллі, об'єдналася. Вони провели ЦК і залишились у підпіллі з певною метою організувати групу федералістів, котра випускала відомі листівки. Ми з тов. Косіором опинилися в ганебному становищі, нічого не знаючи, коли боротьбисти вийняли ряд документів цієї групи федералістів»³⁹.

³⁷ Наша сучасна політика (Записка, подана до ЦК РКП(б) Українською секцією при Московській Організації Р.К.П.). 1919. — Б.м. — 16 с.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 368, арк. 306.

³⁹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 179–180. Внаслідок ряду причин, про які вже сказано в першому розділі нашої праці, упорядники стенограми в тексті замінили вислів «Петроградское совещание» на «Гомельское совещание». Ми процитували текст виступу Раковського без цієї помилки укладачів.

Написана українською мовою передмова викликала величезне занепокоєння більшовицької верхівки. Підстави, слід визнати, для цього були, адже у випадку поширення висловлених у ній ідей Кремль справді міг багато втратити. Зокрема, у передмові робився такий заклик: *«Товариші! Не забувайте про близьку Всеукраїнську Конференцію партії — ширьте сю книжечку, обмінюйтеся з приводу викладеного в ній думками і виносьте постанови про необхідність негайного утворення єдиної могутньої Української Комуністичної партії, як рівноправного члена III Інтернаціонала, і Української Соціалістичної Радянської Республіки, рівноправного члена Федеративної сім'ї Соціалістичних Республік Всесвіту»*⁴⁰ (курсив з оригінального тексту — Авт.) Для порівняння наведемо текст із основної «записки»: «Ми виставляємо необхідність негайного злиття двох існуючих вже на Україні комуністичних партій КП(більшовиків)У і УКП (боротьбистів)»⁴¹. У такій постановці питання не було нічого «кримінального», адже саме питання «злиття» і обговорювалося на засіданні бюро виконкому Комінтерну 22 грудня 1919 р.

Головну небезпеку Раковський, а потім і Кремль, побачили не в змісті «записки» — він їм був добре відомий і раніше. Їх турбувало інше: із україномовної передмови впливав логічний висновок про існування в Україні, в лавах КП(б)У, підпільної антикремлівської організації, про яку в центрі нічого не знали. Окрім того, неприємним сюрпризом став сам факт неузгодженої з ЦК РКП(б) публікації «записки».

Вже на наступному після 22 грудня засіданні політбюро ЦК РКП(б), яке відбулося це питання було поставлене в порядок денний: «13. Повідомлення Крестинського про те, що доповідь, яку на засіданні ЦК представляв від імені групи членів КПУ Попов, надрукована в органі боротьбистів «Пролетарська боротьба» і, окрім того, вийшла в Житомирі окремою брошурою з передмовою, котра підписна Оргбюро комуністів-федералістів

⁴⁰ Наша сучасна політика (Записка, подана до ЦК РКП(б) Українською секцією при Московській Організації Р.К.П.). 1919. — С. 6.

⁴¹ Там само. — С. 14.

КПУ»⁴². Незважаючи на те, що в передмові публікації в газеті відзначалося, що «думки, висловлені у цій докладній записці, виразно свідчать про критичний процес перегляду минулих хиб частиною тов. большевиків і служать запорукою тісного злучення усіх комуністичних сил України»⁴³, тобто підкреслювалося, що публікація сприяла зближенню і «злиттю» партій, (саме це формально й було завданням наради при виконкомі Комінтерну від 22 грудня) такі дії розглядалися Кремлем як грубе порушення партійної дисципліни. Реакція була досить жорсткою. Політбюро ЦК вирішило: «а/ Доручити членам ЦК КПУ тт. Косіору та Раковському провести розслідування про те, хто з членів КПУ причетний до публікації таємного партійного документу в журналі іншої партії і хто входить до складу утвореного всередині КПУ фракційного центру Оргбюро комуністів-федералістів. б/ З огляду на те, що участь Попова як автора доповіді в обох виступах (*мовою оригіналу* — «*выступлениях*», — *Авт.*) безсумнівна, визнати неможливим його призначення на будь-яку українську роботу і тому негайно викликати його з Харкова до Москви. В Москві, після його опитування, вирішити питання про передачу його до партійного суду. в/ Написати Серебрякову вичерпного листа про необхідність особливої обережності у ставленні до членів КПУ групи Попова, Ларика та Ландера, і про призначення їх на посади не групами, а поодинці, так, щоб в кожній організації більшість керівних товаришів перебувало на точці зору резолюції пленуму і Всеросійської конференції з питання про Україну»⁴⁴.

Бачимо, що у рішенні політбюро ЦК РКП(б) було реалізовано пропозицію В. Леніна про розподіл членів групи Попова відокремлено один від одного, але вони ще не ототожнювалися із «федералістами». Для Кремля критерієм їх розрізнення була наявність/відсутність фракційної/нелегальної діяльності в лавах

⁴² Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 49.

⁴³ Історичний документ. // Пролетарська правда, Житомир. — 1919. — 23 листопада.

⁴⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 50, арк. 2.

КП(б)У, спрямованої на «розкол» компартії України або на перетворення її в окрему від РКП(б) партію. А напевне звинуватити в цьому представників «групи Попова» і навіть її очільників у Кремля не було вагомих підстав. Ймовірно, існували деякі дані про найтіснішу участь у «федералістській змові» Ларика (Євгена Касьяненка). Цей висновок ми робимо з того, що при розгляді пункту 14 порядку денного «Прохання Петровського відрядити в розпорядження Всеукраїнського ревкому Ларика та Ляха, призначених постановою Всеукраїнського ревкому від 22 грудня цього року членами колегії агітації, пропаганди і видавництва при ревкомі»⁴⁵ ЦК не лише висловило побажання відмовитися від створення таких відділів з огляду «на можливе в майбутньому злиття республік», а й ухвалило спеціальний пункт стосовно Ларика: «ЦК вважає неможливим вводити в колегію, що керує усією справою агітації та пропаганди на Україні, товаришів, які перебувають на позиції, що відрізняються від лінії ЦК і тому т. Ларика пропонується використовувати лише як технічного і літературного працівника, а не як політичного керівника видавничою діяльністю»⁴⁶.

Разом з цим слід відзначити, що упереджень стосовно представників усієї групи в Кремлі ще не виникло. Приміром, подібного (до ухвали по Ларику) рішення не було ухвалено стосовно В. Ляха, який був одним із підписантів заяви від 12 листопада і учасником наради від 8 грудня 1919 р. Та й кандидатура Якова Ландера, одного з головних фігурантів «групи Попова» зразка грудня 1919 р., була затверджена Кремлем у якості члена колегії фінансового відділу Всеукрревкому. При цьому, як відзначалося у датованому 26 грудня 1919 р. листі до Мануїльського та Петровського, таке рішення було ухвалене «після попереднього обговорення з Володимиром Іллічем кандидатур завідувачів»⁴⁷. У цьому листі також відзначалося, що «тижня два з половиною — три», доки не приїде

⁴⁵ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 49.

⁴⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 50, арк. 2.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 111.

голова колегії Отто Шмідт та ще один член колегії, — Микола Туманов, — «відділом буде завідувати один тов. Ландер». Зазначимо, що кандидатура Ландера, як це відзначалося у названому листі, була запропонована українською стороною⁴⁸.

З наведених вище фактів випливає, що дискусії з українського питання, які не завершилися і після ухвалення резолюції «Про радянську владу на Україні», Кремлем не заборонялися, а от будь-якій діяльності, спрямованій на розкол КП(б)У чи підвищення її статусу там намагалися відразу покласти край. Щоб не допустити боротьби за реальне втілення гасел про незалежну і вільну Україну, в Кремлі погоджувалися казати будь-що, навіть відверту неправду. У ці дні Ленін пише «Лист до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним». З огляду на вказані нами події, можна вважати беззаперечним фактом, що повідомлення про «оргбюро комуністів-федералістів» певним чином відбилося на змісті цього «листа». Машинописний варіант свого твору Ленін надав для ознайомлення Х. Раковському, Й. Сталіну та Л. Каменеву. У відповідь на зауваги останнього він відзначав: «Я вже відіслав коректуру. Але це не біда. Сталін і Раковський вважають, що я недостатньо напав на українських націоналістів. Ви, що я «видав» себе як великороса»⁴⁹.

У самому «листі» Ленін у своїх намірах приспати український національно-визвольний рух вдається до фальсифікацій та маніпуляцій. Зокрема, і це в радянський період у вигляді доконаного факту увійшло в історіографічний канон, він відзначив: «Незалежність України визнана і ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР і Російською Комуністичною партією більшовиків»⁵⁰. Тоді як реально жодної офіційного акту такого змісту не існувало, натомість VII Всеросійський з'їзд рад (5–9 грудня 1919 р.) ухвалив постанову «Про пригнічені нації», в якій, зокрема, відзначалося: «7-й Всеро-

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 111.

⁴⁹ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 8. Ноябрь 1919 — Июнь 1920. — М., 1977. — С. 159.

⁵⁰ Ленін В.І. Лист до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним // В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 404.

сійський з'їзд рад підтверджує, що в теперішній час відносини між Української Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті резолюцій Центрального Виконавчого Комітету від 18 травня 1919 р. і Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 1-го червня того ж року»⁵¹.

Щоправда, якщо виходити з контексту ленінського листа, то говорити слід насамперед про маніпуляцію термінами, а не фальсифікацію фактів. Адже за В. Леніним «незалежність» полягала в такому статусі УСРР, за якого Україна не мала низки загальнореспубліканських наркоматів чи навіть їх обласних загальноукраїнських відділень, а окремі губернські органи напряму підпорядковувалися Москві. Іншими словами, в ленінському формулюванні виходило так, що «незалежністю» він називав те, що не тягнуло навіть на «федерацію». Однак вимовляти слова на кшталт «незалежна вільна Україна» тоді Кремлю було вигідно, тому суперечності між словами та діями затушковувалися. Пізніше підміна понять перетворилася на правило компартійно-радянської ідеології, у викривленому дзеркалі якої ми живемо і до цього часу. Започаткував цю традицію саме В. Ленін.

Перед підведенням підсумків цього підрозділу вважаємо за доречне ще раз звернути увагу на термін «федералісти». Ледь не історіографічним каноном стало твердження про створення такої групи влітку 1919 р. Найчастіше називаються прізвища Г. Лапчинського, Я. Ландера, П. Попова⁵². Причому у праці Віталія Огієнка, де аналізується діяльність ««Організаційного Бюро групи федералістів, членів КП(б)У», утвореного влітку

⁵¹ Об угнетенных нациях // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. — 1919. — Ст. 580.

⁵² Див наприклад: *Дорошко М.* Номенклатурна керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). К., 2008. — С. 250; *Фролов М.О.* Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія. — Запоріжжя, 2011. — С. 138; *Огієнко Віталій.* Зародження українського націонал-комунізму в КП(б)У на прикладі діяльності групи «федералістів» (1919–1920 рр.) // Українознавство. — 2006. — № 4. — С. 277.

1919 р. П. Поповим, Я. Ландером та Г. Лапчинським», є послання на вже згадану нами працю самого Г. Лапчинського «Гомельськое совещание»⁵³. Наше власне звернення до джерела допомогло з'ясувати, що там написано геть інше. Прочитуємо Лапчинського, який характеризує ситуацію в жовтні–листопаді 1919 р. зауважив: «Серед інших остаточно сформувалася і та течія, котра увійшла в історію партії під кличкою «групи федералістів». Як відомо, ще влітку 1919 р. в Києві група товаришів на чолі з Петром Слиньком та Павлом Поповим, розходячись з політикою офіційного керівництва партії, мала ряд приватних нарад, на яких розробляла власні погляди на українську політику РКП... Я також ще влітку солідаризувався з цією групою і, приїхавши до Москви, знову зв'язався з нею в особі товаришів Попова та Ландера, котрі вже там перебували»⁵⁴. Бачимо, що прізвища організаторів опозиційної групи у Огієнка не співпадають з джерелом, а щодо назви «федералісти», то сам Г. Лапчинський ситуацію з її появою характеризує наступним чином: «Цю доповідну записку (від 12 листопада — Авт.) деякі товариші, приїхавши з Москви до Житомира, надрукували там і випустили окремою брошурою під назвою «Наша сучасна політика». При цьому вони написали передмову за підписом «Організаційне Бюро федералістів, членів КП(б)У». В дійсності жодного Організаційного бюро не існувало, так само як і оформленої групи та самої назви «федералістів». Лише після цього нас почали називати федералістами, і врешті решт ми самі для стислості прийняли цю назву»⁵⁵. Тобто вказане В. Огієнком джерело прямо заперечує його твердження про діяльність (і навіть про існування!) «Організаційного бюро федералістів» в другій половині 1919 р.

⁵³ Огієнко Віталій. Зародження українського націонал-комунізму в КП(б)У на прикладі діяльності групи «федералістів» (1919–1920 рр.) // Українознавство. — 2006. — № 4. — С. 277.

⁵⁴ Лапчинский Г. Гомельское совещание (Воспоминание) // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 40–41.

⁵⁵ Там само.

Спогади Лапчинського були написані через декілька років після вказаних подій, а тому можуть містити певні неточності, прикрашання ситуації відповідно до зміненої кон'юнктури на час їх написання. Але звернення до архівних першоджерел допомогло з'ясувати, що фактично те ж саме стверджував П. Попов в датованому 12-м лютого 1920 р. листі до М. Крестинського: «Жодної організованості у опозиції не було ні весною, ні влітку (в крайньому разі мені про це нічого невідомо). Все обмежувалося приватними бесідами і одиничними виступами з приватних питань на партійних зборах...

Говорити було ніде. А думати взагалі не рекомендувалося. Таке становище змусило багатьох товаришів серйозно замислитися над питанням про подальше перебування в партії (про що також згадувалося в «записці»). Для мене особисто це питання не піднімалося, але було зрозуміло, що в партії вельми неблагополучно. Тоді-то й відбувся цілий ряд приватних зібрань, на яких ми займалися обговоренням теоретичних і практичних питань партійного та радянського будівництва. Деким ставилося питання про необхідність виділення в особливу партію або в легалізовану в партії групу, але ця пропозиція була відкинута майже усіма через нашу малу чисельність та невикристалізованість. Таким чином, питання про організаційний центр було вирішене негативно і вся увага звернена на суто теоретичну роботу...

Настрій наш був центру відомим, і якщо недостатньо повно, то не з нашої провини: ми не приховували свого настрою, а навпаки нам не давали говорити про нього занадто багато. Окрім же опозиційного настрою у нас нічого визначеного не було. Назва «Організаційне бюро групи федералістів членів КП(б)» для мене була зовсім новою. Ніколи ми такої назви в Києві не вживали»⁵⁶. З вищесказаного можна зробити такий беззаперечний висновок: про те, що вони «федералісти», провідники опозиційної до ЦК течії в КПУ вперше почули лише наприкінці грудня 1919 р., тому називати їх цим терміном недоречно.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 21–24.

Підсумовуючи діяльність «групи Попова», слід відзначити її основні успіхи та невдачі. Головним успіхом слід назвати сам факт постановки «українського питання». Саме таким закликком закінчувалася доповідна записка до ЦК РКП(б) від 12 листопада: «Ми звертаємося до ЦК РКП(б) з наполегливою пропозицією без будь-якого зволікання поставити на обговорення Українське питання, використати усі матеріали з цього питання, які є в наявності, переглянути усю роботу партії на Україні за час панування там Рад[янської] влади і виробити нову, більш відповідну справжньому становищу і більш продуману лінію поведінки стосовно України»⁵⁷.

Нова лінія справді була вироблена і вона, на перший погляд, містила чимало запропонованих «групою Попова» змін. Однак реально змінилося ставлення Кремля лише до проблеми врахування мовних та національно-культурних особливостей українців, а також до земельного питання. Інші зміни носили суто декларативний характер. Для заспокоєння населення поширювалася незалежницька риторика, яка в заявах Кремля та Всеукраїнському лунала навіть гучніше, аніж в документах «групи Попова», постійно говорилося про право українців самим вирішувати свою долю. Однак у ключових для збереження свого панування питаннях — економічному та військовому, — Кремль не пішов на скільки-небудь реальні поступки. До того ж новий курс було доручено здійснювати не тим, хто цю зміну ініціював, а перевіреним, надійним і цілковито лояльним Кремлю діячам. Цей прийом Кремль застосовував і в наступні роки. Пізніше один з його різновидів відобразився у неофіційних, але реально поширених в компартійному середовищі «русотяпських» гасел середини 1920-х рр.: «українізація без українців або ми проведемо українізацію не українськими руками», про які волав Олександр Шумський на початку 1927 року⁵⁸.

⁵⁷ Наша сучасна політика (Записка, подана до ЦК РКП(б) Українською секцією при Московській Організації Р.К.П.). 1919. — С. 16.

⁵⁸ Шумський О. Лист до Політбюра ЦК КП(б)У // Будівництво Радянської України. Зб.: Вип. 1. За Ленінську національну політику. — Х., б.р. — С. 135.

Радикалізація вимог частини «групи Попова», що на той час своє найбільш яскраве відображення знайшла у передмові до брошури «Наша сучасна політика», спричинила перехід Кремля від співробітництва з її провідниками до конфронтації. Інша частина групи підкорилася партійній дисципліні та вдалася до більш поміркованих способів відстоювання своєї точки зору. Ці діячі навіть отримали високі посади. Ті опоненти Кремля та ЦК КП(б)У, які й далі наполегливо і послідовно відстоювали свої радикальні вимоги (насамперед — відокремлена від РКП(б) компартія України) і стали тими «федералістами», про яких вже чимало написано в історичній літературі. Їх діяльність пов'язується насамперед з прізвиськом Г. Лапчинського, але то вже інша історія, що безпосереднього стосунку до формування взаємин між УСРР та РСФРР не має.

Розділ II. Перенесення теорії на практику (січень–травень 1920 р.)

II.1. Кадрове питання

Для втілення в життя ухвалених з «українського питання» рішень потрібно було мати відповідний кадровий потенціал. У Кремлі вирішили унеможливити повторення минулорічного досвіду, коли, як відзначалося у «Звіті про роботу ЦК РКП (більшовиків) за час з 1 липня по 15 вересня 1919 р.», до України «слідом за невеликою групою відданих передових партійних вождів нестримуваним морем хлинула маса голодних, втомлених людей, які думали часто не скільки про роботу і боротьбу, стільки про те, щоб відпочити і поїсти»¹. Згодом, відповідно до цього звіту, для характеристики такого типу діячів набуло поширення словосполучення на кшталт «саранча, яка прийшла до нас із Росії»². Цю «саранчу», звичайно ж, в Кремлі намагалися не допустити до України, бо це могло дорого коштувати. Але добрати потрібних працівників було непросто. В кадровій царині Кремль мав низку проблем на найвищому рівні, не менше їх було в середній ланці. Серед них можна назвати етнічний склад радянського апарату (насамперед так зване «єврейське питання» і переважно для середньої ланки), мовне питання (знання української мови), ділові якості працівників (вміння поставити роботу) тощо.

¹ Отчет о работе ЦК РКП (большевиков) за время работы с 1 июля по 15 сентября 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — Приложение к № 12. — С. 74.

² *Косіор С.* Заключне слово по доповіді про організаційну роботу ЦК КП(б)У // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 96.

Зовсім коротко торкнемося проблеми етнічного складу компартійно-радянського апарату середньої ланки. Вона була надзвичайно нагальною хоча б з огляду на те, що саме звідти найчастіше виходило презирливе ставлення до української мови та культури і саме цей елемент перший кидав усе і повертався назад до радянської Росії, коли почався відступ Червоної армії. Павло Попов, характеризуючи причини зростання відсотку представників опозиційної до ЦК течії серед підпільників у порівнянні із тим, яку частку вони становили в період панування більшовиків в Україні, цілком доречно зауважив: «При поголовній майже втечі до Москви прийшлому елементу, що керував партією при радянській владі, побачити в цьому змову з боку опозиції немає жодних підстав»³. Це твердження П. Попова цілковито відповідало оцінці із вказаного звіту про діяльність ЦК РКП(б) протягом липня-серпня 1919 р.: «Усі ті найгірші елементи нашої партії, які декілька місяців тому першими кинулись на Україну, тепер, замість того, щоб мобілізуватися та стати в ряди тих робітників і селян, що воюють проти Денікіна, зараз потягнулися назад до Москви, а звідти намагалися пробратися на нові хлібні місця»⁴.

У листопадовому 1919 р. «Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» В. Ленін висловився з цього приводу досить відверто: «7. Євреїв та жителів міст на Україні взяти в залізні лабети (*мовою оригіналу* — «*взять в ежовые рукавицы*» — *Авт.*), переводячи на фронт, не пускаючи в органи влади, хіба що в зовсім незначному %, в особливо виняткових випадках під ~~особливий~~ нагляд клас[овий] контроль». Напроти вождь написав: «висловитися пристойно: єврейську д[рібну] б[уржуазію]». Далі вождь пропонував таке: «9. Підготовку особового складу працівників для України почати зараз же особливо енергійно і з особливо посиленням наглядом та просіюванням»⁵.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 23.

⁴ Отчет о работе ЦК РКП (большевиков) за время работы с 1 июля по 15 сентября 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — Приложение к № 12. — С. 74.

⁵ В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — С. 200.

Незважаючи на, здавалося б, зняття ідеологічної цензури після розпаду СРСР, промова В.Леніна на VIII Всеросійській конференції РКП(б) до цього часу не опублікована, хоча видання невідомих раніше ленінських документів і побачило світ⁶. Як слушно зауважив С.Кульчицький, «публікація її виявилася несумісною вже з державними інтересами сучасної Росії»⁷. Але про деякі її частини відомо як із виступів інших діячів, так і з листів за слідами цієї промови. І вони свідчать, що кадровому наповненню радянського апарату, і, зокрема, «єврейському питанню», вождь приділив чимало уваги. Ось як охарактеризував саму промову та її наслідки член Московської організації РКП І. Лапідус, який, за його власним визнанням, перед тим дванадцять років працював в Україні: «На конференції перед VII з'їздом Рад Ви, розбираючи причини нашої поразки на Україні, вказали як на одну з головних причин нашої поразки національну ворожнечу та засилля єврейського елементу в радянських і партійних установах України, що саме таке засилля давало значний матеріал для контрреволюційної агітації. З Вашої заяви ЦК зробив відповідні висновки і видав секретний циркуляр про те, щоб установи утримувалися від надсилання євреїв до України»⁸.

Лапідус не погодився з таким поясненням причин поразки, зауваживши на відсутності справжнього пролетаріату в Україні та неможливості спиратися на селянство, оскільки «український селянин, навіть бідняк, живе краще великоросійського селянина-куркуля», а «найгірша земля зовсім без добрив забезпечує врожай сам 25–30»⁹. Він прийшов до висновку, що «єдиним квазіреволюційним елементом в Україні є дрібно-ремісничий міський напівпролетар, а так як цей елемент в переважній своїй більшості єврейський, то, природно, від є «творцем» української революції... Єврейство в більшості своїй елемент торговий та

⁶ В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — 607 с.

⁷ Кульчицький Станіслав. СРСР як імперія нового типу. // Екстракт + 200 [Текст]: у 2 ч. / за заг. ред. Л. Івшиної. — К., 2010. — (Бібліотека газети «День»). — Ч. 2. — С. 851.

⁸ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 16.

⁹ Там само.

посередницький. З приходом Радянської влади він, звичайно, залишається без основних засобів свого існування і для рятування життя прямує до єдино можливого для нього виходу — в радянські установи. Він заповнює всі пори Радянського організму ще й тому, що це елемент міський і більш освічений і, звичайно, перебуває постійно на очах»¹⁰.

Питання про принципи наповнення радянського апарату ми лише означили. Зауважимо, що висловлена І. Лапідусом критика не зовсім коректна і частково заснована на помилкових твердженнях. В ЦК РКП(б) не могли прислухатися до пропозицій Лапідуса ще й з огляду на те, що його бачення майбутнього розвитку подій в Україні кардинально відрізнялися від кремлівського. Для Лапідуса аксіомою була теза про те, що «подальший розвиток революції на Україні матиме характер винятково зовнішньої сили»¹¹, що по суті суперечило найбільш нагальному завданню більшовицької влади — розколу села, адже виконати це завдання можна було лише при віднайдені певної опори серед селян.

Важливою і нагальною проблемою для Кремля було також призначення керівної ланки компартійного і радянського апарату УСРР. Дискусійним залишалося як питання визначення критеріїв добору кадрів, так і пошук конкретних виконавців. В. Затонський у цитованому вище листі від 1 грудня 1919 р., у руслі рішень наради ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками УСРР від 30 листопада, закликав Кремль більше довіряти існуючому ЦК КП(б)У: «Якщо виходити з критерію доцільності, то зовсім зайві ваші побоювання щодо того, що ЦК КПУ знову наплутає і не зможе провести в життя вашу лінію»¹².

Цілком можливо, що у Кремлі розуміли слушність зауважень Затонського, але погодитися з його пропозицією не могли з огляду на побоювання щодо непідкорення цих діячів усім настановам центру, адже таке неодноразово траплялося в першій половині 1919 р. Тим більше, що критичне до Кремля ставлення

¹⁰ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 17.

¹¹ Там само, арк. 16.

¹² Там само, арк. 14.

з боку компартійно-радянського керівництва лише зросло. Ось що писав про своє бачення намірів Кремля член ЦК КП(б)У Олексій Іванов: «Хто, кого, коли, куди будуть відкликати? До цього часу було відомо, що північні рабовласники збираються бути прихильниками антидоктрини Монро **«Україна не для Українців»**(*виділення наше — Авт.*), як буде далі? Братва дуже хвилюється в очікуванні сюрпризів від «блдідолицих братів». Хотів писати з цього приводу багато, та вже не варто теревенити, адже я з тих тварюк, які можуть дозволити собі лише показувати кулак в кишені (*мовою оригіналу — «кулак в кармане» — Авт.*), що на такій великій відстані робити не варто»¹³.

Зовсім інший підхід запропонував і обґрунтував Валерій Оболенський (Н. Осинський). У грудні 1919 р. він приїхав у якості делегата від В'ятки на VII Всеросійський з'їзд рад. Свого часу, в лютому 1918 р. він «виїхав до Харкова — проводити націоналізацію донецьких копалень та брати участь в установчому з'їзді обласного РНК», — звідки повернувся у березні і відтоді в Україні не працював¹⁴. 4 грудня 1919 р. Осинський написав листа до ЦК РКП(б), у якому, цілковито погодившись з рішеннями Кремля щодо «українського питання», зауважив: «Про Україну, я давно так вважав, що потрібно нею зайнятися щонайсерйознішим чином і для цього звернути особливу увагу на підбір працівників. Загальним принципом мені уявлялося — влити в склад українських робітників, якщо можливо, до половини навчених і дисциплінованих у великоросійській школі товаришів і залишити на Україні не більше половини колишніх «українців» з числа політично найбільш гнучких, найбільш здатних і найбільш дисциплінованих. До цього питання я підходжу не лише з точки зору видалення з України осіб, які не можуть справитися з національною проблемою. Але і з іншої точки зору — видалення людей імпотентних у діловій роботі»¹⁵.

¹³ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 22.

¹⁴ Н. Осинский (Оболенский) Валериан Валерианович (автобиография) // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. — М., 1989. — С. 573.

¹⁵ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11935, арк. 1.

Цікаво є характеристика типажу українського номенклатурщика, яку дав Н. Осинський (саме так він підписав свого листа): «Мені останнім часом доводиться стикатися з багатьма українськими працівниками (*працівники радянського та партійного апарату УСРР після залишення України були розподілені по російським губерніям — Авт.*), і я повинен відзначити, що вони є працівниками напрочуд відсталими (*підкреслено В. Леніним — Авт.*), такими, «що не навчилися керувати» та ідейно перебувають у тому періоду, який для нас є ледь не доісторичним. Вони любляють розмірковувати про поточний момент, стомлюють вас оповіданнями про свою гурткову гризню та про свої «позиції», а якщо їх поставити перед конкретним діловим завданням, починають висловлювати споглядальні та скептичні судження, діяти ж не вміють»¹⁶.

Зі своїх спостережень за відомими йому українськими працівниками Н. Осинський зробив категоричний висновок, дещо співзвучний із висловлюваннями інших діячів, в тому числі і Мануїльського, Попова та Раковського: «Велика їх кількість дуже погано зв'язана з українськими масами, хоча й вважаються працівниками українськими. Я думаю, що вилучення ледь не половини українців та заміна їх «кацапами» принесе, незважаючи на відразу західноукраїнських селян до кацапів, значно менше шкоди, аніж залишення на місці усіх цих працівників. Обійтися без цього ніяк не можна, якщо хочемо дати Україні гарний апарат і гарну адміністрацію, що, мабуть, для України ще більш важливо, ніж нейтралізація націоналістичних забобонів»¹⁷. Далі Осинський — і до цього ми ще звернемося — запропонував своє бачення «з питання про приведення в порядок Донецького басейну», яке пізніше значною мірою було реалізоване. Завершив він свого листа ще однією кадровою пропозицією, що стосувалося особисто його: «Якби мене запитали, чи взявся я б сам за цю роботу, відповів би ствердно і сказав би, що впоратися з нею зможу. Ваша справа вирішувати, кому Ви довірите цю роботу. У будь-якому разі я висловив свої

¹⁶ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11935, арк. 2.

¹⁷ Там само.

міркування щодо того, як її потрібно було б вести, так само як свого часу з питання про продовольчу кампанію»¹⁸.

Пропозиції Осинського, як стосовно критеріїв добру кадрів, так і з організації виробництва в Донецькому басейні, здалися слушними кремлівським керманічам. Особливо ті з них, в яких відзначалася потреба замінити близько половини українських працівників, адже, за оцінкою ЦК РКП(б), «в радянській роботі на Україні не було узгодженості з відповідними галузями в Росії», а характерною рисою управлінців України була «розхлябаність, безпорядок і самостійність (*мовою оригіналу* — «самостійність» — *Авт.*)»¹⁹. З огляду на співпадіння оцінок та діловий характер пропозицій, відповідальні на той час за Україну Й. Сталін та Леонід Серебряков (члени Реввійськради Південного фронту, перейменованого 6 січня 1920 р. на Південно-західний фронт²⁰) на засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 20 грудня запропонували кандидатуру Осинського на посаду голови Донецького ревкому²¹. Пропозиція не була ухвалена, Н. Осинський повернувся до Тули (він там працював в першій половині 1919 р. і звідти восени 1919 р. був перекинутий до В'ятки для продовольчої роботи), де був головою губвиконкому до серпня 1920 р.²² Є певна ймовірність, що причиною відмови слугувала його прихильність до ідей демократичного централізму, але, на наш погляд, не менш вірогідним приводом для відмови була його занадто категорична оцінка українських працівників.

¹⁸ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11935, арк. 6.

¹⁹ Отчет о работе ЦК РКП (большевиков) за время работы с 1 июля по 15 сентября 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — Приложение к № 12. — С. 74.

²⁰ Директива Главного командования о переименовании Южного фронта в Юго-Западный и его задачах. 6 января 1920 г. // Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). М., 1969. — С. 495.

²¹ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — С. 48.

²² Н. Осинский (Оболенский) Валериан Валерианович (автобиография) // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. — М., 1989. — С. 573.

Вказана Осинським потреба в працівниках, які б мали гарні ділові якості була, безумовно, нагальною. Однак проблема полягала не лише в цьому. Кремлю потрібні були такі працівники, які б, з одного боку, і роботу могли б організувати, а з іншого — беззаперечно виконували б директиви Кремля, тобто не мали б власної, зумовленої врахуванням місцевих обставин точки зору. Також бажаним було знання української мови для встановлення контакту з місцевим населенням. Тобто, перефразовуючи відомий анекдот про дії мавпи, коли звірям запропонували поділитися на розумних та красивих, у Кремлі бажали, щоб нові діячі були «і розумні, і красиві», тобто влаштовували б і центр, і місцеве населення, інтереси яких суттєво різнилися. Додамо також, що вкрай бажаною для Кремля рисою українського відповідального працівника було усвідомлення ним необхідності неспівпадіння проголошуваних гасел і реальної політики. І саме в цьому полягали чи не основні труднощі, оскільки межу між гаслом та невіддільним від нього формальним підтвердженням з одного боку і реальними діями з іншого іноді провести було доволі важко, та й оцінки таких меж з боку самого Кремля не були сталими. Розглянемо на декількох конкретних прикладах, кого Кремль вважав за недоцільне допускати в Україну і за яких умов позиція Кремля могла змінитися.

Гостра нестача тих, хто добре володіє українською мовою, зумовила спрямування до України більшості представників «групи Попова», навіть таких її очільників як Яків Ландер та Ларик (Євген Касьяненко). Щоправда найбільш радикальних Кремль намагався притримати. Про історію з Лапчинським і про те, як він таємно пробрався до України, в українській історіографії є чимало відомостей. Натомість про те, яким чином більшовицькому центру вдалося позбутися впливу Попова відомо менше. На помилках істориків у висвітленні його біографії ми вже зупинялися. Тепер розглянемо мотиви, якими керувався Кремль у випадку з П. Поповим, адже вони (мотиви) були загальними, а не вибірковими.

Вище вже згадувалося, що після того, як в Кремлі довідалися про публікацію доповідної записки від 12 листопада у газеті УКП(б) «Пролетарська боротьба» та вихід її окремою брошурою

з передмовою, підписаною від імені «Організаційного Бюро групи федералістів, членів КПБУ», там визнали неможливим залишення Попова на українській роботі. Чи то внаслідок неналагодженості зв'язку, чи то з інших причин, але Попов був викликаний до Москви лише 13 січня 1920 року²³. Йому були висунуті звинувачення у порушенні партійної дисципліни, основні пункти яких сам Попов у написаній 12 лютого 1920 р. пояснювальній записці до оргбюро ЦК РКП(б) визначив так:

«1. Надрукування в «Пролетарській боротьбі (Житомирський орган УКП боротьбистів) доповідної записки, підписаної мною разом з групою інших товаришів Центр[альному] Комітету РКП(б) в листопаді 1919 р.

2. Видання тієї ж записки окремою брошурою з назвою «Наша сучасна політика» з передмовою, підписаною «Оргбюро групи федералістів членів КП(б)У».

3. Створення в Києві, без відома партійного центру, організаційного Бюро, котре здійснювало політику, яка суперечила політиці партії, спочатку нелегально, а потім шляхом публікації «Нашої Суч[асної] Політики», виступило публічно»²⁴

Перший пункт П. Попов аргументовано заперечив, хоча і визнав, що декого з боротьбистів ознайомлював із змістом записки. Свою причетність до видання окремої брошури він заперечив більш переконливо, вказавши на формальні неточності у визначеннях, яких припустилися ті, хто писав передмову. Далі він продемонстрував ще одну відмінність: якщо в україномовній передмові визнавався як провина партії «сам факт неоднакового ставлення до Росії та до України», то автори записки «мотивували свої вимоги саме їх вигідністю для Радянської Росії», що впливали з погляду «на Радянську Росію як головну, для даного моменту, базу комуністичної революції»²⁵. Зауважимо, що саме завдяки цій рисі «записки» у Кремлі реально прислухалися до «групи Попова». Але щойно на перший план вийшли «звинувачення в колоніалізмі» та вимоги

²³ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 46, арк. 27.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 10–11.

²⁵ Там само, арк. 15–17.

створення власної компартії, то Кремль у тих, хто це продукував, почав вбачати відвертого ворога.

Щодо третього звинувачення, то відповідь на нього Попова по суті ми вже розглянули раніше. Якщо коротко, то він визнав існування серед частини партійців таких настроїв, як і те, що помилковість більшовицької політики в національному питанні неодноразово обговорювалися. Але при цьому він категорично відкинув сам факт організаційного, а тим більше підпільного існування групи. Зрозуміло, що і від назви групи — «організаційне бюро федералістів...» — він категорично відхрестився. Характерна особливість того часу — Попов провини за собою жодної не визнав і наполягав на слухності свого бачення. Зокрема, він заявив: «Відмежовуватися від боротьбистів або солідаризуватися з ними — для мене абсолютно зайве. Я вважав за необхідне об'єднання двох комуністичних загонів українського пролетаріату — більшовиків і боротьбистів, — вважав їх однаково комуністичними і однаково небезгрішними.

Звинувачувати мене в петлюрівстві можна лише з метою дискредитації мене та моєї точки зору перед необізнаною партійною аудиторією. Убачити петлюрівські тенденції в «записці» зовсім неможливо (при уважному, звичайно, читанні). Усілякі ж твердження про те, що я десь ним був і коли-небудь виявляв петлюрівські настрої, під час мого перебування в комуністичній партії або під час перебування в УСДРП (в 1917 р), з якої я вийшов у групі Нероновича, Касьяненка, Врублевського і т. ін. — є хибною думкою або свідомою брехнею, що я берусь довести у будь-який час»²⁶.

На завершення свого пояснення Попов попрохав «якомога швидше покінути з теперішнім «слідством» та реабілітувати мене або ж передати партійному суду. У випадку визнання моєї невинності прошу відпустити мене для роботи на Україну, так як вважаю свою працю там набагато продуктивнішою. На залишення мене в Росії я дивлюся як на затикання рота мені як представнику опозиції. Таке ж враження, безумовно, складеться і на Україні, де в досить багатьох низових партійних органі-

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 25–27.

заціях на мою справу дивляться як на суд над опозицією. Мос заслання може відволікти опозиційно налаштованих товаришів від роботи всередині партії, спрямованої на виправлення її лінії поведінки, спричинити масові переходи до боротьбистів і розвалювання партії»²⁷. Зауважимо, що в період, коли писався цей лист (а сам Попов перебував у Москві) Кремль ініціював перехід від співробітництва до тиску на боротьбистів і тому «бродіння» в лавах самої КП(б)У було вкрай не вигідним. Тим більше, що напевне передбачити результати такого «натиску» тоді ще ніхто не брався. Як відзначав 19 лютого 1920 р. в телеграмі до ЦК РКП(б) В. Затонський, «розрив з союзниками майже не підготовлений. Почали посилену підготовку»²⁸.

У поясненні П. Попова відчувається впевненість автора у своїй правоті та переконаність у тому, що його аргументи будуть розглядатися саме в контексті публічно поставлених завдань, одним з яких було й об'єднання УКП(б) та КП(б)У, а також логіки та здорового глузду. Над тим, що формально поставлені завдання можуть докорінно відрізнятись від реальних, або від їх розуміння переважною частиною керівної ланки РКП(б) та КП(б)У, він, ймовірно, не замислювався.

Оргбюро ЦК РКП(б) 18 лютого 1920 р. пунктом 12 порядку денного розглянуло питання «Про т. Попова (українця)». З огляду на вагу цього питання та можливі наслідки, про які попередив П. Попов, було вирішено «запропонувати усім членам Оргбюро ознайомитися з його запискою»²⁹. Питання знову зависло у повітрі. 27 лютого П. Попов, який, ймовірно, нарешті усвідомив, що Кремль намагається затягнути розв'язання його питання, написав нове звернення до Крестинського: «Відповіді від ЦК я не отримав до цього часу і, правду кажучи, майже втратив надію коли-небудь отримати її. Дуже прошу Вас дати мені відповідь за можливістю сьогодні ж, щоб я міг поїхати суботнім потягом. Якщо питання ще не вирішене, то я прошу Вас видати мені документи на проїзд на Україну і про рішення

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 27–28.

²⁸ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 35.

²⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 12, спр. 13, арк. 54.

моєї справи повідомити телеграмою в ЦК КПУ, так як сидіти в Москві я далі не можу»³⁰. Виявилось, однак, що справу було передано в політбюро ЦК РКП(б).

Вищий політичний орган РКП(б) розглянув справу П. Попова (сам він при цьому не був присутнім) 28 лютого 1920 р. окремим питанням. Того ж дня в порядку денному політбюро ЦК стояло ще п'ять питань, пов'язаних з Україною. Оскільки у згаданому нами поясненні Попов логічно і переконливо довів свою невинність з основних питань, і, насамперед, навів вагомі аргументи щодо відсутності свідомої антипартійної діяльності, то «покарання» було несуворим: Попову було «поставлено на вид» за недостатню дисциплінованість та «в порядку розподілу партійних сил» спрямовано на роботу до Головополітшляху³¹. Для цього довелося визнати провину Попова в одному з звинувачень. У листі від 1 червня 1920 р. з проханням прийняти до лав КП(б)У Попов про ті події написав таке: «Мені було поставлено на вид, що я недостатньо обережно поводився з партійними документами. Незважаючи на мої виправдання, вирішено було мене на Україну не допускати, завдяки моїм розбіжностям з ЦК КПУ в такий гострий момент на Україні, як сказав мені товариш Крестинський. Про цю постанову я дізнався від Крестинського по телефону»³².

Таке рішення було логічним продовженням попередньої лінії Кремля щодо Попова, яка означилася на вже згаданому нами засіданні політбюро від 27 грудня 1919 р. («визнати неможливим його призначення на жодну українську роботу»). Та й відразу по приїзду до Москви у січні 1920 р. та перемовин з Крестинським останній, як згадував Попов, в особистій розмові відверто відзначив, що «ЦК збирається, незалежно від того, чи підтвердяться висунуті проти мене звинувачення, не пускати мене більше на Україну, а залишити для радянської роботи в Росії, “щоб мені не доводилося стикатися з наскільки болючим

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 29.

³¹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 63, арк. 1.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 241.

для мене питанням»³³. З огляду на інші питання, які розглядалися 28 лютого 1920 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б), в тому числі і про згоду боротьбистів на входження до лав КП(б)У «на умовах повного підпорядкування»³⁴, Кремль вирішив спустити «справу Попова» на гальмах: визнати його працю було політично недоцільно, а карати його було не лише ні за що, але й трохи небезпечно, бо це загрожувало викликати нові не потрібні Кремлю суперечки в Україні. Сам же по собі факт відрядження цього українського комуніста до Росії після згоди боротьбистів на «злиття» вже не був таким небезпечним як раніше: комуністи до боротьбистів, про що застерігав Попов, із зрозумілих причин перейти вже не могли. Ймовірно, при ухваленні рішення бралася до уваги також дисциплінованість П. Попова, який не лише прибув до Москви за першим викликом, а й пробув там півтора місяці в очікуванні вирішення своєї справи. Але Попов не погодився навіть з таким «м'яким» вердиктом, бо лишатися за межами України в такий час вважав неможливим. Тому він вийшов з лав РКП(б)/КП(б)У та поїхав до України як безпартійний.

Окрім осіб, погляди яких були близькі до федералістських, Кремль не допускав в Україну тих впливових діячів, які в 1919 р. мали гріх «самостійности», перш за все управлінської. Насамперед це стосувалося згаданого нами вище Афанасія Жарка. У немилість як занадто самодостатні потрапили також А. Бубнов та Г. П'ятаков. Їх обох драгували національно орієнтовані гасла партійних рішень грудня 1919 р. та курс на співробітництво з боротьбистами. Обидва вони були далекі від федералістів, а П'ятаков взагалі був супротивником права націй на самовизначення. Але водночас і П'ятаков, і Бубнов не вважали управлінські функції радянської України простою фікцією. Та, можливо, ще більшим «гріхом» цих діячів були їх сумніви в доцільності тих чи інших рішень Кремля, які вони дозволяли собі виявляти публічно. Приміром, за авторством А. Бубнова в

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 296, арк. 11.

³⁴ Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — С. 55.

газеті «Коммунист» від 29 травня 1919 р. було опубліковано статтю «О каких мандаринах идет речь /по поводу статьи Троцкого “Мандарины партизанства”/». Відзначивши, що Л. Троцький постійно веде мову про якісь «уроки» на тему партизанства в Україні, з кимось воює, комусь, наче незгодному, доводить необхідність мати регулярну армію (маючи на увазі, ймовірно, керівництво УСРР), А. Бубнов досить гостро відповів: «Мабуть, кожна літера його статті загострена полемічно, і, коли ви всю цю полеміку збираєте воедино, то мимовільно починає здаватися, що тов. Троцький став на герць з неіснуючим неприятелем, дарма витрачає свій гострий розум».

Незважаючи на те, що А. Бубнов брав активну участь в обговоренні і вирішенні «українського питання», а на доцільності повернення до України Г. П'ятакова неодноразово наголошувалося членом Всеукрревкому В. Затонським, обом цим діячам на початку 1920 р. не дозволили повернутися в УСРР. На початку лютого 1920 р. вони надіслали до ЦК РКП(б) доповідну записку, у якій зауважили: «В жовтні, грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і здійснив два основних положення: 1. Україна не повинна мати міцного комуністичного центру: ні радянського ні партійного; 2. На Україну не варто допускати більш чи менш самостійних комуністів, пов'язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця та часу»³⁵. Наголосивши на помилковості таких підходів, П'ятаков та Бубнов доводили, що «в період 1918-19 років не було навіть ознак сепаратистських тенденцій в керівному центрі КПУ в сенсі непідпорядкування ЦК РКП або утворення не лише формально, а й матеріально незалежної УСРР». Вони наполягали на відновленні «міцного, політично орієнтованого комуністичного обласного центру, підпорядкованого ЦК РКП, але діяльного і здатного насправді керувати комуністичними організаціями в Україні». Інакше складеться ситуація, протилежна бажаній: «ЦК РКП намагався провести політику твердої влади, а насправді створили умови, за яких здійснення цієї політики ще

³⁵ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 404, арк. 1.

більш утруднюється»³⁶. Кремль не зважив на вказані перестороги. Г. П'ятакову, який у березні 1919 р. за результатами після III з'їзду КП(б)У був обраний секретарем ЦК КП(б)У, не дозволили повернутися в Україну навіть після спеціального звернення ЦК КП(б)У від 14 лютого 1920 р., у якому відзначалось, що «присутність П'ятакова в Україні вкрай необхідна з огляду на величезну роботу, яку належить виконувати нашій партії»³⁷.

Достовірність оцінки П'ятаковим та Бубновим кадрової політики Кремля підтверджує ситуація з М. Скрипником, якого дуже старанно намагалися не допустити в Україну. Скрипника, незважаючи на усі його заперечення, у вересні 1919 р., тобто відразу після евакуації з України, відправили керувати Тамбовським губвиконкомом. 31 жовтня 1919 р. оргбюро ЦК РКП(б) дало дозвіл на відправлення М. Скрипника на Південний фронт³⁸, але невдовзі перевело на Південно-Східний. З відновленням радянської влади в Україні почалася нова епопея — тепер вже з заборорою йому повернутися в Україну. 27 грудня політбюро ЦК РКП(б) розглянуло прохання Скрипника про відрядження в Україну. Було вирішено залишити його начальником особливого відділу Південно-Східного фронту³⁹. І лише на початку квітня 1920 р. оргбюро ЦК РКП дозволило повернутися М. Скрипнику в Україну після того, як він використав 1,5 місяці відпустки⁴⁰.

Небажаних членів РКП(б) в Україну Кремль міг просто не допустити — партійна дисципліна не була порожнім звуком. Складніше було із боротьбістами — спочатку це була окрема партія, та навіть одразу після самоліквідації УКП(б) про відрядження новоспечених комуністів до Росії не могло йти мови. Боротьбісти мали вагомий вплив в Україні, а добре аргументована позиція їх керівників, які теж були непоганими дипло-

³⁶ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 404, арк. 1.

³⁷ Державний архів російської Федерації (ДАРФ), ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 17.

³⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 8, арк. 110, 119; там само, спр. 9, арк. 97, 114.

³⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 50, арк. 2.

⁴⁰ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 15, арк. 3.

матами та добре опанували комуністичну програму та гасла, могла завадити встановленню запланованої моделі влади в Україні. Одним з найбільш небезпечних серед них був Михайло Полоз — з квітня 1919 р. член Президії ВУЦВК, восени 1919 — голова (або чи «та» заввідділом зовнішніх зносин — трапляються різні відомості) Закордонного бюро УКП(б). Він був більш принциповим, порівняно з Г. Гриньком та Л. Ковалівим, у відстоюванні позицій боротьбистів. Зауважимо, що Кремлю в середині листопада вдалося відіслати його з Росії під приводом мобілізації, то ж на час ухвалення рішення про створення Всеукрревкому його в Москві не було. До того часу саме він був основним представником боротьбистів. До речі, лише його прізвище згадувалося у якості представника боротьбистів на VIII Всеросійській конференції РКП(б).

У грудні 1919 р. Полоз працював на Київщині. Саме там боротьбисти найбільш критично ставилися до укладеної з ЦК КП(б)У угоди. У листі до В. Леніна від 3 січня 1920 р., надісланому із Ніжина, Затонський так повідомляв про ці події: «Тільки що повідомили з Києва, що боротьбисти з Полозом на чолі відмовляються прийняти московські угоди і хочуть обговорити зміст угоди, вимагають приїзду Гринька та Коваліва»⁴¹. Подібні дані надходили і з інших джерел, та й таємницею позиція М. Полоза не була. Вміння аргументувати свої погляди та певні застереження до підписаних з більшовиками угод, які він висловлював, зумовили ту обставину, що на наступних перемовинах з приводу «злиття» КП(б)У та УКП(б) головним доповідачем від боротьбистів став саме М. Полоз. Щоб підірвати його авторитет, тодішній член оргбюро ЦК РКП(б) і водночас член бюро КП(б)У Х. Раковський використав досить неочікуваний і результативний хід.

Християн Раковський ще з початку дискусій з «українського питання» підтримував повернення до національно-орієнтованих гасел. Він добре усвідомлював, що постановка питання про взаємини між УСРР та РСФРР сама по собі надасть більшовицькій агітації більшої ваги. 30 грудня 1919 р. у листі до

⁴¹ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 24361, арк. 1.

В. Леніна Х. Раковський запропонував перший варіант тез, присвячених цій проблемі. Детальніше про формування взаємин ми скажемо в наступному підрозділі, тут лише зауважимо, що з найпершого варіанту до останнього незмінною була суть твердження, яке наприкінці грудня 1919 р. Х. Раковський формулював так: «Завдяки представникам самостійної (мовою оригіналу — *«самостійної»* — Авт.) України Полозу, Левицькому та іншим угодовцям в Брест-Литовську було зірвано єдиний пролетарський фронт»⁴². Окрім цих двох прізвищ, згадування яких у примітці виглядало досить таки штучним, у проекті рішення про взаємин між УСРР та РСФРР було названо лише прізвище Гришина-Алмазова, — у зв'язку із «зрадою» Директорії. Враховуючи ці обставини, можна дійти висновку, що Х. Раковський намагався зганьбити найбільш небезпечного опонента-перемовника і одного з найбільш авторитетних в українському суспільстві боротьбиста, «прив'язавши» його прізвище до німецького наступу.

Теза про «зрадницьку» роль Полоза не викликала жодних заперечень під час обговорення питання взаємин УСРР та РСФРР у більшовицькому середовищі. Та коли Х. Раковський висунув подібний аргумент проти боротьбистів як партії 5 лютого 1920 р. під час наступного (за 22-м грудня 1919 р.) розгляду «українського питання» (так воно стояло в порядку денному) на засіданні виконкому Комінтерну⁴³, М. Полоз йому детально відповів: «Тов. Раковський сказав, «партія, яка продавала в Бресті». Тов. Карахан (*Лев Карахан був присутнім на цьому засіданні виконкому Комінтерну і він був також одним з більшовицьких перемовників у Бресті — Авт.*), ймовірно, пам'ятає, що в Бресті був я, і пам'ятає, що кожне кивання з боку української делегації, в якій були праві есери, опротестовувалося з нашого боку. І тоді наші розбіжності з цією правою частиною дійшли до того, що врешті решт одна пішла зі зброєю руках проти іншої і ми разом

⁴² РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 15, арк. 4.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 10. У цій справі представлені фотокопії протоколів засідань і резолюцій Виконкому Комінтерну про боротьбистів.

з більшовиками скидали Директорію. І тоді моя роль в Бресті полягала в тому, щоб попередити можливість зашкодити російській делегації з боку української делегації. І, можливо, тов. Карахан і дуже пам'ятає, що під час перерви наша ліва частина була заарештована правою і я був засуджений до розстрілу і врятувався лише випадково. І тов. Раковський добре знає, що ми Брестського договору не підписували»⁴⁴. Слів Полоза ніхто не заперечив, бо для свідків тих подій сказане ним було очевидним. Цим самим, здавалося б, неспростовно заперечувалася теза про «зрадницьку» роль Полоза при підписанні Брестського миру. Але Раковський під час обговорень резолюції про взаємовідносини між УСРР та РСФРР на засіданнях ЦК КП(б)У, які відбулися 13 та 19 лютого, не запропонував зняти цей антиполозівський пасаж⁴⁵.

Вказані відомості залишають Х.Раковського без будь-якого (і так малоймовірного) виправдання на кшталт того, що йому було невідомим справжнє становище речей. Усе він добре знав. Але, вибачте за каламбур, йому було добре відомо, що про роль Полоза широким масам невідомо. Тому і вдався до цієї маніпуляції, одним із чинників якої, можливо, був особистий мотив, адже М. Полоз постійно нагадував, у тому числі і в розмові з В. Леніним та на вказаному засіданні від 5 лютого 1920 р., про те, що Раковський під час існування радянської влади в 1919 р. виступав прихильником диктатури російської культури.

Значною мірою така маніпуляція Раковського виявилася вдалою: авторитет Полоза був підірваний. Можливо, поширення цієї резолюції про взаємини РСФРР та УСРР (надрукована в «Комуністі» 21 лютого 1920 р.) зіграло свою роль в тому, що інші керманічі боротьбистів не дослухалися до пропозицій М. Полоза під час вирішення питання про ліквідацію УКП(б). З'ясуємо їх суть. Під час ухвалення з'їздом УКП(б) рішення про «злиття» з КП(б)У головна розбіжність між двома поглядами на це питання полягала не в тому, «зливатись» чи «йти в кущі», а в тому, чи висувати при злитті якісь умови. Сам М. Полоз пізніше

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 16.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 8, 12.

так означив ці відмінності: «Група Полоза наполягала на прийнятті боротьбистами резолюції з поточного моменту, яка б відображала боротьбистські позиції в національному питанні (*можливість поступок у якому неодноразово декларували більшовики — Авт.*) і тим самим виявляла б наше політичне обличчя. Група Шумського вважала, що входить до КП(б)У потрібно без усіляких резолюцій»⁴⁶. Відповідно М. Полоза та його прихильників в керівництві УКП(б), зокрема, Антона Приходька, Володимира Яковлева та Панаса Любченка, називали «умовниками», а прихильників О. Шумського — «безумовниками»⁴⁷.

Перемогли прихильники О. Шумського, жодних умов при самоліквідації УКП(б) не поставила. Внаслідок цього більшовики, за образним висловом В. Леніна, отримали перемогу, варту «пары хороших сражений»⁴⁸. Сам М. Полоз випав з вищої управлінської ланки УСРР. Після такого «влиття» боротьбистів до КП(б)У йому, на відміну від ініціаторів такого кроку Василя Блакитного, Олександра Шумського та Григорія Гринька, відповідальних посад запропоновано не було. Лише згодом, коли в компартійно-радянському центрі УСРР почали усвідомлювати необхідність бодай якогось контролю над економічними процесами, М. Полоз знову став потрібний. Втім, для усвідомлення цього потрібно було не так й багато часу, а поки що (у квітні-травні) Полозу була надана відпустка.

Якщо відволіктися від ставлення Кремля до знакових особистостей, то слід зауважити, що проблема кадрів була надзвичайно актуальною протягом всього року. На перших порах, з метою завоювання довіри селянства та подолання боротьбистів, потрібними були насамперед ті працівники, які знали українську мову (про це трохи детальніше в наступному підрозділі). Втім, на початку року знання української мови не висувалося як обов'язкова умова перед відряджуваними до України. Наприклад, про це зовсім не йшлося, коли 23 січня 1920 р. політбюро

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39030, арк. 60.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Девятый съезд РКП(б). Март–апрель 1920 г. — М., 1934. — С. 91.

ЦК РКП(б) задовольнило прохання члена РВР Південно-Західного фронту та щойно призначеного на посаду голови Уккратрударму Й. Сталіна «надати для продовольчої роботи на Україні 400–500 більш або менш свідомих, необов'язково партійних, працівників з Петрограду, Іваново-Вознесенська, Москви і взагалі з промислових губерній»⁴⁹.

Головними чеснотами визнавалися дисциплінованість, ідеологічна стійкість та просто вміння працювати. Так, приміром, 7 квітня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) запропонувало Реввійськраді РСФРР відрядити 30 осіб «середніх працівників» для політроботи на Донбасі; 24 квітня, невдовзі по приїзду до України Фелікса Дзержинського, було вирішено «мобілізувати на Україну із Центральної Росії, Петрограду та Уралу не менше тисячі комуністів»; 27 квітня було доручено Секретаріату ЦК мобілізувати для України 3000 комуністів⁵⁰. Те ж оргбюро ЦК РКП(б) 30 квітня доручило Сталіну, Дзержинському та Менжинському вирішувати питання розподілу працівників по особливо неблагонадійних пунктах України⁵¹. 11 червня головний на той час наглядач за Україною Ф. Дзержинський запропонував «почати систематичний обмін українських політпрацівників на залізницях на російських політпрацівників залізниць», а 21 червня оргбюро ЦК РКП(б) розглядало чергове прохання Ф. Дзержинського та В. Антонова (нарком внутрішніх справ УСРР) про надсилання працівників в їх розпорядження⁵²...

Такий наплив робітників з Росії викликав значні тертя між приїжджими та «аборигенами». Яскравий приклад таких непорозумінь змальований в телеграмі до ЦК КП(б)У та особисто С. Косіора від наркома землеробства УСРР зразка 1919 р. Володимира Мещерякова, який на той час (друга половина літа 1920 р.) очолював Тамбовський губком РКП(б): «Шановні товариші! Ми отримали відомості, що відряджений від нас член губкомпарта (*губернського комітету партії — Авт.*)

⁴⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 163, спр. 31, арк. 4.

⁵⁰ РДАСП, ф. 3, оп. 112, спр. 15, арк. 3; спр. 17, арк. 3; спр. 19, арк. 3.

⁵¹ Там само, спр. 20, арк. 2.

⁵² Там само, спр. 37, арк. 4; спр. 41, арк. 2.

/надісланий нашим Цека через ЦК КПУ до Луганська/ тов. Бор. Аф. Васильєв був надзвичайно недружньо прийнятий і, що важливо, поставлений на затичку, зовсім не використаний, «взятий на підозру» — ймовірно, як «призначенець» та ще й від російського Цека»⁵³.

Про те, що такі конфлікти між приїжджими та місцевими комуністами були швидше правилом, аніж винятком, свідчить лист-заклик Троцькому про допомогу від «великоруського комуніста Алєнова». Автор цього допису прохав Троцького вплинути на місцевих: «Скажіть їм своїм вагомим словом, що так не можна, щоб товариші українські зрозуміли і цю істину, що ми, великоруські (*мовою оригіналу* — «*великорусские*» — *Авт.*) комуністи не прихали, щоб об'їдатися (*мовою оригіналу* — «*обжираться*» — *Авт.*) як вони думають, але разом з цим ми хочемо допомогти їм в той же час, і передайте їм, щоб вони комуністи українські не віднесли до нас великороським (*мовою оригіналу* — «*великоросским*» — *Авт.*) комуністам майже що вороже»⁵⁴.

На низовому рівні проблему конфліктів між місцевими та «прийшлими» працівниками владнати не вдалося. Вона вийшла на загальнореспубліканський рівень. 5 вересня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про боротьбу з русотяпством та про ставлення українських комуністів до відряджених з Росії». Було ухвалено таке рішення: «Написати листа наркомам про рішучу боротьбу з «русотяпством» і про неприпустимість ворожого ставлення місцевих українських комуністів до відряджених з Росії»⁵⁵. Проблеми це, звичайно, не вирішило, але кроки в напрямку її приглушення зроблені були.

Підсумовуючи огляд шляхів вирішення кадрового питання, зауважимо, що Кремль в перші місяці після відновлення радянської влади майже не рахувався з українським ЦК, а іноді навіть «забував» про існування центральних українських партійних органів. У листі до оргбюро ЦК РКП(б) від 19 січня 1920 р.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 143, арк. 142.

⁵⁴ Там само, спр. 156, арк. 125.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 24.

Рафаїл, який на той час на території України фактично ототожнював в своїй особі ЦК КП(б)У (члени тимчасового бюро КПУ до початку лютого перебували за межами Харкова, переважно в Росії), саркастично відзначав: «Довожу до вашого відомо, що в Харкові є установа, котра іменує себе секретаріатом ЦК КПУ і якій навіть більше того — доводиться діяти від імені ЦК КПУ»⁵⁶. Далі йшлося про труднощі вимушеного одноосібного управління ЦК КП(б)У та наголошувалося на тій проблемі, що мала своєю причиною дії оргбюро ЦК РКП(б): «Деяка ненормальність лише в тому, що Ви безпосередньо надсилаєте людей, проминаючи нас. Це суттєво дезорганізує роботу Обліку та Розподілу, вся шкода виявиться пізніше»⁵⁷.

З огляду на взятий курс на надцентралізацію керівництва економікою, Кремль, особливо в перші місяці 1920 р., не допускав до України авторитетних діячів, які, можливо, і зуміли б швидше налагодити більш ефективну систему управління, але були здатні на вияв спротиву тим чи іншим рішенням центру та могли стати на захист місцевих інтересів. Чи не єдиний, з ким рахувався центр, був Х. Раковський, але й той до початку лютого перебував у Москві. Це, звичайно, якщо не брати до уваги відрядженого до України вже квітні 1920 р. голови ВЧК Фелікса Дзержинського (пробув до середини літа) та Й. Сталіна, який керував Уккратрудармом та був членом Реввійськрази Південно-Західного фронту (найбільш активна фаза його роботи в Україні припала на лютий–березень 1920 р.). Однак, незважаючи на своє перебування в Україні, вони навіть формально не входили до складу вищої компартійно-радянської номенклатури та й інтересів України жодним чином не захищали.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 67.

⁵⁷ Там само.

II.2. Мовні труднощі та тертя

В попередніх підрозділах вже відзначалося, що однією із загальноновизнаних помилок більшовицької влади в 1919 р. називалося зневажливе ставлення до української мови та культури. Якщо переглянути дискусії з цього питання, зокрема і ті з них, що велися на VIII Всеросійській конференції РКП(б), то слід відзначити таке: незважаючи на спроби керівництва КП(б)У та Кремля перекинути звинувачення у мовно-культурній політиці одне на одного, обидві сторони відзначали потребу в таких кадрах, які б зуміли враховувати у своїй праці місцеві особливості і, зокрема, добре знали українську мову. Як вже відзначалося вище, саме такі вимоги до кадрів зумовили спрямування більшості представників «групи Попова» в Україну.

Особливо нагально дефіцит працівників, які володіють українською мовою, спостерігався на Правобережжі. Це було зумовлено як більшою поширеністю там української мови, так і надзвичайною обережністю у питанні вибору кадрів для цієї частини України. З метою посилення впливу на Правобережжі політбюро ЦК РКП(б) на засіданні 17 та 18 січня на допомогу В. Затонському вирішило «відрядити до Києва для партійної роботи члена ЦК КПУ Касіора»¹ (*прізвище С. Касіора в той час писали переважно через «а» — Авт.*). На засіданні бюро КП(б)У від 22 січня 1920 р. за участі Х. Раковського, Д. Мануїльського та С. Касіора було підтверджено та уточнено рішення Кремля — С. Касіора та Я. Епштейна ухвалено «відрядити для керівництва партійною та радянською роботою в Правобережній Україні до Києва», а В. Затонського «тимчасово залишити в Реввійськраді 12-ї армії, з тим, щоб він як член Ревкому керував роботою шляхом об'їздів губерній та повітів Правобережної України»². Про ці кадрові призначення ми згадали тому, що саме за підписом названих трьох діячів лунало найбільше прохань та

¹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 1.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 2.

вимог про надсилання кадрів, що знають українську мову. Приміром, у телеграмі до В. Леніна та ЦК РКП(б) від 19 лютого 1920 р., яку підписали С. Косіор, Я. Епштейн та В. Затонський, пропозиції щодо посилення впливу більшовиків в Україні мали такий вигляд: «Вважаємо необхідним: 1) Перенесення урядового центру до Києва в найкоротший термін; 2) Не форсувати розриву із союзниками; 3) Провести додаткову мобілізацію для Правобережжя та Півдня; 4) За спеціальною мобілізацією направити в Україну усіх комуністів, що розмовляють українською»³.

Копія цієї телеграми того ж дня була надіслана до Харкова. Там солідаризувалися з вимогами Затонського та Епштейна, щоправда з деякими застереженнями. Харківський субцентр політичної влади, тобто бюро ЦК КП(б)У в особі Мануїльського, Раковського та Петровського, ухвалив таке рішення: «Звернутися до ЦК РКП з проханням надіслати усіх працівників, що володіють українською мовою, за винятком, звичайно, тих, хто не завжди виявлявся на необхідній висоті»⁴. Зауважимо, що в цьому рішенні прохання про спрямування до України комуністів, які володіють українською мовою, не обумовлювалося потребами Правобережжя, адже потреба в таких діячах була нагальною і в інших регіонах. Направлене за результатом цього рішення звернення до Кремля виявилось дещо запізнилім: напередодні, тобто 28 лютого 1920 р., політбюро ЦК РКП(б) у відповідь на вказану вище телеграму від 19 лютого за підписом правобережної «трійці» винесло таку ухвалу: «Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати Секретаріату прийняти усі заходи до якомога більш широкого спрямування туди українців»⁵. 6 березня Раковський ще раз продублював назване прохання вже в особистій телеграмі М. Крестинському, зауваживши, що «робота на селі надзвичайно утруднюється внаслідок відсутності достатньої кількості комуністів, які знають українську мову»⁶.

³ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 35.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 20.

⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 63, арк. 1.

⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 567, арк. 10.

Потреба у діячах, що володіють мовою корінного населення, була логічним наслідком зміни офіційного ставлення до української мови та культури. Однак одна справа рішення ухвалити, а інша — втілити його. Адже серед комуністів-більшовиків було небагато таких, що знали українську мову. Коментуючи постанову Кремля щодо кадрів, ухвалену 28 лютого, Х. Раковський на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У відзначив: «ЦК РКП ухвалив це рішення навіть з ризиком ослабити радянську та партійну роботу в РСФРР, але на цю жертву ЦК РКП йшов свідомо, вважаючи, що інакше ми куркульства не подолаємо»⁷.

Разом з цим, як свідчать події лютого-березня, саме з вини спільних, тобто керованих з Москви наркоматів, в Україні знову виникли проблеми із застосуванням української мови. Як і в 1919 р., почали з'являтися накази про її заборону. Наведемо деякі з них. Під час обговорення «українського питання» на засіданні Комінтерну від 5 лютого 1920 р. М. Полоз навів приклади того, що військовий комісар «пише, щоб до нього не зверталися українською і усі телеграми надсилались лише російською мовою»⁸. До речі, це повідомлення пролунало в контексті пояснення причин переходу частини більшовиків до боротьбистів. 7 лютого стало відомо, що контролер телеграфу 14-ї армії в Кременчуці видав наказ про заборону приймати телеграми українською мовою⁹. Забив на сполох з цього приводу Я. Дробніс, а вже його повідомлення за підписами членів Всеукраїнському Г. Петровського та В. Затонського було відправлено до Москви. Того ж дня Х. Раковський, який ще перебував у Москві, відреагував на це звернення. У телеграмі до керівництва Наркомату шляхів сполучення та Реввійськради РСФРР, відзначивши існування утисків української мови на залізницях та у взаєминах з військовими, він підкреслив, що в Україні українська мова користується однаковими з російською правами і від імені ЦК категорично запропонував «негаймо надати точні

⁷ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 100.

⁸ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 12.

⁹ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 11.

інструкції військовому та залізничному відомствах про вкрай точне дотримання директив ЦК. Аналогічні директиви мають бути дані усім об'єднаним комісаріатам, що діють на території України, тобто Раднаргоспу, Наркомшляху, Наркомпоштелю і Наркомпраці»¹⁰.

Незважаючи на таку чітку директиву, подібні постанови ухвалювалися і надалі. 16 лютого Реввійськграда Південно-Західного фронту видала підписаний Рейнгольдом Берзіним наказ: «При зносінах з фронтовими установами зноситися лише російською мовою, на якій ведеться все фронтове діловодство»¹¹. Того ж дня Х. Раковський, який на той час вже повернувся до Харкова, переслав цю телеграму на адресу В. Леніна та Реввійськграда РСФРР. Супроводив цю телеграму лаконічний, але красномовний допис: «Передаючи копію телеграми Південзахфронту, ЦК КПУ вважає будь-які коментарі зайвими»¹².

Такі дії підривали авторитет більшовиків та ускладнювали процес поширення більшовицького впливу на народні маси. До того ж ще не було досягнути угоди про «злиття» з боротьбістами. Вони гіпотетично могли скористатися такими недолугими заборонами. Тому керівництво УСРР з усіх сил намагалось викоренити такі прорахунки. Ленін цілковито погоджувався з Х. Раковським. У відповідь на вказане звернення вождь 22 лютого 1920 р. дав пряму вказівку голові Уккратрударму та члену Реввійськграда Південно-Західного фронту Й. Сталіну, який і уособлював на той час вищу (тобто таку, що може вказувати керівництву об'єднаних наркоматів) владу на території УСРР: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно приймати всі заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки і максимум рівноправності»¹³. Бачимо характерну обмовку «вождя світового пролетаріату» — дозвіл широко застосовувати українську мову на

¹⁰ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 13.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 11.

¹² Там само, арк. 10.

¹³ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 433.

території України він, як і в грудні 1919 р., знову назвав «поступкою».

На день раніше від звернення В. Леніна постанова про рівноправність мов була ухвалена українськими вищими владними органами. Одним із перших рішень після формального відновлення діяльності ВУЦВК (чи, точніше, його Президії) став декрет «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». У ньому відзначалося, що дія декрету розповсюджується на всі громадянські та військові установи, а за відмову або ухилення від прийому справ на будь-якій з двох мов «винні будуть притягатися зі всією суворістю військовореволюційного часу»¹⁴. Втім, загроза суворих покарань за «мовні злочини» була винятково пропагандистським кроком.

Та навіть після таких рішень вказівки антиукраїнського (в мовному сенсі) характеру не припинилися. Не в останню чергу причиною цього було світобачення значної частини прибулих до України діячів, яке депутат від Волинської організації Олександр Латонін на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У охарактеризував так: «Є інтернаціоналісти, котрі приїхали з Твері, котрі кажуть, що інтернаціональною мовою є лише російська»¹⁵. Можливо, саме такими мотивами керувався член колегії Наркомату шляхів сполучення РСФРР Аркадій Розенгольц, коли він видавав наказ про заборону залізничникам на території УСРР робити усні доповіді керівництву українською мовою.

18 березня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло звернення Х. Раковського з приводу цього наказу. Було вирішено запропонувати Розенгольцу «змінити свій наказ в напрямку протесту т. Раковського»¹⁶. Ймовірно, узгодження зайняло певний час. Точну дату, коли А. Розенгольц виконав рекомендацію оргбюро нам знайти не вдалося, але нам відома телеграма Х. Раковського до усіх губревкомів на губпарткомів України від 26 квітня, у

¹⁴ Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 111.

¹⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 133.

¹⁶ РДАСП, ф. 3, оп. 112, спр. 14, арк. 98.

якій говорилося таке: «Пропоную широко оголосити в місцевому друці повідомлення: «На доповнення до роз'яснення від 7 лютого Головного Політичного Управління товариш Розенгольц телеграмою за номером 7537 повідомляє: «На доповнення до циркуляру про рівноправність на території Української республіки української та російської мов цим роз'яснюється, що в усних зносинах українська мова може вживатися так само як і російська і незнання української мови не може слугувати підставою для відмови від прийняття заяв та доповідей». Цим ліквідуються існуючі недоречності і українська мова на залізницях в усіх відношеннях прирівнюється до російської мови»¹⁷.

В тій же телеграмі Х. Раковського говорилося і про рішення РНК УСРР від 23 квітня про відкриття в Харкові «Школи червоних старшин», у якій викладання буде вестися українською мовою¹⁸. Історію створення та подальшу долю цієї школи, яка попри шалений спротив великодержавницьки налаштованих військових, в серпні 1920 р. все-таки розпочала свою роботу, ґрунтовно дослідила Людмила Гриневич¹⁹. У нашій праці вважаємо доречним звернути увагу на названі дослідницею черговість ухвал в процесі затвердження цього рішення та причини, що спонукали до його прийняття. З цією метою наводимо розлогу цитату з її тексту: «25 квітня 1920 р. на засіданні Реввійськради Південно-Західного фронту за пропозицією Політбюро ЦК КУП(б)У було прийнято постанову № 176, згідно з якою у Харкові належало «відкрити курси Червоних Старшин» із викладанням українською мовою». Наступного дня за підписом голови Раднаркому Х. Раковського губревкомам і губпарткомам було направлено телеграму, в якій пропонувалося негайно

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 19.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Гриневич Людмила. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // *В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. Історія українського війська (1917–1995)*. Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 199–215; *Гриневич Л. Історія Центральної школи червоних старшин як взірць «вирішення» національного військового питання в УСРР (20–30-ті рр.)* // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 233–261.

опублікувати в місцевій пресі повідомлення про відкриття курсів, призначення яких: підготовка кадрів червоних командирів із робітників і селян України для організації червоних полків, де командування буде українським.

Звичайно, більшовицьке керівництво зовсім не випадково зайнялося справою організації українських курсів саме в умовах війни з Польщею. Відчуваючи хиткість свого становища в Україні, більшовики сподівалися таким чином підняти авторитет серед українців, заручитися їх підтримкою. Створення курсів для підготовки українських військових кадрів мало стати підтвердженням того, що питання української Червоної армії не відкидається, а навпаки, поступово та послідовно вирішується радянською владою. З іншого боку, у цьому питанні більшовики мали ще й інші розрахунки, що диктувалися інтересами їх внутрішньої і зовнішньої політики. По-перше, виховані у революційному дусі командири-українці були потрібні для роботи з новим поповненням — українським селянством, яке пішло до Червоної армії внаслідок мобілізацій, проте не сприймало цю армію з її командним російським складом та російською командною мовою своєю; по-друге, «ідейно загартовані» українські командири мали очолити т. зв. Українські зразкові полки, за допомогою яких більшовики розраховували розправитись із «політичним бандитизмом» в Україні і закріпитися тут; і нарешті ці кадри мали очолити надалі ті військові формування («абсолютно благонадійні»), які в ході розгортання світової революції, на що так сподівалися більшовики, мали першими входити у населені українцями регіони Польщі, Румунії, Чехословаччини, підіймаючи їх на боротьбу за світову Радянську республіку»²⁰.

Вказані приклади боротьби Х. Раковського за рівноправність української мови свідчать, що компартійно-радянське керівництво УСРР справді намагалось ліквідувати зневажливе став-

²⁰ *Гриневиц Людмила*. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // *В. Гриневиц, Л. Гриневиц, Б. Якимович та ін.* Історія українського війська (1917–1995). Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 200–201.

лення до української мови, яке, знову-таки, було характерним передусім для представників РСФРР. Цікаво, що іноді, незважаючи на те, що реально робочою мовою українських урядовців залишалася російська, українській мові надавалися певні преференції. Так, 21 травня 1920 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в присутності Ф. Дзержинського при розгляді пункту 1 порядку денного «про єдиний партійний квиток» було ухвалено рішення надрукувати квитки українською мовою, а «надіслані повернути в Москву»²¹.

12 липня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про українську мову в школах. Було вирішено доручити Г. Гриньку (на той час — нарком освіти) розробити та внести до розгляду Раднаркому декрет про обов'язкове викладання української мови в усіх українських школах²². Після певних перипетій (була навіть створена комісія з підготовки заходів на виконання постанови ЦК КП(б)У про поширення української мови, що проіснувала ненабагато довше двох тижнів²³) 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про введення української мови в школах та радянських установах». У ній чимало говорилося про поширення української мови в різного роду установах, про організацію вечірніх шкіл для радянських службовців з її вивчення, про публікацію переважно українською мовою агітаційної літератури, виданої Наркомпродом та Наркомземом, про збільшення книговидавання українською мовою, про необхідність мати в кожній губернії не менше однієї україномовної газети тощо²⁴. Однак положення про те, що українська мова обов'язкова для вивчення в усіх школах, в тому числі і в російськомовних, у постанові не було.

Щоб положення про рівноправність української мови успішно втілювалися в життя, а самі українці не боялися говорити рідною мовою, яка до революції панівними верствами не ви-

²¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 12.

²² Там само, арк. 14.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 62.

²⁴ Постанова Ради Народних Комісарів про введення української мови в школах і радянських установах // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 112.

знавалася взагалі або називалася «холопською» чи «телячою», а після революції «контрреволюційною», потрібно було змінити ставлення до неї тих, хто раніше продукував ці антиукраїнські ідеї. Сигналом до зміни більшовицької парадигми стала, звичайно, постанова ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», у якій Кремль вперше офіційно засудив зневажливе ставлення до української мови, що означало офіційне зняття з неї тавра «буржуазності». Однак цю думку, — що українська мова є рівноправною з російською, — серед значної кількості більшовиків (і, звичайно, не лише їх) потрібно було ще поширювати. В більшовицькій пресі, яка й була тоді основним засобом комунікації влади із суспільством, про це стали багато писати. Звернемо увагу на деякі з таких публікацій.

15 грудня «нагальний випуск» «Бюллетеня Секретаріату ЦК КП(б)У» вийшов двома мовами, причому то був той рідкісний випадок, коли усі матеріали дублювалися²⁵. Зокрема, саме у цьому номері було вперше надруковано переклад українською мовою партійного рішення з «українського питання». Переклад, звичайно, не був досконалим, але його наявність сама по собі характерна. Цікава деталь, яку слід віднести вже не до хиб перекладу, а до характеристики тогочасної системи уявлень: назва резолюції була перекладена як «Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні»²⁶. Традиція такого перекладу сягає 1917–1918 рр., коли термін «радянська влада» в україномовній пресі фактично не вживався. У грудні ж 1919 р. — січні 1920 р. цей термін мав ще й інше значення — в контексті співробітництва і протистояння з боротьбистами.

Щоб був зрозумілим контекст протистояння, звернемося до слів М. Полоза, якими він відповідав на звинувачення Х. Раков-

²⁵ Экстренный выпуск Бюллетень Организационного бюро Центрального Комитета Коммунистической партии (большев.) Украины. № 5. 15 декабря 1919 года / Нагальний випуск. Бюллетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року.

²⁶ Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні // Нагальний випуск. Бюллетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року. — С. 1. Типографський екземпляр Бюлетеню див: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 34, арк. 10.

ського на засіданні виконкому Комінтерну від 5 лютого 1920 р., (цитуються за стенограмою мовою оригіналу, оскільки саме мовні особливості тут основні — Авт.) «И в обвинение нам ставится, что мы вместо советская говорим родянская. Дело в том, что Рада по-русски Совет и в русских органах мы говорим советская власть, а в украинских “родянська влада”»²⁷. Таке пояснення було далеко не зайвим для членів виконкому, для яких слово «радянська» було справді невідомими, а в стенограмі так і залишилося «родянська». Слова Полоза були відповіддю на звинувачення з боку Х. Раковського в тому, що у боротьбистів весь час було «противопоставление Родянской власти Советской»²⁸. Насправді у тих публікаціях боротьбистів, де можна було віднайти сліди протиставлення «радянської» і «совітської» влади йшлося про першочергову потребу спиратися на місцеве населення в державному будівництві.

Зауважимо на існуванні ще однієї мовної суперечки, яка на перших порах мала доволі принциповий характер. «Знавці» української мови з лав КП(б)У принципово наполягали на тому, щоб слово «комуніст» українською писати з двома літерами «м». Саме так спочатку писався україномовний варіант назви формально двомовної газети «Коммунист/Коммуніст», яка видавалася у Києві. Слово «формально» вжито тому, що двомовність, на відміну від процитованого «Бюллетеню», була лише в назві, а переважна більшість статей писалася російською мовою. Зауважимо, що тема «двох м» використовувалася навіть як аргумент у протистоянні з боротьбистами. Приміром, в органі Київського губкому в газеті «Коммунист/Коммуніст» за 1 січня 1920 р. в статті «Жовтоблакитний максималізм» був такий антиборотьбистський (і україномовний) пасаж: «Українська комуністична (неодмінно з одним «м») партія (боротьбистів) починає скидати марку комунізму, показуючи своє безсоромне лице «захуканої» есерівщини»²⁹.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 15.

²⁸ Там само, арк. 13.

²⁹ Хименко Г. Жовтоблакитний максималізм // Коммунист / Коммуніст. Київ. — 1920. — 1 січня.

Поряд з такими мовними казусами, у партійному друці почалася своєрідна просвітницька кампанія, яка мала на меті пропаганду тези про рівноправність української мови, її «небуржуазність», а також демонстрацію перспектив її майбутнього розвитку. Такі публікації були не лише доцільними з точки зору подолання існуючих забобонів, а й використовувалися в протистоянні з боротьбистами. Проаналізуємо дві знакові статті в харківській (органі ЦК КП(б)У) та київській газетах із майже тотожною в україномовному написанні назвами — «Комуніст» та «Коммуніст».

Першою побачила світ стаття Гр. Хименка (на жаль, про нього ми жодних відомостей не маємо) з красномовною назвою «Украинский язык не есть язык Петлюры». Стаття російською мовою. Як видно з назви статті та мови її написання, вона була спрямована саме проти вказаних нами забобонів, які були ще надто живучі в середовищі компартійно-радянського апарату. Обґрунтувавши в першій своїй тезі думку про те, «що будь-яка мова, в тому числі й українська є не самоціль, а засіб», Хименко у доступній формі «питання-відповідь» спробував довести положення про рівноправність української мови з російською та з усіма іншими. Його питання, аргументи та контраргументи настільки показові для того часу, що ми вирішили подати їх цілком, щоправда, в україномовному перекладі:

«2) З яких пір існує українська мова?

Декілька століть, про це свідчить багатотомна література (щоправда, з панським душком, як взагалі література інших націй). Ось чому зовсім протиприродно, що знаходяться тов. комуністи, які за наївністю своєю стверджують, начебто українська мова бере свій початок в 1917 році, з часу революції, і є штучним творінням Петлюри та Грушевського.

3) Чи потрібна українська мова робітникам та селянам України?

Так, для українських селян та робітників вона потрібна, оскільки вона є для них рідною і зрозумілою. Деякі ж товариші ще продовжують заперечувати українську мову або ж припускають її існування остільки оскільки, незважаючи на резолюцію про українську мову РКП;

4) Чи треба розвивати українську мову?

Не лише треба, але й необхідно, оскільки вона є тим засобом, за допомогою якого ми втілимо ідеї комунізму в трудящих масах України. Звідси висновок: Українська мова не є мова Петлюри, а взагалі мова, як і всі мови — є лише засіб, який організовує трудящих. Тлумачити ж інакше, значить бути наївним, страждати на русифікаторство, прагнути асиміляції. Для кожного комуніста в ставленні до мови має бути зрозумілим, що не асиміляція, а кон'югація, тобто взаємодія рівноправних мов дасть в майбутньому єдину мову, яка буде створена соціалістичним ладом³⁰. Означені Г. Хименком питання-завдання були справді нагальними, а в тому чи іншому вигляді вони виринали і надалі. На жаль, панування комуністів призвело до зворотного результату і багато з написаного Г. Хименком залишається актуальним і сьогодні.

Ніби продовжуючи висловлені Г. Хименком тези, але водночас приносячи в них нове розмаїття кольорів, про українську мову було написано і в харківському, тобто центральному «Комуністі». Україномовна стаття за підписом Мирошниченка мала промовисту назву «Визнання української мови». Так, наприклад, в її перших рядках ми знаходимо таку фразу: «Дивлячись на українську мову як на засіб освіти, а не підтримки Петлюрівщини, **комуністи на чолі з Радянською владою визнають її державною**»³¹ (виділення наше — Авт.). Усіляко поборюючи спроби використати українську мову «як засіб обурення проти наших братів працівників Москівщини», автор водночас намагався продемонструвати і класову підоснову тези про необхідність розвитку української мови. Зокрема, він відзначав: «Мова українська, довгий час буюша не визнаною і задавлена царським урядом вкупі з його прихвоснями, зараз визнається рівноправною... Наша мета — є відродження нашої

³⁰ Хименко Г. Украинский язык не есть язык Петлюры // Коммунист / Коммунист. Київ. — 1920. — 24 січня.

³¹ Мирошниченко. Визнання української мови // Коммунист/Комуніст. — Харків. — 1920. — 6 лютого.

культури, яка була в хижих рамках капіталістичного уряду»³². Таким чином ті діячі, які зневажливо ставилися до розвитку української мови, гіпотетично могли бути звинувачені в потуранні капіталізму.

Виділена нами в попередньому абзаці теза, в якій говорилося про державний статус української мови, загалом не була характерною для того часу. Щоправда, в запалі протистояння з боротьбистами навіть Х. Раковський, який в 1920 р. перетворився ледь на найбільшого захисника української мови, зазначав щось подібне. Так, у публікації в газеті «Коммунист» від 27 лютого 1920 р. він наголошував: «Ми бажаємо, щоб українська мова стала панівною мовою України...»³³ Така зміна ставлення Х. Раковського до української мови та культури була відзначена за кордоном. Влітку 1920 р. член Закордонної групи українських комуністів Володимир Левинський так пояснював її причини: «Культурно-об'єдинительна і асиміляційна політика руських большевиків на Україні, на цілій лінії скрахувала. І це причиною, чому тов. Раковський, нинішній «українофіл» — як його називають, той сам, що ще недавно голосив на Україні диктатуру російської культури, нині співає гимни «прекрасній українській мові» і відсилає шовіністів-комуністів, що приходять з Москви на Україну, в черезвичайку»³⁴.

Проаналізовані нами пояснення щодо ролі та значення української мови та визначення русифікаторства як буржуазного пережитку допомагали більшовикам зміцнювати свою владу та поборювати боротьбистів, вплив яких у той час багато в чому тримався на русифікаторських «гріхах» більшовиків, частину яких ми вже розглянули вище. Війна з Польщею та вагома роль у ній галичан означили ще одну проблемну точку, яка пізніше не раз буде використовуватися прихильниками русифікації.

³² *Мирошниченко*. Визнання української мови // *Коммунист/Комунист*. — Харків. — 1920. — 6 лютого.

³³ *Раковський Х.* Государственные отношения России и Украины. // *Коммунист / Комунист*. — Харків. — 1920. — 27 лютого.

³⁴ *Левинський В.* Єдина неділима совітська Росія? (на правах рукопису). — Київ–Відень. — 1920. — С. 15–16.

Красномовніше за нас суть проблеми допоможе означити цитата із листа представників «Галбюро Харківщини при ЦК КПУ»:

«В «Комуністі» з дня 22 серпня 1920 ми, партійні Українці, уродженці Галичини, вичитали, що партійні «англичане» з Галичини, що говорять «галиційським язиком» і русини Буковини мають протягом 3-х днів зареєструватися в Губпаркомі.

Вперше в своєму життю ми довідалися з «Комуніста», що в Галичині живуть англичани і говорять галиційським язиком, а на Буковині — русини.

Дуже нас здивувала безграмотність оголошення і його авторів.

Для пояснення вважаємо сказати референтам, що в Галичині живуть Українці і говорять Українською мовою, тою самою мовою, що селяни Полтавщини, Київщини, Кубанщини, Херсонщини, Харківщини і других українських губерній. Населення Галичини, це те саме, що і населення України, зв'язане спільною історією, спільною боротьбою з польськими і московськими панамі за своє визволення, зв'язане спільною долею і долею згніченої трудової маси, яка рве тепер всі вікові окуви національного і соціального гнету і яка тепер б'ється в рядах Червоної Армії і не лишень за кращу свою долю, але і за кращу долю всіх працюючих мас і звільнення праці...

Дивним-дивом в столиці УСРР в Харкові відповідальні партійні робітники знають мабуть менше про Галичину і її населення, як про Юпітера, Гогенотів, Бушменів, Башкірів тощо»³⁵. На жаль, визначена проблема необізнаності із історією своєї країни і на сьогодні залишається нагальною для значної частини українців. Це дає змогу володарям інформаційних потоків, розповідаючи про минуле, демонструвати лише вигідні їм деталі, які часом кардинально відрізняються від реальної загальної картини того часу.

Підсумуємо проблему «мовного питання» в період після ухвалення резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні». З одного боку, не викликає сумніву вимушеність публічного визнання Кремлем мовних та національно-культурних прав українців, окремішності української мови. Згадаємо хоча б ска-

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 153, арк. 231.

зане Затонським про поширеність в кремлівській номенклатурі висловів про «телячу мову» та його афористичне «україножерство зараз не є чеснотою — чи надовго?» Наголос на правах української мови і реальні кроки в цьому напрямку були потрібні Кремлю як для посилення впливу на українське суспільство, так і для знешкодження боротьбистів. Слушність такого кроку визнавали навіть ті, кого й запідозрити в любові до української мови важко. Приміром, Артем у листі до В. Леніна від 12 червня 1920 р. відзначав: «Українізація міста, його наближення до села хоча б за мовою, розкацапування (*мовою оригіналу* — «*раскацапывание*», — *Авт.*) міста — дуже корисне»³⁶. В сенсі виконання завдання опанувати Україну такі «поступки» виявилися доволі вдалим кроком і вони не обмежилися ухваленням резолюції. Образно кажучи, саме українська мова допомогла більшовикам розколоти українське село. Але, за великим рахунком, принципової зміни у ставленні відряджених з Росії та місцевих русифікованих більшовиків до української мови як до «контрреволюційної» не відбулося. На цьому цілком слушно зауважував В. Затонський у написаних наприкінці 1920 р. «тезах з національного питання»: «В товщі партії ... багато хто вбачає націоналізм у вживанні неросійської мови»³⁷.

З іншого боку, українська мова та культура в 1920 р. справді здобула більше прав в суспільно-політичному та культурному житті України порівняно з попереднім періодом. Після ухвалення резолюції та ряду категоричних пояснень Кремля з офіційного вжитку зовсім зникли твердження про «контрреволюційність» та «реакційність» української мови чи про її «несправжність». Русифікатори з владними мандатами вже не наважувалися виступати настільки відверто, як це було дотепер, а частина раніше нігілістично налаштованих щодо української мови діячів стали реально сприяти її розвитку. Одним з найбільш яскравих прикладів став Х. Раковський, який зятято намагався побороти тенденції до нехтування українською мовою. Ухвалені законодавчі акти з цього приводу стали першою ластівкою майбутньої політики коренізації.

³⁶ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 57.

³⁷ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 16363, арк. 4.

II.3. Формальний статус УСРР

Питання визначення формального статусу України було досить складним для Кремля. Адже одна справа говорити про «вільну і незалежну Україну» і зовсім інша надати формальні підтвердження тому. Форма, якою ефемерною вона не була б, має властивість рано чи пізно заповнюватися змістом. Водночас відсутність формальних підтверджень проголошуваних гасел могла суттєво послабити їх вплив на суспільство. Одним з методів подолання такої суперечності між формою та змістом було педалювання теми «взаємин УСРР та РСФРР», що давало змогу демонструвати рівноправність сторін.

Відразу по закінченню VIII Всеросійської конференції РКП(б) тема взаємовідносин між УСРР та РСФРР не виглядала актуальною. Питання здавалося вирішеним, навколо нього вже й на конференції суперечок не точилося. Нагадаємо, що в резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» від 29 листопада, яка була опублікована 2 грудня 1919 р., наголошувалося, що «в даний момент відносини між УСРР та РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 р.»¹. Натомість в затвердженому 3 грудня 1919 р. додатку до цієї резолюції відзначалося, що «конференція пропонує ЦК РКП(б) разом із особливою комісією з українських робітників нашої партії розробити та видати додаткову резолюцію про радянську владу на Україні. Ця резолюція повинна детально розробити питання про бандитизм і партизанщину, про сільську бідноту і середняка, про поміщицьку землю, а також про систематичну боротьбу з отрутою антисемітизму, що сіється контрреволюцією. Розробити і ввести в життя особливо детальні інструкції контролю над партійними працівниками на Україні з точки зору фактичного

¹ Резолюція про радянську владу на Україні // В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 359.

проведення директив Центрального комітету»². Бачимо, що питання про взаємини між УСРР та РСФРР в названому переліку немає, тобто воно не вважалося таким, яке треба спеціально доопрацювати.

Формально державний статус України мав визначити IV Всеукраїнський з'їзд рад. Більшовицьке керівництво схилилося до того, щоб після того, як вдасться опанувати Україну (а з'їзд міг бути скликаний лише після цього), узаконити її «злиття» з Росією. Однак ситуація змінилася і питання про статус УСРР та її взаємини з РСФРР постало на часі набагато раніше. Вагому роль в цьому відіграла діяльність боротьбистів та «групи Попова» і, звичайно, моніторинг настроїв українського суспільства. Але Х. Раковський вже в березні 1920 р. на IV конференції КП(б)У подавав таку картину минулого, згідно якої виходило, що посилена увага до теми взаємин між УСРР та РСФРР була першочерговим наслідком ухвалених на листопадовому 1919 р. пленумі ЦК РКП(б) та VIII Всеросійській конференції РКП(б) рішень з «українського питання»: «Вам відомо, що незалежно від конференції цьому питанню було присвячено два спільних з Політбюро ЦК РКП засідання. Але ми не обмежилися цим. Виходячи із ухвалених резолюцій, ми розробили конкретні пропозиції. Таким чином вийшло: по-перше, тези про державні відносини між Росією та Україною...»³.

Х. Раковський був краще інших обізнаний з «українським питанням». Після евакуації з Києва він декілька тижнів перебував в північних регіонах України, де мав можливість ближче познайомитися з настроями простого люду. Він, як член оргбюро ЦК РКП(б) (жовтень 1919 р. — січень 1920 р.), керівник політичного управління при Реввійськраді РСФРР та головний представник інтересів УСРР в Москві, в першу чергу ознайомлювався з повідомленнями про ситуацію в Україні та проблемними сторонами «українського питання». Між іншим, він був

² О советской политике на Украине // Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 185.

³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 50.

добре обізнаний і з діяльністю «групи Попова» з самого початку її існування, тобто ще до приїзду самого Попова, коли біля української секції при Московській організації РКП(б) лише починали групуватися комуністи, які були незадоволені політикою більшовиків в Україні. 19 листопада 1919 р. Х. Раковський написав ключові для визначення позиції В. Леніна «тези з українського питання», брав участь в усіх засіданнях політбюро та в пленумі ЦК РКП(б) з цього приводу, був головним доповідачем на нараді ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України від 30 листопада 1919 р., виступав на Всеросійській конференції РКП(б). Саме Х. Раковський разом з С. Косіором, хоч і у цілковитому погодженні з Кремлем і за його прямими директивами, вів перемовини з боротьбистами про їх входження до Всеукрревкому, результатом чого стала угода між боротьбистами та більшовиками від 17 грудня. І, знову-таки, саме Х. Раковський вів перемовини з тими ж боротьбистами про їх злиття з КП(б)У, під час яких на петроградському засіданні виконкому Комінтерну від 22 грудня 1919 р. його й поставили перед фактом існування «організаційного бюро федералістів, членів КП(б)У».

30 грудня 1919 р., після перегляду ленінського «Листа до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним», Х. Раковський поставив питання про необхідність якимось чином формалізувати взаємовідносини між УСРР та РСФРР. Він відзначив: «Я думаю, необхідно відмітити, що національна боротьба на Україні як в період Ради та Директорії, так і, особливо, протягом нинішнього року, сприяла перемозі поміщиків та капіталістів і поразці робітничо-селянської влади»⁴. При цьому Х. Раковський категорично заперечив популярну серед частини більшовицьких керманічів думку про неважливість і недоцільність надання першочергової уваги питанню українсько-російських взаємин (мовляв, досить і мови з культурою). Він побоювався, що негайна спроба втілити далекосяжні плани щодо «влиття» України до складу Росії може спричинити новий провал більшовиків, але тепер ініціативу могли перехопити бороть-

⁴ РДАСП, ф. 5, оп. 1, спр. 1307, арк. 1.

бисти, які, як це відзначалося і в «Листі» В. Леніна, неодноразово заявляли про те, що їх позиція відрізняється від більшовицької лише в питанні про українсько-російські відносини. Виходячи з таких міркувань, Х. Раковський того ж дня, тобто 30 грудня 1919 р., запропонував свій перший варіант присвячених цій проблемі тез⁵.

Пропозиція була визнана слухною. У Кремлі погодилися з тим, що ставлення ЦК КП(б)У до взаємин з Росією має бути формально означеним. Щоправда, якою саме має бути форма, вирішували в ЦК РКП(б), тобто слова В. Леніна про те, що «ми, великоруські комуністи, повинні бути поступливі при незгодах з українськими комуністами-більшовиками і боротьбистами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форм її союзу з Росією»⁶ були суто пропагандистськими. Це, звичайно, якщо не вважати члена оргбюро ЦК РКП(б) і голову політичного управління Реввійськради РСФРР Х. Раковського «українським більшовиком». На засіданні політбюро ЦК РКП(б) вперше «пропозиція Раковського намітити лінію партії в питанні про державну владу на Україні і форми її взаємин з Росією» була поставлена в порядок денний 13 січня 1920 р.⁷ Ухвала була такою: «Вирішити питання на наступному засіданні політбюро за участі т.т. Сталіна та Мануїльського. Доручити тов. Троцькому повідомити по телеграфу, щоб він, виїжджаючи на розширене засідання політбюро, захопив з собою Мануїльського»⁸.

«Захопити з собою» Мануїльського Сталіну з якихось причин не вдалося. На наступному засіданні політбюро ЦК, яке відбулося «17 та 18 січня», ЦК КП(б)У представляв С. Косіор. Цього разу питання було поставлено більш чітко: «Про форму державних взаємовідносин між Росією та Україною»⁹. Обгово-

⁵ РДАСП, ф. 5, оп. 1, спр. 1307, арк. 1.

⁶ *Ленін В.І.* Лист до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним // В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 409.

⁷ Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 51.

⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 54, арк. 1.

⁹ Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 51.

рювався наданий Х.Раковським документ. Порівняльний аналіз «Тез з питання про відносини між УСРР та РСФРР», які надіслав Х. Раковський В. Леніну 30 грудня 1919 р.¹⁰, з документом, який під назвою «Вопрос о государственных отношениях Украины и России» (з рукописним написом «первоначальный вариант») зберігається в українському архіві¹¹, дає усі підстави вважати, що другий документ є літературною обробкою першого і саме він розглядався на засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 17 та 18 січня. Абсолютна більшість формулювань в обох документах ідентична, однак в другому прибрано деякі правописні недоречності і видозмінено кількість основних пунктів. Та частина тексту, яка в першому документі мала вигляд вступу, у другому була пронумерована, внаслідок чого замість шести тез вийшло сім. Було ухвалено рішення «прийняти тези Раковського, доручивши йому разом із тов. Троцьким внести редакційні зміни відповідно зробленим на засіданні вказівкам»¹².

22 січня 1920 р. на бюро ЦК КП(б)У, на якому, окрім учасників засідання політбюро ЦК РКП(б) від 17 і 18 січня Х. Раковського та С. Косіора був присутній ще й Д. Мануїльський, заслухало «інформацію Раковського з цих питань». Іншими словами, Д. Мануїльського ввели в курс справ. Жодного рішення з питання взаємовідносин між УСРР та РСФРР не ухвалювалося та й не могло ухвалюватися — то була прерогатива ЦК РКП(б). Відзначимо, що на той час Д. Мануїльський був не лише членом бюро ЦК КП(б)У, а й членом Всеукраїнського і працював у безпосередньому контакті, або, іншими словами, під прямим керівництвом Реввійськради Південно-Західного фронту і, зокрема, Й. Сталіна.

Вже 31 січня 1920 р. Х. Раковський поклав на стіл В. Леніну дороблені тези. Оскільки на засіданні політбюро від 17 та 18 січня були надані досить детальні інструкції з їх редакційної обробки, то питання про взаємини УСРР та РСФРР окремо більше не ставилося в порядок денний вищого політичного

¹⁰ РДАСП, ф. 5, оп. 1, спр. 1307, арк. 4–8.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 105, арк. 15–18.

¹² РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 54, арк. 1.

органу РКП(б). Щоправда, 6 лютого політбюро схвалило «пропозицію Раковського розіслати усім народним комісаріатам РСФРР, які є спільними для Росії та України, резолюцію ЦК про взаємини між обома республіками»¹³. В оновленій резолюції, яка, як видно з попередньої цитати, на той час визнавалася ще резолюцією ЦК РКП(б), було вже не 7, як у попередній, а 21 пункт. Провідною була така теза (вона була підкреслена в тому документі, який Х. Раковський надав В. Леніну на його прохання): «Будь-які спроби розірвати чи послабити цей зв'язок (за текстом — *«між робітниками та селянами усіх радянських країн»* — Авт.) є по суті контрреволюційними і спрямованими проти самої влади робітників і селян. Висування національного питання як основного у боротьбі проти комуністичної партії, незалежно від того, чи робиться це з боку справжніх буржуазних або з боку радянських і напівкомуністичних партій, є свідомою чи несвідомою спробою зірвати або ускладнити встановлення пролетарської диктатури»¹⁴.

Далі ще раз повторювалося, що «незалежність українських трудящих мас» може забезпечити лише УСРР, а існування самої УСРР можливе лише в тісному об'єднанні з РСФРР, яка одна з усіх радянських республік, що існували (згадувалися Угорська і Баварська республіки), збереглася і перемогла ворогів. Цього разу необхідність об'єднання того чи іншого наркомату обґрунтовувалася в кожному випадку окремим пунктом, що й стало одним з основних чинників збільшення їх (пунктів) кількості з семи до двадцяти одного.

Втілювати на практиці настанови з «українського питання» потрібно було членам КП(б)У, тобто комуністам, які працювали в Україні. Ще на одному із своїх перших засідань, яке відбулося в Москві 15 грудня 1919 р., шойно утворене бюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «запропонувати оргбюро ЦК РКП(б) точно зафіксувати, що усі т.т., яких відправляють до України, без усякого винятку мають вступати у відповідні організації

¹³ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 61, арк. 1.

¹⁴ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 12727, арк. 1.

КПУ»¹⁵. Таким чином, більшовики, які працювали в Україні і формально підпорядковувалися КП(б)У, автоматично ставали «українцями». Відповідно до лєнінської логіки, ухвала про «якнайтісніше об'єднання» мала бути ініціативою «місцевих комуністів», щоб було менше підстав звинувачувати комуністів «великоруських» в великодержавництві, тобто постанову потрібно було подати як рішення українських органів влади. Тому з приїздом до Харкова Раковського, і вже після того, як було ухвалено рішення ЦК РКП(б) про надіслання постанови в єдині (спільні) комісаріати, питання про взаємини між УСРР та РСФРР розглядалося на засіданнях бюро ЦК КП(б)У від 13 та 19 лютого 1920 р.

Рішення було ухвалено 19 лютого: «Резолюцію надрукувати, виправивши нумерацію абзаців та виключивши в параграфі 19 слово “тимчасово”»¹⁶. Власне, зміна порядку абзаців і була зумовлена зняттям цього «тимчасово», яке вживалося при характеристиці Наркомату продовольства — означувати «тимчасовість» його українського підпорядкування було цілком зайвим, оскільки він і так працював «в тісному контактi» з відповідним наркоматом РСФРР, а формально українським його було зроблено лише для того, щоб хліб забирали не представники Москви, а свої, «українці». 21 лютого 1920 р. в газеті «Коммунист» цей документ, який, нагадаємо, у рішенні політбюро ЦК РКП(б) від 6 лютого називався постановою ЦК РКП(б), було опубліковано у вигляді тез ЦК КП(б)У, а в березні без будь-яких змін затверджено як резолюцію IV Всеукраїнської конференцією КП(б)У¹⁷.

Одним із найбільш гострих у полеміці з боротьбістами та представниками «групи Попова» і навіть під час дискусій між представниками української компартійної верхівки та Кремлем було питання про так звані «об'єднані» («спільні», «злиті») наркомати. Слово «об'єднанні» не дарма взято в лапки, оскільки

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 18.

¹⁶ Там само, спр. 57, арк. 12.

¹⁷ Государственные отношения Советской Украины и Советской России // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 444–449.

зміст цього поняття навіть прихильниками якомога більшої їх кількості розумівся по-різному. Якщо для одних це було просте поширення російського апарату на українські губернії, то для інших бачилося як централізоване керівництво економічними процесами при збереженні всеукраїнських представництв таких наркоматів із врахуванням потреб України як єдиного цілого.

Власне, саме друге розуміння цього слова і демонструвалося в Україні публічно. Підстави для такого тлумачення давав зміст тез ЦК КП(б)У про державні відносини Радянської України і Радянської Росії. Адже, окрім гасел про рівноправність, у документі відзначалося, по-перше, що УСРР при центральних об'єднаних комісаріатах, як і в Реввійськраді Республіки, має своїх представників у відповідних колегіях, і по-друге, що «більш детально положення про організацію центральних об'єднаних апаратів будуть розроблені за погодженням Центральних виконавчих комітетів обох республік»¹⁸. Саме на таке «рівноправне» розуміння об'єднання вказувалося і в більшовицькій пресі України. Зокрема, голова РНК УСРР Х. Раковський у статті в «Коммунисте» наголошував: «Повторюю — потрібно об'єднати, розуміючи під цим не те, що російські комісаріати приєднують до себе українські або навпаки, а що із назрілих до об'єднання українських та російських комісаріатів створюється щось нове, третє, федеральне, в якому представлені однаково інтереси як українського, так і російського пролетаріату»¹⁹.

Окрім загальноукраїнських функцій об'єднаних комісаріатів тривалий час узгоджувалося питання про те, які з наркоматів мають бути «самостійними», а які «об'єднаними». Проаналізувавши наявні з 1 червня 1919 р. офіційні радянські та компартійні резолюції з цього питання, ми склали окрему таблицю. Вона дасть змогу прослідкувати еволюцію поглядів на його розв'язання та ступінь взаємоузгодженості пропозицій, які робилися фактично в одних і тих же хронологічних рамках.

¹⁸ Тези ЦК КП(б)У в питанні про державні відносини Радянської України і Радянської Росії // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 150.

¹⁹ Раковський Х. Государственные отношения России и Украины // Коммунист. — 1920. — 27 февраля.

Таблиця

**Об'єднані та самостійні наркомати у рішеннях
та пропозиціях радянських та компартійних органів
(червень 1919 — березень 1920)**

Назва документу, дата ухвалення, хто ухвалив	Наркомати, які названі об'єднаними // кількість	«Українські» (якщо вони названі) наркомати
«Объединении Советских Республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» (1 червня 1919 р.) (декларация про наміри); ВЦВК ²⁰	Військової організації і військового командування; Ради народного господарства; залізничного управління і господарства; фінансів; комісаріатів праці // 5	
«Про державний устрій України» (приблизно 29–30 листопада); Директива ЦК РКП(б) ²¹	Військового; Шляхів сполучення; Пошти і телеграфів; Продовольства; Фінансів; Праці; Зовнішньої торгівлі; Закордонних справ; Внутрішніх справ; Національностей; ВРНГ // 11	
«Про роботу ревкому» (пункт порядку денного бюро ЦК КП(б)У від 15 грудня 1919 р.) ²²	Загальноукраїнські представництва для таких об'єднаних наркоматів Праці; Соцбезу ; ВРНГ; Шляхів сполучення; Пошти і телеграфу // 5. Не названо: Фінансів, Закордонних справ	Створити відділи при Всеукраєвкомі: Внусправ; Юстиції; Освіти; Землеробства; Охорони здоров'я; Продовольства // 7
«Тезисы по вопросу об отношениях между УССР и РСФСР» (30 грудня 1919 р. Пропозиція Раковського Леніну) ²³	«Наркомвоен, НКШС, ВРНГ, фінансів, праці, продовольства , закордонних справ // 7	Землеробства, Внусправ, Освіти, Соціального забезпечення , Юстиції // 5

²⁰ Об объединении Советских Республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом // СУ РСФСР. — 1919. — Ст. 264.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 31.

²² Там само, оп. 1, спр. 26, арк. 18.

²³ РДАСПП, ф. 5, оп. 1, спр. 1307, арк. 8.

Назва документу, дата ухвалення, хто ухвалив	Наркомати, які названі об'єднаними // кількість	«Українські» (якщо вони названі) наркомати
«Государственные отношения Советской Украины и Советской России» (доброблені тези після обговорення на політбюро ЦК РКП(б) 17 і 18 січня, написано не пізніше 31 січня) ²⁴	Військових справ; Закордонних справ; ВРНГ; Шляхів сполучення; Пошти та телеграфу; Фінансів; Праці // 7	«Комісаріати продовольства , ... ТИМЧАСОВО залишаються окремими»; Освіти; Внутр. справ; Землеробства; Юстиції; Охорони здоров'я; соціального забезпечення // 7
Постанова Всеукраїнському від 27 січня «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР» ²⁵	Військових справ; ВРНГ; Продовольства ; Трудсоцбезу ; Шляхів сполучення; Пошти й Телеграфу; Фінансів // 7	
Тези ЦК КП(б)У в питанні про державні відносини Радянської України і Радянської Росії (опубліковані 21 лютого, зміна ухвалена 19 лютого) ²⁶	Військових справ; Закордонних справ; ВРНГ; Шляхів сполучення; Пошти та телеграфу; Фінансів; Праці // 7	«Комісаріати продовольства , зберігаючи між собою тісний зв'язок, і виробляючи спільні плани заготівель, залишаються окремими» Освіти; Внутр. справ; Землеробства; Юстиції; Охорони здоров'я; соціального забезпечення // 7
Про створення Ради Народних Комісарів (опубліковано 20 лютого, ухвалено 19 лютого 1920) ²⁷		Внутр. справ; Землеробства, Освіти, Продовольства, Юстиції, Соціального забезпечення, Охорони здоров'я // 7

²⁴ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 12727, арк. 4–5.

²⁵ Об объединении деятельности УССР и РСФСР // Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. — № 1. — Ст. 7.

²⁶ Тези ЦК КП(б)У в питанні про державні відносини Радянської України і Радянської Росії // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 149–150.

²⁷ З протоколу засідання Всеукраїнського революційного комітету про відновлення діяльності ЦВК і Раднаркому УСРР // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 64; Об образовании Совета Народных Комиссаров // СУ УССР. — 1920. — Ст. 1.

З наведеної таблиці можна зробити висновок, що основні питання виникали навколо Наркомату продовольства та соціального забезпечення, які, врешті, лише формально залишилися українськими (про це ще піде мова далі). Натомість невдовзі було публічно оголошено про створення Наркомату закордонних справ УСРР, необхідність «злиття» якого до того часу ніким не заперечувалася. Таке рішення було викликане зовнішньополітичними чинниками. 26 лютого нарком закордонних справ РСФРР Георгій Чичерін у листі до політбюро ЦК РКП(б) наголошував: «Звільнення української нації в теперішній час надзвичайно популярне навіть серед широких мас на Заході. Петлюрівські агенти займаються повсюди самою голосною рекламою. Польський уряд виступає як поборник незалежної України й проти іноземних завойовників. Радянській Україні необхідно виступати на міжнародній арені, але це неможливо без українського Наркомзаксправ». Далі пояснювалася необхідність формального існування Наркомату закордонних справ УСРР та слідувала пропозиція обмежитися видимістю його створення: «Жодного бюрократичного апарату не потрібно, а потрібно лише, щоб т. Раковський носив титул не лише голови Раднаркому, а й Наркома Заксправ. Він заявляє, що цьому противиться Український ЦК, і що питання має бути вирішеним ЦК РКП»²⁸. Політбюро ЦК РКП(б) схвалило пропозицію Г. Чичеріна²⁹. 16 березня це рішення було оформлено в радянському порядку в Україні. Мотивація створення НКЗС УСРР була така: «З огляду на те, що УСРР вступила в переговори з закордонними державами...»³⁰.

Вищенаведені приклади не заперечували пропагованої в пресі тези про те, що йдеться про плани паритетного з РСФРР об'єднання у федеративну державу. У Кремлі ці процеси вбачалися дещо по-іншому. Ухвала політбюро від 17 та 18 січня, окрім завдання доробити Х. Раковському винесені ним на

²⁸ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 314, арк. 1.

²⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 63, арк. 1.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 558, арк. 17; 33 УСРР. — 1920. — № 4. — Ст. 55.

розгляд тези з питання українсько-російських відносин, містила ще один параграф: «Запропонувати президії ВЦВК створити комісію для вербовки основ федеральної конституції РСФРР. До складу комісії в якості основного ядра ввести тт. Каменєва, Крестинського і Раковського. Після опрацювання основних політичних положень подальшу науково-технічну розробку доручити спеціальній підкомісії»³¹.

При бажанні, це рішення ще можна було витлумачити як намір створити федерацію на основі більш-менш рівноправного об'єднання УСРР та РСФРР. На користь цього говорив кількісний та якісний склад комісії. Зокрема, нагадаємо, що Л. Каменєв після перегляду ленінського «Листа до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним» відзначав, що вождь «видав» себе як великороса³². То ж можна було сподіватися, що тогочасний Каменєв таким «великоросом» не буде. Але постановою ВЦВК від 7 лютого 1920 р. під назвою «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР» мала інший характер. Про особливе становище України у ній зовсім не йшлося, а якщо й була якась рівність, то це стосувалося однакового об'єму прав України з іншими автономіями РСФРР. Зокрема, у цьому документі відзначалося: «Встановлення нормальних відносин між Російською Соціалістичною Федеративною Республікою і автономними радянським республіками, які входять до її складу, і, взагалі, неросійськими національностями, своєчасне задоволення їх потреб і вироблення форм державних відносин між частинами, що входять до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (виділення в цитаті наше — Авт.), становить одне з найважливіших завдань Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету»³³. Удосконалення федеративного устрою мало відбуватися на основі Конституції РСФРР. Для опрацювання цього питання

³¹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 3.

³² Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 8. Ноябрь 1919 — Июнь 1920. — М., 1977. — С. 159.

³³ 7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР // ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 205.

створювалася Особлива комісія при ВЦВК під головуванням Л. Каменєва, коло учасників якої було розширено (у порівнянні з рішенням політбюро) до восьми осіб. Хоча Х. Раковський і був одним з них, однак про більш менш паритетне об'єднання УСРР та РСФРР вже зовсім не йшлося³⁴.

Україна, як у січні–травні 1920 р., так і пізніше, бачилася Кремлем максимум у вигляді автономії, тобто позбавленої державності адмінідицією у складі РСФРР. Про вияви такого підходу в управлінській та економічній сфері мова піде в наступних підрозділах. Тут лише зазначимо, що зайвим його підтвердженням можуть слугувати аналогії із автономіями РСФРР, про встановлення паритетних взаємин з якими Кремль навіть не замислювався. Так от, розв'язання «українського питання» наскільки задовольнило Кремль, що там вважали за можливе поширити досвід взаємин з Україною на автономні республіки РСФРР. Приміром, після розгляду 14 квітня питання «Про башкирські справи» було вирішено норми відносин цієї автономної республіки з РСФРР встановити «на основі практики, що склалася на Україні»³⁵.

Незважаючи на те, що IV Всеукраїнський з'їзд рад, який за замислом Кремля, мав формалізувати «злиття» України з Росією, ще не відбувся, у Москві вже ставилися до України як частини РСФРР. Відповідне ставлення простежувалося і в періодичних виданнях на території України, особливо в тих, які видавалися військовими. Ігнорування України як державного утворення було настільки явним, що політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. винесло на розгляд питання «Про пресу Московську і місцеву з огляду на друк ряду заміток і повідомлень про Україну, які можуть лише використати Петлюрівці та поляки». Було ухвалене рішення: «7. а/ Доручається тов. Яковлеву зібрати матеріали та написати листа до ЦК РКП; б/ Стосовно місцевої преси вказати на необхідність суворо перевіряти усі

³⁴ 7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР // ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 205.

³⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 163, спр. 56, арк. 1.

іноземні повідомлення та не поміщати заміток, що мають за мету рекламування Петлюри; в/ Доручається тов. Раковському дати вказівки місцевим політичним органам армійської преси рахуватися з фактом існування УСРР і відповідно з цим вести газетну роботу»³⁶.

Фактична відмова центральних органів «рахуватися з фактом існування УСРР» не могла задовольнити багатьох прихильників радянської влади та комуністичної партії. Щоправда, завдяки вмiло здійсненій самоліквідації УКП(б) це незадоволення було суттєво придушене. Щоб краще зрозуміти настрої частини на перших порах прорадянськи налаштованого населення, процитуємо рядки з листа до червоноармійських командирів прихильного до радянської влади та комуністичної ідеології отамана Коваля, який очолював один з повстанських загонів, що діяв на Полтавщині, (орфографія збережена): «Ми повстанці України, а зокрема я, боремось за самостійну Українську Радянську владу коли тільки прийшли на Україну Російські Советські війська проганаючи Денікіна геть за межі України, то я, а також більшість із мого товариства, котре лічилося і зараз лічиться в моім отряді, пішли в ряди Червоних військ і щиро працювали по затвердженню Радянської влади. Тоді ми, Українці, гадали, що спільними силами с Російськими Советськими військами виженемо Денікіна з України, розсіємо чорні зграї контрреволюції і збудуємо Радянську Україну на федеративних началах з Советською Росією, надбавши широкую автономність для українського народу...

Довгий час я мріяв, що ми, Українці, ще зможемо як-небудь мирними шляхами порозумітися з комуністичним Російським Урядом, але згодом переконались, що тільки мечем і кулею ми, Українці, здобудемо для себе права на вільне життя. Тільки силою зможемо позбавитись від жидівського і російського комуністичного ярма. І так боротьба з Вами насильниками і гнобителями Українського люду до кінця, до перемоги. Або ви другі пани нашим потом (перших панів ми зігнали загальними з Вами силами і нажили Вас других), або ж ми вільний

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 12, арк. 16.

Український народ з армією вільного казачества на своїй рідній Українській землі политій кров'ю і потом нашого люду»³⁷.

Розвиток антибільшовицького і водночас проукраїнського та прорадянського повстанського руху був загальмований війною з Польщею, яка в очах народних мас уособлювала «панськість». У короткотерміновій перспективі, тобто під час наступу польсько-українських військ, вона спричинила посилення централізаційних тенденцій як в українському суспільстві загалом, так і серед компартійно-радянського керівництва УСРР зокрема. Такі настрої знайшли своє відображення на IV Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся 16–20 травня 1920 р. у Харкові. Рішення з'їзду стали апогеєм формального централізму. У резолюції з приводу відносин між УСРР та РСФРР зазначалося: «4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»³⁸. З'їзд доручив «будучому Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання», для чого було запропоновано було ввести до складу ВЦВК 30 представників УСРР³⁹. В резолюції було затавровано лозунг «Української Народної Республіки» та називалася контрреволюційною будь-яка спроба послабити зв'язок з РСФРР⁴⁰. В таких умовах не могло бути й мови про виконання даної Х. Раковським боротьбистам у грудні 1919 р. обіцянки про перегляд з'їздом статусу об'єднаних наркоматів в бік збільшення прав українських органів.

Централізація як необхідна умова перемоги над Польщею знайшла розуміння у Закордонній групі Української Комуністичної партії (ЗГ УКП). В. Винниченко в опублікованому 28 травня 1920 р. «Листі до класово-несвідомої української інтелігенції» наполягав на підтримці «російсько-українського табору», мотивуючи це тим, що «іменно комунізм не допускає

³⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 371, арк. 55–56.

³⁸ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР // ЗЗ України. — 1920. — Ст. 245.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

панування нації над нацією. І що більшими, послідовнішими комуністами будуть великоруські комуністи, то швидче вони тим самим муситимуть привести самі себе до знищення свого національного панування над українцями»⁴¹. Представник цієї групи В. Левинський, виправдовуючи централістичний характер резолюції IV Всеукраїнського з'їзду рад про взаємовідносини з Росією, зазначав: «Коли б з Москви прийшов указ на Україну в інтересі оборони обох радянських республік, в інтересі перемоги над Польщею і в інтересі революції, скасувати в Українській Радянській Республіці не тільки такі комісаріати як господарства, військовости, шляхів і т.д., але й комісаріат освіти; мало того, коли б цих інтересах треба було б скасувати українську мову на Україні, розуміється оскільки це було б можливим, то український робітник і селянин, присутній на IV Всеукраїнському Радянському З'їзді був би і на цю жертву пішов, бо для революції він приніс би все»⁴².

Підводячи підсумки еволюції зовнішньої форми державного статусу УСРР протягом січня-травня 1920 р., відзначимо, що до IV Всеукраїнського з'їзду рад він так і не був чітко визначеним. Гасла і лозунги, виголошені у Москві у листопаді–грудні 1919 р. як Кремлем, так і Всеукрревкомом, давали підстави сподіватися на ствердження української державності в радянській оболонці і навіть її (державності) поглиблення. Однак реальні дії мали зворотній вектор. І хоча первісним наміром Х.Раковського при розробці резолюції про державні взаємини УСРР та РСФРР була демонстрація наявності української радянської державності, реально вже готові тези свідчили про протилежне. Рішення про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР лише підтвердило ставлення Кремля до УСРР як до бездержавного в майбутньому утворення. Щоправда, жодних реальних напрацювань цієї комісії нам виявити не вдалося.

⁴¹ Винниченко В. Лист до клясово-несвідомої української інтелігенції // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Сучасність. — Т. 1. — С. 460.

⁴² Левинський В. Єдина неділима світська Росія? (на правах рукопису). — Київ–Відень. — 1920. — С. 4–5.

Про те, як ці рішення сприймалися українцями, засвідчив у листі до керівництва КП(б)У від 19 липня 1920 р. М. Грушевський (*переклад з російської наш — Авт.*): «Декретована у лютому цього року Федерація радянських Республік Росії та України була великою помилкою. Вона підірвала довіру до щирості намірів комуністів, після урочистих заяв авторитетних представників радянської Росії в сенсі визнання незалежності Української республіки. Вона злякала українське населення можливістю нового національного закріпачення і спалила міст для різних елементів, що не визначилися, які були готові примиритися з будь-якою формою правління, лише б суверенність українського народу була забезпечена. Ця помилка має бути виправлена, суверенність відновлена»⁴³. Більшовицьке керівництво в наступні місяці було змушене певною мірою дослухатися до цих порад.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 35-36.

II.4. Реальні проблеми

Формальний статус УСРР був важливою складовою у відносинах між УСРР та РСФРР або, якщо говорити точніше, у ставленні Кремля до України. Однак, як ми вже з'ясували, він не був чітко означений, та й в умовах панування єдиної централізованої РКП(б) його вага не була надто високою. Тому важливо з'ясувати, як усе відбувалося на практиці. У період із січня по травень 1920 р. існувала низка внутрішніх управлінських проблем у верхніх ешелонах влади УСРР та у взаєминах керівництва УСРР із більшовицьким центром. Саме вони опинилися в центрі дослідницької уваги у цьому підрозділі.

Вище вже цитувалися документи, у яких відзначалося небажання представників УСРР бути лише ширмою для діяльності центральних органів та вимоги про надання реальних повноважень. Зокрема, зверталася увага на заперечення В. Затонським запланованої безправності Всеукрревкому. І хоча цілковито до пересторог В. Затонського Кремль не дослухався — Всеукрревком таки перебував при Реввійськраді Південного (з 6 січня 1920 р., після перейменування — Південно-Західного) фронту, частково його побажання були виконані. Сам Затонський так і залишився членом Реввійськради 12 армії, яка діяла в Правобережній Україні.

Ще за часи функціонування Всеукрревкому при штабі Південного фронту в Серпухові частину центральних органів КП(б)У було спрямовано до України. Так, на засіданні бюро ЦК КП(б)У 12 грудня у присутності Д. Мануїльського, Г. Петровського та Рафаїла було ухвалено рішення «вибрати місце перебування Секретаріату ЦК м. Харків. негайно розпочати приготування до від'їзду, так, щоб від'їзд міг статися не пізніше вівторка 16 грудня»¹. Коли точно відбувся від'їзд ми сказати не можемо, зате добре відомо, що в Харкові перше «об'єднане

¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 277, арк. 26.

засідання губпарткому з представниками, присланими з центру т.т. Рафаїлом, Богуславським і Сосновським» відбулося 21 грудня 1919 р.² З того часу і фактично до кінця лютого 1920 р. усі директиви ЦК КП(б)У на місця приходили за підписом Рафаїла. Однак, як зауважувалося вже вище, в Кремлі, особливо до приїзду в Україну Х. Раковського, майже не зважали на існування секретаріату ЦК КП(б)У і вирішували більшість кадрових та інших питань в Україні без його посередництва.

Лише на засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 17 та 18 січня 1920 р. було ухвалено рішення про переведення Всеукрревкому до Харкова³. Але цей переїзд відбувся спільно із штабом Південно-Західного фронту, тобто Всеукрревком залишився «при штабі». Членом Реввійськради фронту було призначено Х. Раковського та Й. Сталіна. До речі, сам Й. Сталін на тому ж таки засіданні спробував взагалі звільнитися з військової роботи, але його прохання, яке стояло першим питанням порядку денного, було відхилене⁴.

Саме з часу переїзду до Харкова Всеукрревкому, тобто вищого органу державної влади в Україні, з'являються підстави говорити про це місто як столицю УСРР. Однак аналіз подій і ухвалених рішень дає підстави вважати, що Харків тривалий час вбачався не постійним, а тимчасовим місцеперебуванням вищих органів влади України і саме з огляду на це формального акту з проголошенням Харкова столицею України так і не було опубліковано. Цілком можливо, що нам просто не вдалося його відшукати, але є вагомі підстави вважати, що його не існувало. Так, наприклад, на засіданні комісії Раднаркому УСРР по здійсненню в радянському порядку директив XII з'їзду РКП(б) з національного питання, яке відбулося 10 липня 1923 р. і в роботі якого взяли участь голова цієї комісії Х. Раковський, а також низка її членів, серед яких Петро Солодуб, Григорій Гринько, Ян Ряппо та ін., було ухвалене таке рішення: «Зобов'язати НКВС розробити проект державного акту про оголошення міста

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 67, арк. 21.

³ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 3.

⁴ Там само, арк. 1.

Харкова столицею УСРР з усіма наслідками, що з цього випливають»⁵. З цього можна зробити висновок, що до того часу подібного акту видано не було. Щоправда, шлях реалізації такої постанови ми не прослідкували, зокрема, ретельного аналізу архівних джерел та преси проведено не було. Але у збірнику узаконень та розпоряджень уряду УСРР аналогічної постанови не опубліковано, що дає підстави вважати, що виконання згаданого доручення від 10 липня 1923 р. було загальмоване, а саме доручення згодом відмінене. Однак факт існування такого доручення дає вагомі підстави стверджувати, що до липня 1923 р. урочисто-офіційно Харків так і не був оголошений столицею України, а головною причиною цього була тимчасовість його статусу як головного міста в очах керівництва УСРР.

Відразу після переїзду Всеукрревкому до Харкова постало питання про практичну реалізацію російсько-українських відносин. 27 січня 1920 р. Всеукрревком видав вже згадувану нами постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», у якій зазначалося: «В розвиток угоди Всеукраїнського ЦВК від 1 червня 1919 року про об'єднання діяльності обох Республік, надалі до остаточного оформлення взаємовідносин останніх, оголошується: 1. Всі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: Військових, ВРНГ, Продовольства, Працесоцзабезу, Шляхів сполучення, Пошти та Телеграфу, Фінансів) анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на усій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню»⁶. Названі галузі мали напряму керуватися з центру, їх обласних органів в Україні не було.

Вище вже згадувалося, що новоутворене Промбюро України не мало управлінських функцій. Інструкторський (від ВРНГ РСФРР) характер цього органу не давав йому змоги виступати від імені УСРР. Тому навіть формально при здійсненні націоналізації одержавлені підприємства переходили у власність

⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 879, арк. 10.

⁶ Об объединении деятельности УССР и РСФСР // Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. — № 1. — Ст. 7.

РСФРР. Так як це було, приміром, з Кадіївськими коксобензольним, ректифікаційним та нафталіновим заводами, в акті про націоналізацію яких зазначалося: «все цім заводам приналежне, як — будівлі, селища для робочих, засоби, живий та мертвий реманент, де б воно не знаходилось, вважається власністю РСФРР»⁷. Лише 15 квітня 1920 р. ВРНГ РСФРР ухвалив рішення про перетворення Промбюро України на «обласний економічний орган»⁸. Але навіть після цього воно так і не стало реальним центром економічного життя України, оскільки, як відзначалося в звіті про його діяльність за 1920 р., «ті невеликі творчі і технічні сили (які були на початок 1920 р. в Україні — Авт.) на той час вже осіли в інших місцях»⁹.

Формально вищим органом влади в Україні у грудні 1919 — лютому 1920 р. був Всеукраєвком. Від самого свого заснування він розглядався як тимчасова і перехідна структура. У декларації про його створення наголошувалося: «Українському революційному комітету доручається: негайно по звільненню переважної частини української землі, скликати четвертий Всеукраїнський З'їзд Рад Робітничих і Червоноармійських Депутатів»¹⁰. Подібне обумовлювалося і під час перемовин боротьбистів з більшовиками. Ця обставина вплинула на те, що боротьбисти не надто запекло відстоювали самостійність української армії та української економіки: вони усвідомлювали власну силу та популярність в суспільстві пропагованих ними ідей і тому вважали за доречне поступитися більшовикам формально для того, щоб після виборів отримати втілення своїх ідей в життя. Тим більше, що незважаючи на формально цілковите підпорядкування укра-

⁷ Про націоналізацію Кадіївських коксо-бензольного, ректифікаційного та нафталінового заводів, бувш. артил. відомства й Кадіївського заводу додаткових продуктів бувш. «Гайнріх Копперс». // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — 1920. — Ст. 37.

⁸ Протоколи Президіума Висшого Совета Народного Хозяйства. 1920 год. Сб. док. — М., 2000. — С. 89.

⁹ Російський державний архів економіки (РДАЕ), ф. 3429, оп. 1, спр. 2027, арк. 75.

¹⁰ Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. — № 1. — 26 грудня 1919 — 10 лютого 1920 р. — Ч. 1. — Ст. 1.

їнської економіки московським органам, насправді твердого контролю і централізованого управління не існувало. Найбільш вагомою причиною такого становища був елементарний управлінський хаос, при якому виникали неоднозначні трактування тих чи інших функцій різних владних органів.

Розглянемо приклад із фінансуванням України. Наприкінці грудня 1919 р. очолюваний М. Крестинським Наркомат фінансів РСФРР ухвалив рішення про створення Колегії Уповноважених Наркомфіну при Всеукрревкомі. Вона була підпорядкована НКФ РСФРР і «мала слугувати сполучною ланкою між урядами обох республік в області фінансового управління Краєм, бути їх обопільно-інформаційним органом, що направляв би по лінії єдності фінансової політики усі місцеві Фінансові органи»¹¹. Вже навіть означена в названому рішенні дефініція-назва України («край») свідчила про реальне бачення статусу радянської України як частини РСФРР. Колегія при Всеукрревкомі мала складатися з трьох осіб — голови колегії Отто Шмідта (на час призначення — член колегії Наркомпроду РСФРР) та членів Миколи Туманова, (наприкінці 1919 р. — комісар управління Петроградської контори Народного банку) та Якова Ландера, кандидата від української сторони¹². Однак, як зауважував у звіті до Наркомфіну РСФРР у квітні 1920 р. М. Туманов, реально колегії не існувало, оскільки у січні — першій декаді березня на місці був один лише Я. Ландер, який і керував усією роботою.

З огляду на те, що Я. Ландер свого часу був одним із очільників «групи Попова», стає зрозумілим, що жорсткий централізаційний курс суперечив його баченню відносин між республіками. До того ж він мав об'єктивні підстави для ухвалення самостійних рішень. Як доволі толерантно зауважував у названому документі М. Туманов (*писав він про свого попередника, а на час написання звіту — свого першого заступника — Авт.*) «внаслідок того, що зв'язок з Москвою, який і нині ще не достатньо налагоджений, на той час був майже повністю відсутнім

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 1.

¹² Там само, арк. 111.

і Україна з цієї причини надзвичайно слабо забезпечувалася і кредитами, і грошовими знаками, а всі її центральні установи, в тому числі і Колегія уповноважених Наркомфіну, не могли бути скільки-небудь задовільно проінформовані та проінструктовані — функції Колегії нею самою і Всеукрревкомом були дещо переоцінені в тому сенсі, що через Колегію почали самостійно відкривати кредити»¹³.

Внаслідок такого становища відновлений 19 лютого 1920 р. Раднарком УСРР «привласнив право затвердження кошторисів по необ'єднаних наркоматах і йому ж надалися права розпорядження кредитами, відкритими усіма без винятку комісаріатами, як об'єднаними так і самостійними»¹⁴. Іншими словами, Я. Ландер сприяв проявам самостійності в ухваленні рішень, тобто робив те, чого безуспішно добивалися боротьбисти. Це, за слушним зауваженням М. Туманова, «перебувало в різкій суперечності з прийнятим принципом про єдність фінансової політики обох республік»¹⁵. Така діяльність продовжувалася включно до першої декади березня, тобто до прибуття в Україну М. Туманова (Шмідт так і не прибув) та призначення його Уповноваженим НКФ при РНК УСРР. Офіційно таке призначення вступило в дію 2 квітня 1920 р.¹⁶ Таким чином, управлінський хаос послабив суперечності навколо питання автономії українського управлінського апарату, яка в деяких аспектах виявилася існуючою де-факто, хоча й заперечувалася де-юре.

Розглянемо, як перспективи відносин між УСРР та РСФРР впливали на розподіл сфер впливу у Всеукрревкомі. На засіданні ЦК КП(б)У 15 грудня 1919 р., ще до входження боротьбистів до Всеукрревкому, було вирішено «після остаточного з'ясування питання про Продовольчий відділ» доручити його представнику УКП(б)¹⁷. На засіданні ЦК КП(б)У 22 січня 1920 р. (присутні — Х. Раковський, Д. Мануїльський, С. Косіор)

¹³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 2.

¹⁴ Там само, арк. 3.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Про скасування колегії Уповноважених Наркомфіну. // 33 України. — 1920. — Ст. 94.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 17.

розподіл обов'язків набув знайомого для кожного історика вигляду — представнику боротьбистів було доручено освіту (замість Корнія Тараненка членом Всеукраїревкому від боротьбистів став Г. Гринько). Така зміна ролей стала наслідком того, що Продовольчий відділ хоча й залишився самостійним, але мав бути «найтіснішим чином пов'язаний з Наркомпродом РСФФР і діяти по розробленому загальному плану»¹⁸, що недостатньо узгоджувалося із позицією боротьбистів. Борбисти в цьому керівному органі відігравали здебільшого декоративну роль. Цікавою заувагою, що демонструє такий стан речей, стало рішення про надання посади у Всеукраїревкомі представнику борбистів: «Юстиція — Терлецький, фактично — Кон /заступник/»¹⁹.

Склад Всеукраїревкому не був незмінним. 17 та 18 січня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило призначити головою Всеукраїревкому Х. Раковського та увести до його складу Й. Сталіна, який мав також стати на чолі Української трудової армії²⁰. Але на наступному засіданні на прохання Сталіна постанову про введення його до складу Всеукраїревкому було відмінено²¹. Формально зміни у складі Всеукраїревкому відбулися 5 лютого 1920 р. — його склад поповнили Х. Раковський, В. Чубар та Мирон Владимиров. Останній був членом Реввійськради (далі — РВР) та Опродкому Південно-Західного фронту. Збільшення чисельності обґрунтувалося «звільненням від білогвардійців більшої частини території України і необхідністю негайно, ще до З'їзду рад, розгорнути практичну роботу з організації радянської влади і відновлення зруйнованого господарського життя»²². Розподіл обов'язків був такий: «тов. Петровський — загальне керівництво будівництвом радянської влади на Україні; тов. Раковський — загальне керівництво політикою уряду і зв'язок з Південно-Західним фронтом;

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 1.

¹⁹ Там само.

²⁰ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 3.

²¹ Там само, спр. 57, арк. 3.

²² Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. — № 1. — 26 грудня 1919 — 10 лютого 1920 р. — Ч. 1. — Ст. 14.

тов. Мануїльський — земельні справи; тов. Гринько — Освіта та Охорона здоров'я; тов. Владимиров — Продовольство; представник борбистів — юстиція; тов. Чубар — народне господарство та Трудоцбез; тов. Затонський — залишається членом Реввійськради Н-ської армії і йому ж доручається представництво Всеукрревкому в Київському районі»²³.

З тексту постанови випливає, що Всеукрревком мав працювати до скликання Всеукраїнського з'їзду рад, який, згідно раніше ухвалених документів, потрібно було скликати негайно після опанування України. Час начебто для цього настав — на більшій частині України встановилася радянська влада. Однак настрої в Україні були далеко не на користь намірів Кремля, згідно яких цей з'їзд мав зробити рішучий крок до «злиття» України з Росією. Особливо несприятлива для таких планів була ситуація на Правобережжі. Як зазначав В. Затонський у телеграмі В. Леніну від 19 лютого, «політичне оволодіння Правобережжям лише починається. Керівництво Харкова відсутнє і об'єктивно неможливе. В партійній організації розбід. Виділилася в організації група, яка тяжіє до союзників»²⁴. Таким чином, скликання з'їзду неминуче б ускладнило реалізацію більшовицьких планів і тому його відклали до кращих часів.

Реалізація намірів Кремля ускладнювалася внутріпартійною боротьбою в ЦК КП(б)У — «харків'яни» (насамперед Рафаїл Фарбман, Лев Сосновський, Олексій Іванов) були незадоволені Раковським та новопризначеним керівником продовольчого відділу М. Владимировим. Зазначимо, що Л. Сосновський, який перебував в Харкові ще з кінця грудня 1919 р., на той час був членом вищого партійного органу КП(б)У — бюро ЦК КП(б)У. Прохання про введення його до цього органу було ухвалено бюро ЦК КП(б)У 22 січня 1920 р.²⁵ Однак з якихось причин його на оргбюро ЦК РКП(б) тривалий час не розглядали. Тоді саме Х. Раковський у телеграмі до ЦК РКП(б) від 13 лютого попро-

²³ Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського Револуційного Комітету. — № 1. — 26 грудня 1919 — 10 лютого 1920 р. — Ч. 1. — Ст. 15.

²⁴ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 35.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 1.

сив «оформити введення Сосновського до ЦК України»²⁶, бо самі українські керманічі повноважень на такий крок не мали. І лише 18 лютого оргбюро ЦК РКП(б) затвердило це призначення²⁷. Слід відзначити, що спершу зіткнення Л. Сосновського почалися не з Х. Раковським, а з М. Владимировим. Подразником конфлікту, розвитку якого сприяла неналагодженість управлінської вертикалі, стало питання про те, «хто головніший». Хоча загально визнаним був факт окупації України Червоною армією, але керівництво КП(б)У вважало, що в радянській Україні саме його рішення є директивами для виконання.

15 лютого 1920 р. відбулося об'єднане засідання ЦК КПУ та Реввійськради Південно-Західного фронту, пунктом 3 якого був «Запит тов. Сосновського: у випадку розбіжностей між ЦК КПУ і тов. Владимировим чи є для нього обов'язковими постанови ЦК»²⁸. З огляду на те, що М. Владимиров був одночасно членом підпорядкованого Кремлю Опродкому Південного-Західного фронту і відповідальним за продовольчий сектор у Всеукрревкомі, то запит набрав ознак визначення повноважень Харкова. Присутній на засіданні член РВР Південно-Західного фронту та член політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін дав таку відповідь: «Як для Наркомпроду України, для тов. Владимирова постанови ЦК КПУ є обов'язковими; при здійсненні продовольчої політики він підкоряється директивам ЦК КПУ. У випадку незгоди з останніми тов. Владимиров залишає за собою право запитувати ЦК РКП»²⁹. Щоб вирішити питання по суті, 19 лютого ЦК КП(б)У ухвалило: «Всі принципові рішення, які стосуються комісаріатів України, до вирішення їх в Раднаркомі чи інших установах мають бути вирішені в ЦК КПУ; у питаннях, що мають принципове значення і стосуються об'єднаних комісаріатів, до проведення в життя відповідних постанов ЦК КПУ ставиться до відома»³⁰.

²⁶ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 26.

²⁷ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 13, арк. 53.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 9.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, арк. 13.

У названому конкретному випадку сталінські настанови не допомогли. Вже 26 лютого ЦК КП(б)У знову розглядало протистояння Сосновського і Володимирова, після чого Сосновський подав заяву на звільнення³¹. На засіданні ЦК КП(б)У від 1 березня за участі Д. Мануїльського, Г. Петровського та Х. Раковського було ухвалено рішення: «Відставку Сосновського не затверджувати. Запропонувати т.т. Петровському та Мануїльському переговорити з Сосновським та Єрмошенко про небажані форми загострених відносин в Раднаркомі, які знижують престиж та гідність вищих радянських установ перед представниками інших партій»³². Але справу залагодити не вдалося. 8 березня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло телеграму Й. Сталіна про потребу терміново відкликати з Харкова Сосновського з огляду на взаємини, що склалися між ним та українським урядом. Було вирішено відкликати Сосновського до Москви³³. 9 березня ЦК КП(б)У доручив Г. Петровському домовитися з Кремлем про його залишення в Україні хоча б до Всеукраїнської партконференції³⁴. Незважаючи на це, 11 березня оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило остаточне рішення про негайний від'їзд Сосновського до Москви³⁵.

Щодо Раковського, то, як наголошувалося в написаній на початку квітня 1920 р. доповідній записці до ЦК РКП(б), «харківці вказували на глибокі розбіжності в продовольчому питанні, політиці на селі і на особисті якості Раковського /неколегіальні методи роботи, «барство», відсутність організаторських здібностей/». Характерним і показовим для пояснення причин конфлікту є датоване 9-м березня звернення Рафаїла до Х. Раковського: «Ваш уповноважений і комендант, зайнявши приміщення, застосовує абсолютно неприпустимі засоби, виселяючи відповідальних партійних товаришів — співробітників ЦК та Губревкому задля себе. Звертаючи на це Вашу увагу,

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 18, 20.

³² Там само, арк. 20.

³³ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 65, арк. 2.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 31.

³⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 59, арк. 13.

пропонуємо вжити заходів до недопущення неподобств з боку Ваших співробітників і залишення товаришів до моменту переїзду їх на іншу квартиру, надану житловим відділом»³⁶. Банальне, але невмируще «квартирне питання» посприяло погіршенню відносин. Зіткнення Раковського із Сосновським та відкликання останнього з України лише поглибили існуючі розбіжності між «харків'янами» та ЦК КП(б)У і особисто Х. Раковським³⁷.

Конфлікт Рафаїла із Раковським, до якого долучився Л. Сосновський, отримав наскільки непримиренний характер, що для його вирішення було скликане спеціальне засідання ЦК КП(б)У, на яке був запрошений член політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін³⁸. Приводом для цього стало, як пізніше відзначалося у звіті до ЦК РКП(б), те, що «Харківський губком (його керівником був Л. Сосновський, — Авт.), незважаючи на пряму заборону ЦК, надрукував за узгодженням з Рафаїлом Раковського у числі ледарів за неявку на суботник»³⁹. Було вирішено «за нелояльне ставлення до ЦК КПУ і за невиконання його рішення»: «а/ тов. Рафаїла зняти з посади секретаря ЦК і спрямувати його в розпорядження Катеринославського губкомпарта; б/ пропонується тов. Рафаїлу в 24 години здати усі справи і негайно виїхати на місце призначення; в/ тимчасово виконуючим обов'язки секретаря ЦК призначається т. Шліхтер»⁴⁰.

Ця боротьба досягла свого апогею на IV конференції КП(б)У (17–23 березня 1920 р.), де стався найбільш гучний скандал в компартійному середовищі УСРР за весь час існування радянської України. Про це чимало написано в історичній літературі. І хоча безпосереднього стосунку до резолюції про державні відносини між Україною та Росією цей конфлікт не мав (резолюція була ухвалена майже одногосно), сам факт того, що він відбувся в Україні був доволі показовим. Діяльність

³⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 567, арк. 11.

³⁷ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 35.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 31.

³⁹ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 35.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 31.

Х. Раковського, попри підтримку Кремля, була жорстко розкритикована. Більшість здобули представники опозиційної групи демократичного централізму. Х.Раковського, всупереч рекомендаціям ЦК РКП(б), не обрали до складу ЦК КП(б)У. І лише пряме втручання Кремля вже після закінчення роботи з'їзду змінило ситуацію. Але Всеукраїнський з'їзд рад довелося перенести майже на місяць.

Серед членів КП(б)У було чимало таких, хто був прихильником реальної, а не декларативної рівноправності України з Росією. На таких комуністів істотно впливала та незалежницька риторика, яку більшовицьке керівництво активно використовувало для поліпшення свого іміджу, а невідповідність між гаслами та дійсністю викликала в них гостре незадоволення. Приміром, у Київській компартійній організації 19 лютого частина більшовиків (тепер їх вже цілком обгрунтовано можна назвати «федералістами») запропонувала резолюцію, у якій відзначалося: «Створення фіктивних органів, начебто самостійних, а насправді цілковито підпорядкованих РСФРР, абсолютно неприпустиме як таке, що затемнює свідомість народних мас та робить неможливим правильне державне будівництво»⁴¹. І хоча ця пропозиція не була ухвалена, але сам факт її внесення свідчив про наявність проблем всередині КП(б)У.

Небезпека для більшовицького центру таких настроїв лише посилювалася тоді ще (наприкінці лютого 1920 р.) не до кінця вирішеним питанням з боротьбістами. Із усталенням принесеної на багнетах Червоної армії радянської влади у взаєминах боротьбістів та більшовиків виникало дедалі більше конфліктних ситуацій. Вони зумовлювалися небажанням більшовицьких керівників ділитися владою та спробою знівелювати вплив боротьбістів на маси. Перехід від співробітництва до конфронтації був ініційований Кремлем, — політбюро ЦК РКП(б), на засіданні якого був присутнім і Х. Раковський, 6 лютого ухвалило остаточне рішення про відмову боротьбістам у прийнятті їх до III Інтернаціоналу і затвердило написаний В. Леніним проект, в якому вимагалось «визнати боротьбістів партією, яка порушує

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 564, арк. 47.

основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму»⁴². У ленінському проекті відзначалося, що «дружба» з боротьбистами мала невдовзі закінчитися: «Всю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається у недалекому майбутньому.... Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укрревкомові»⁴³. Г. Зинов'єву було доручено скласти відповідну резолюцію від імені ВККІ⁴⁴.

Шляхом тиску та шантажу і одночасними солодкими обіцянками (у вигляді керівних посад та прийому «кращих» до лав КП(б)У) більшовикам вдалося домогтися рішення про самоліквідацію УКП(б) та вступу частини її членів до лав КП(б)У на індивідуальних засадах. Формальним важелем такого тиску була опублікована 29 лютого в газеті «Коммунист» резолюція ВККІ, у якій наголошувалося на наявності «дрібнобуржуазного ухилу» в УКП(б) та відзначалося: «Бажання створити на Україні другу паралельну партію Виконавчий Комітет не може розглядати інакше, як спробу розколоти лави трудящих. Комуністичний Інтернаціонал добивається того, щоб у кожній країні існувала тільки одна комуністична партія. В лави основної української партії — КП(б)У — повинні увійти всі чесні сторонники комунізму. До цього закликаєм усіх трудящих України»⁴⁵.

М. Полоз, який у лютому 1920 р. представляв інтереси УКП(б) в переговорному процесі, був змушений прийняти цю резолюцію, адже її ухвалив виконком Комінтерну. Однак він наполягав, щоб перед самоліквідацією боротьбисти ухвалили резолюцію з поточного моменту. У ній він планував офіційно визначити ті умови, за яких боротьбисти погоджуються на самоліквідацію і вступають до лав КП(б)У. Фактично йшлося про відстоювання національно-культурних і державних прав

⁴² В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 425.

⁴³ Там само.

⁴⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 61, арк. 1.

⁴⁵ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). — Вип. 2. 1917–1920 рр. — Х., 1934. — С. 640.

УСРР⁴⁶. Логіка такої пропозиції була беззаперечна: у випадку ухвалення резолюції самим фактом прийняття до лав КП(б)У колишніх боротьбистів більшовики погоджувалися на їх умови в національному питанні. Відмова окреслила б лицемірство керівництва КП(б)У та РКП(б), оскільки вони постійно підкреслювали готовність йти на всілякі поступки у національному питанні з огляду на пріоритетність соціально-класових.

Позиція М. Полоза була добре відома як керівництву більшовиків у Москві (де й перебував М. Полоз), так і головному представнику ЦК КП(б)У в переговорному процесі Х. Раковському. «Полозовський» варіант розвитку подій не влаштовував більшовиків. Тому Х. Раковський активізував переговори з боротьбистами в Харкові, але тепер в якості основних переговорників були більш поступливі та амбіційні особисто О. Шумський та Г. Гринько. Голові уряду УСРР вдалося з допомогою різних методів, насамперед тиску, шантажу та солодких обіцянок, переконати їх, і вони від імені ЦК УКП(б) дали згоду на самоліквідацію партії без висунення жодних умов. 28 лютого 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) визнало прийнятною пропозицію Г. Гринька «прийняти боротьбистів на умовах повного підпорядкування». У березні з'їзд УКП(б), незважаючи на те, що спочатку більшість делегатів була на боці М. Полоза, все-таки ухвалив рішення про розпуск партії та входження до лав КП(б)У в індивідуальному порядку і без будь-яких умов з боку боротьбистів.

У випадку незгоди провідників УКП(б) на об'єднання як реальний розглядався конфронтаційний варіант розвитку подій. Для перемоги в ньому потрібно було послабити позиції боротьбистів. негайне скликання Всеукраїнського з'їзду рад, яке б стало виконанням раніше даних обіцянок, більшовикам було не вигідно, оскільки їм ще не вдалося опанувати місцеві ради. Щоб посилити авторитет КП(б)У як української сили, було вирішено повернути вищі виконавчі інституції України — Раднарком та Президію ВУЦВК (замість ВУЦВК). Принципове рішення про потребу такого кроку було ухвалено на засіданні

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39030, арк. 59.

бюро ЦК КП(б)У 13 лютого, невдовзі після приїду до Харкова Х. Раковського: «Вважаючи гострий момент відновлення та зміцнення Радянської влади в Україні закінченим, визнати за необхідне, щоб Раднарком та ЦВК вступили в свої права, причому ЦВК відновлюється у вигляді своєї президії. Цю постанову провести шляхом видання Урочистого Акту»⁴⁷.

Того ж дня Х. Раковський надіслав телеграму до Леніна, у якій повідомив про рішення ЦК КП(б)У «перейменувати Укрревком в Раднарком та поновити Президію ЦВК». Мотиви він пояснив так: «Окрім міркувань щодо підняття авторитету уряду малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка зіграла деяку роль у виступах в Київській губернії, що мовляв УСРР скасовується. Сталін не має заперечень»⁴⁸. 17 лютого телеграму Х. Раковського розглянуло політбюро ЦК РКП(б) і схвалило з тією поправкою, щоб «до складу президії, як і до складу Раднаркому, входили лише нинішні члени Всеукраїнського ревкому». Разом з цим було запропоновано «тов. Раковському негайно звернутися до урядів іноземних держав із повідомленням, що з огляду на звільнення червоними військами усієї території України (посилання на взяття Одеси) відновлюється в повному об'ємі урядовий апарат незалежної УСРР»⁴⁹.

19 лютого 1920 р. Всеукрревком саморозпустився, було відновлено діяльність Президії ВУЦВК та Раднаркому України⁵⁰. З огляду на вказані рішення Кремля та відсутність будь-яких ознак самоуправління у «злитих» комісаріатах, кількість наркоматів у новоутвореній РНК УСРР порівняно з 1919 р. відчутно зменшилася. Постановою президії ВУЦВК, що була опублікована 20 лютого, створювалося сім наркоматів: внутрішніх справ, освіти, землеробства, продовольства, юстиції, соціального забезпечення, охорони здоров'я. До складу РНК УСРР

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 8.

⁴⁸ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 5050, арк. 107.

⁴⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 62, арк. 1.

⁵⁰ 3 протоколу засідання Всеукраїнського революційного комітету про відновлення діяльності ЦВК і Раднаркому УРСР // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 64.

входив також уповноважений Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Влас Чубар⁵¹. Вже 24 лютого відбулося поповнення Раднаркому — «наркомом без портфеля» було призначено В. Затонського⁵², який у той час здобував вплив для більшовиків на Правобережжі. Така незвична посада пояснювалася тим, що того ж дня ЦК КП(б)У запланував на заміну Гринька призначити Затонського на посаду наркома освіти у випадку, якщо боротьбисти не захочуть самоліквідуватися як партія⁵³.

Згідно «Тез ЦК КП(б)У в питанні про державні відносини Радянської України і Радянської Росії» та пропагандистських «об'єднавчих» гасел, зокрема, і згаданої нами статті Х. Раковського в газеті «Коммунист», при відновленні діяльності РНК УСРР можна було сподіватися на існування всеукраїнських представництв при «злитих» наркоматах та повноцінну участь керівників цих представництв в роботі Раднаркому УСРР. Але в Кремлі не вбачали в цьому потреби, тому відновлений Раднарком УСРР складався із 9 осіб (Голова РНК, сім наркомів, при тому, що Х. Раковський був і Наркомом внутрішніх справ, уповноважений ВРНГ В. Чубар та нарком без портфелю В. Затонський). З огляду на практичну необхідність, з першого засідання РНК УСРР у ньому брали участь представники Колегії Уповноважених Наркомфіну (практично — Я. Ландер), а після її реорганізації в березні 1920 р. — Уповноважений Наркомфіну РСФРР (Уповнаркомфін) при РНК УСРР М. Туманов або його заступник — той самий Я. Ландер. До початку квітня 1920 р. до списку наркомів і Уповноважених Народних комісаріатів при РНК УСРР додалися Уповнаркомшлях (В. Ксандров), Уповнаркомпоштель (Дьяков) та Уповноважений Вищої Робітничо-Селянської інспекції (РСІ) А. Якубов⁵⁴. Нарком соціального забезпечення (О. Падерін) обіймав відразу дві посади — він був

⁵¹ Об образовании Совета Народных Комиссаров // СУ УССР. — 1920. — Ст. 1.

⁵² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 576, арк. 1.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 16.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 558, арк. 34.

ще й Уповнаркомпраці, хоча сам факт поєднання був суто номінальним, оскільки, за прикладом РСФРР, реально це був єдиний Уповнаркомат.

Вказаний перелік наштовхує на думку про те, що вже в квітні 1920 р. Раднарком УСРР мав певні повноваження і міг впливати на діяльність об'єднаних наркоматів. Однак це зовсім не так. Безправність вищих українських органів влади у цій сфері яскраво охарактеризував Х. Раковський у виступі на V Всеукраїнській конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.): «Ми знаходились в такому положенні, що для формування маршрутних потягів повинні були чекати дозволу із Центру»⁵⁵. Як конкретний приклад можна навести датовану 13-м травня 1920 р. телеграму В. Чубаря та М. Владимірова до В. Леніна, у якій змальовувались наслідки безправності українських владних органів у залізничному господарстві: «Заборона формування маршрутних потягів означає для України фактично повне припинення підвозу продуктів в найбільші промислові центри. Одночасно при наявності загальних залізничних ускладнень це створює загрозу постачання армії. Просимо негайно відмінити цю заборону»⁵⁶. Вождь був змушений реагувати на цю телеграму, хоча, звичайно, таке питання перед ним навіть не повинне було поставати. З поміткою «терміново» він передав цю телеграму відповідним структурам.

У цій же архівній справі збереглася адресована українській стороні телеграма-відповідь, яка була підписана заступником наркому шляхів сполучення РСФРР Володимиром Свердловим 20 травня 1920 р. У ній, зокрема, відзначалося: «Враховуючи важке становище споживчих центрів України, як виняток дозволяється сформувати п'ять продмаршрутів з правом використання до двох потягів на кожний»⁵⁷. В даному випадку ситуацію вдалося владнати, але для цього довелося завантажувати В. Леніна невластивими йому функціями. Та й повторення схожої

⁵⁵ Бюллетень V Всеукраїнської конференції комуністическої партії більшовиків України. — X., 1920. — Бюллетень № 3. — 20 ноября. — С. 30.

⁵⁶ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 13967, арк. 1.

⁵⁷ Там само, арк. 3.

ситуації було неминучим, адже в центрі не могли врахувати наперед усіх потреб, а на узгодження усіх питань, які цілком можна було б вирішити на місцевому рівні, витрачалося занадто багато часу, що робило систему управління неефективною.

Уповнарками, які працювали в Україні в першій половині 1920 р., не мали свого управлінського апарату (у вигляді колегій), їх функції були лише представницькими, тобто реальну управлінську одиницю вони собою не представляли. Звичайно, вони повідомляли Кремль про рішення українських органів влади, але це не означало якогось лобювання інтересів УСРР. Мало того, нерідко йшлося про ігнорування постанов українських органів влади.

Наведемо приклад з Уповноваженим ВРНГ РСФРР і головою Промбюро УСРР В. Чубарем. 8 квітня Х. Раковський (тоді ще в якості заступника голови Уккратрударму) надіслав телеграму В. Леніну, у якій скаржився на управлінський хаос в Донбасі. Щоб покласти цьому край, Х. Раковський пропонував: «Затвердити положення Уккратрударму про мілітаризацію Донецького басейну. Рішення Ради Оборони від 5 березня, яким ухвалювалися ці положення, але давалося зобов'язання Рикову узгодити його з Раднаркомом України, звелось до фактичного знищення цієї постанови, оскільки ні Риков безпосередньо, ні його представник Чубар в Раднаркомі до цього часу питання не ставили і Раднарком зовсім не має уявлення щодо намірів товаришів Рикова та Чубаря»⁵⁸. Як видно з цієї цитати, у квітні 1920 р. В. Чубар виступав в Україні насамперед як член Президії ВРНГ РСФРР, що уповноважений цим органом наглядати за Україною. В силу різних причин, основною з яких був характер посадових обов'язків та повноважень, інтереси України для В. Чубаря на той час не були важливими, а сам він не ніс відповідальності за стан української економіки.

Іншим пунктом у вказаній телеграмі Раковського від 8 квітня було прохання надати заступника В. Ксандрову, оскільки той захворів висипним тифом⁵⁹. Тобто в Україні знову не було

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 10.

⁵⁹ Там само.

Уповнаркомшляху — заступників чи апарату у В. Ксандрова не було, а без нього РНК УСРР не те що не мав контролю над залізницями України, а навіть не міг бути достатньою мірою проінформований про становище на них. Майже не виправилася ситуація і після одужання В. Ксандрова, адже як очільник Уповнаркомшляху він хоч і брав участь (з метою інформування) на засіданнях РНК УСРР, але змінювати відомчих розпоряджень, навіть у випадку реальної на те потреби, він не мав права. Відповідно, жодних повноважень не мав і Раднарком УСРР. Як приклад наведемо датовану 10-м липня 1920 р. відповідь Х. Раковського на звернення завідуючого відділом праці однієї з українських губерній: «На Вашу телеграму про відрядження Піпоть: відміна відрядження не залежить від Українського уряду, а від Наркомшляху федерації»⁶⁰. Така безправність не давала змоги українським владним органам працювати більш-менш ефективно. З часом це почали усвідомлювати не лише в Україні, а і в Кремлі. Таким чином, станом на середину травня 1920 р., коли відбувся IV Всеукраїнський з'їзд рад, безправність українських органів влади була системною і явною, її аналогів в УСРР/УРСР не було ні до цього часу, ні після 1920 р.

Підсумовуючи матеріал цього підрозділу, слід зауважити, що встановити жорсткого контролю над управлінською вертикаллю УСРР Кремлю не вдалося. Однак це було викликане не наданням (вимушеним чи добровільним) українським органам влади якихось більш-менш реальних повноважень, а, насамперед, управлінським хаосом, який панував на Україні. Серед причин такого хаосу були й спроби Кремля управляти усім з центру. Як це відбулося на економічній сфері і до чого призвели спроби надцентралізації фінансово-економічного розвитку буде розглянуто в наступному підрозділі.

⁶⁰ ЦДАВО, ф. 2, оп. 1, спр. 558, арк. 64.

II.5. Економічні взаємини

Щойно Червоній армії вдалося захопити Україну, основні завдання більшовицької влади перемістилися в економічну сферу. Однак відновленому 19 лютого Раднаркому УСРР цими справами майже не доводилося займатися, оскільки економічні наркомати не були йому підконтрольні. Навесні 1920 р. ситуація здавалася сприятливою для намірів центру не допустити відновлення будь-якої управлінської автономії УСРР. З приїздом на початку березня 1920 р. до України М. Туманова Кремль сподівався встановити жорсткий контроль над фінансуванням. Поняття «економіка УСРР» на той час не існувало як такого, шляхи сполучення та зв'язок не мали всеукраїнського управлінського центру, вимог про створення української Червоної армії та військового наркомату України, з огляду на ситуацію з боротьбістами, вже не було чути. Навіть формально наявний Наркомат продовольства діяв винятково за настановами Кремля.

Однак замість сподіваного налагодження роботи відбувалася її подальша дезорганізація. Виявилося, що боротьба проти української самостійності в умовах управлінського хаосу не могла мати своїм наслідком таку бажану для Кремля централізацію управлінської вертикалі. Невизначеність повноважень змусила новоутворений Раднарком УСРР вже на першому засіданні, яке відбулося 24 лютого, поставити питання «Про уповноважених РСФРР». Була створена комісія, яка на наступне засідання уряду мала «запропонувати тимчасовий регламент, який був би створений на основі існуючої практики взаємин уповноважених РСФРР та УСРР»¹. Це питання було неможливо вирішити без Кремля, а там цих відносин намагалися не формалізувати. Документальне підтвердження безправності України могло завдати сприятливий на той час внутрішній та зовнішній кон'юнк-

¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 576, арк. 1.

турі. Тому 6 березня його просто зняли з порядку денного². Але час від часу воно виринали наново. Зокрема, його знову (без ухвалення рішення) розглядали на засіданнях вищих владних органів у червні, вересні, листопаді та грудні 1920 р.³ Чи не єдине рішення, на яке спромігся РНК УСРР — це постанова від 24 квітня про зобов'язання уповноважених об'єднаних наркоматів доводити до відома Раднаркому УСРР усі основні рішення та постанови, які вони запроваджують в Україні⁴.

Іноді відсутність будь-яких повноважень у царині «злитих» наркоматів наскільки заважала нормальній роботі, що деякі управлінські ознаки центральним органам влади УСРР Кремль був вимушений надавати. Так, у телеграмі Х. Раковського до наркома фінансів РСФРР та секретаря ЦК РКП(б) М. Крестинського від 4 березня відзначалося: «Відчувається абсолютна необхідність мати представника залізниць на Україні при Раднаркомі. Тепер до нас приходять з скаргами, питаннями та пропозиціями з усіх доріг, але немає жодної особи уповноваженої, з якою ми б могли зноситися. Звичайно, річ не йде про створення якого-небудь апарату, а про надання якій-небудь особі, наприклад Ксандрову, повноважень інформувати нас про стан залізниць, про ті вимоги, які будуть пред'являтися Раднаркому та ЦЕКа України»⁵. Прохання Раковського було почуте — політбюро ЦК РКП(б) 8 березня затвердило Ксандрова на цій посаді⁶.

З другої декади березня приступив до виконання своїх обов'язків новопризначений Уповноважений Наркомату фінансів при РНК УСРР М. Туманов. У наданій йому М. Крестинським інструкції відзначалося, що він має виконувати декрети, постанови та розпорядження НКФ та РНК РСФРР. У ній зовсім не йшлося про право українського уряду визначати та контролювати фінансування УСРР. Навіть губернські кошториси мали

² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 576, арк. 37.

³ Там само, спр. 577, арк. 12; спр. 560, арк. 33; спр. 579, арк. 146; спр. 580, арк. 78.

⁴ Там само, спр. 576, арк. 105.

⁵ Там само, спр. 562, арк. 6.

⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 65, арк. 2.

відправлятися в Москву на затвердження ВЦВК, як це було передбачено ст. 86 Конституції РСФРР⁷. Участь РНК УСРР у їх формуванні не була передбачена. Щоправда, окремим пунктом інструкції зазначався обов'язок «надавати Українським ЦВК Рад та Раднаркому на їх прохання звіт про свою діяльність» та «виконувати в межах покладених на Вас завдань усі постанови і розпорядження Українського Уряду»⁸. Але, враховуючи обмеженість повноважень РНК УСРР, реально мова могла йти лише про можливість надання звіту.

Заборона створювати в Україні загальноукраїнський економічний та фінансовий центр мала на меті посилити централізацію економіки і прискорити виконання поставлених Кремлем господарських завдань. На практиці, однак, виходило зворотнє. Я. Ландер у написаному не пізніше травня 1920 р. листі до В. Леніна відзначав технічну неможливість керувати з Москви українськими губерніями. Він зауважував, що неминучим наслідком таких кроків Кремля «стане «самостійність» не України в цілому, а окремих губерній»⁹. Так воно й сталося. Ландер відзначав: «Кожна окрема губернія вела і веде вигідну для неї політику, зважаючи на те, де керівні кола мають більше друзів та знайомих для проштовхування питань — на Україні чи в Росії... Від такої роботи окрім вінегрету нічого вийти не може, і ці чотири місяці призвели до того, що усі роботи застопорилися»¹⁰.

Наполегливі спроби Я. Ландера домогтися більших фінансово-економічних прав для українського субцентру влади, його критичне ставлення до здійснюваної Кремлем фінансово-економічної надцентралізації і відповідні неузгодженості на цьому ґрунті із централістично налаштованим М.Тумановим призвели до його відставки. 22 квітня заступник наркому фінансів РСФРР Сергій Чуцкаєв написав звернення до оргбюро ЦК РКП(б) такого змісту: «З огляду на принципи розходження в поглядах

⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 23.

⁸ Там само.

⁹ РДАСП, ф. 5, оп. 1, спр. 1130, арк. 1.

¹⁰ Там само.

нашого уповноваженого на Україні тов. Туманова з його заступником тов. Ландером, а також з огляду на розходження т. Ландера з фінансовою політикою, яку здійснює Наркомфін, прошу тов. Ландера з України відкликати». Вже наступного дня оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило: «Прохання задовольнити. Ландера відкликати у розпорядження ЦК РКП(б) і запропонувати Чуцкаєву звернути увагу на організацію фінансового апарату на Україні, посиливши його досвідченими працівниками»¹¹.

Те, що застереження Я. Ландера виходили з аналізу повсякденної практики, підтверджує прохання М. Туманова до НКФ РСФРР про додаткове відкриття кредитів для України, у якому він, характеризуючи причини нестачі коштів, відзначав: «Губвиконками відкривали кредити власною владою, докорінно порушуючи бюджетні закони. Відкривав кредити і Раднарком УСРР»¹². Більш відверто висловлювався у датованій 2 квітня телеграмі до губревкомів Х. Раковський: «За [отриманими нами] відомостями Губревками, не рахуючись із встановленими тарифами та ставками і не зносячись з комісаріатом праці, встановлюють місцеві ставки й тарифи, що перевищують встановлені, порушуючи таким чином не лише основну тарифну політику республіки, але й порушуючи фінансову систему та привчаючи робітників до постійних вимог підвищення тарифів, що не відповідає нашим ресурсам. Така система веде нас до неминучого краху»¹³.

Незважаючи на вказівку про персональну відповідальність керівництва губревкомів за встановлення підвищених ставок, таке напівофіційне попередження не подіяло. Тому 30 квітня було видано декрет РНК УСРР, яким офіційно заборонялася поширена на той час практика збільшення розмірів заробітної плати місцевими органами влади. Наказувалося здійснювати оплату праці лише за затвердженими загальноукраїнськими

¹¹ РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 18, арк. 3

¹² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 59.

¹³ Там само, спр. 562, арк. 9.

тарифами. Порушники мали каратися Революційним трибуналом у судовому порядку¹⁴.

Такі обмеження не вирішили проблему фінансування, яка з часом ставала дедалі більш нагальною. Навіть цілковито централістично налаштований М. Туманов вже в квітні 1920 р. дійшов висновку, що варто якось рахуватися з українським Раднаркомом. Він розробив проект постанови з бюджетного права, яким передбачалося внесення коректив в існуюче законодавство РСФРР, після чого, хоч і здебільшого в якості радника, до участі у розподілі фінансів в Україні мали залучатися українські урядові інституції. Так, наприклад, згідно вказаного документу, проекти губернських кошторисів по лінії необ'єднаних народних комісаріатів мали представлятися в трьох примірниках, один з яких — до Наркомфіну РСФРР, другий — відповідному наркомові УСРР (цього раніше не було), третій — Уповноваженому наркомфіну. З огляду на те, що «на місцях можуть виникати такі потреби, які мусять бути негайно й невідкладно задоволеними», для губернських потреб Туманов запланував бронювання кредитів на певну суму по кожній із губерній, але відкривати їх можна було лише через Раднарком УСРР¹⁵. Таким чином посилилося б значення РНК УСРР, оскільки збільшувалися б його фінансово-економічні права.

У Кремлі погодилися не відразу і не на все. Ймовірно, у підписаній 17 червня 1920 р. В. Леніним відповідній постанові РНК РСФРР не все задовольняло Харків, оскільки вона була введена в дію на території УСРР лише 30 серпня 1920 р. Найбільш суттєва у порівнянні з проектом зміна полягала у тому, що губвиконкоми не отримували пропонованих М. Тумановим резервних коштів на «невідкладні потреби», якими міг розпоряджатися РНК УСРР. Натомість у випадку термінових потреб губвиконкоми мали відправляти прохання по лінії об'єднаних наркоматів до відповідних наркомів РСФРР, а необ'єднаних —

¹⁴ Про безумовне застосування норм всеукраїнських тарифів // 33 України. — 1920 — Ст. 154.

¹⁵ Туманов М. Праця Уповноваженого наркомфіна // Комуністичне будівництво. — Харків. — 1920. — С. 55.

до наркомів УСРР¹⁶. Після цього рішення Кремля РНК УСРР, як і раніше, залишався на узбіччі управління українською економікою.

Водночас потребу утворення бодай якогось економічного центру, з якого можна було б здійснювати більш ефективну відбудову економіки на території України, усвідомлювали навіть в Кремлі. Однак надавати суттєві повноваження республіканським органам влади там не бажали, причиною чого, за образним висловом В. Затонського, була *«плохо скрываема подозрительность, видящая самостоятельный подвох»*¹⁷ (цитовано мовою оригіналу — Авт.). Як вже зазначалося, Промбюро України не стало загальноукраїнським економічним центром і мало лише інструкторські функції. Тому цю роль перебрав на себе інший орган — Українська рада трудової армії (Уккрудтударм).

Цей орган створювався для керівництва терміновими заходами з відбудови господарства, які здійснювалися шляхом переведення діючих армій на виконання трудових повинностей. Та першочерговим його завданням була мобілізація наявних ресурсів. У телеграмі Й. Сталіну від 18 лютого В. Ленін так визначив критерії його роботи: «Вимірювати роботу Уккрудтударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів»¹⁸. Вперше питання про створення Уккрудтударму постало на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 17 і 18 січня. Тоді після схвалення «постанови Ради Оборони про Раду Першої армії Труда» Й. Сталіну було доручено розробити проект подібної організації в Україні¹⁹. Наступного дня Й. Сталін надав такий проект В. Леніну і після незначних редакційних правок

¹⁶ О порядке составления, распределения, утверждения и исполнения финансовых смет и расходов Украинской Социалистической Советской Республики // 33 Украины. — 1920. — Ст. 486.

¹⁷ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 16363, арк. 3.

¹⁸ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 427.

¹⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 1.

20 січня проект було розглянуто на політбюро ЦК РКП(б)²⁰. Там було ухвалено рішення: «Затвердити з найменуванням «Рада Української Трудової Армії» і незначними поправками. Доручити тов. Сталіну внести в РНК і потім, після узгодження з Всеукраїнським ревкомом, опублікувати від імені РНК РСФРР та Всеукрревкому»²¹.

21 січня 1920 р. положення формально начебто узгоджували з головою Всеукрревкому Г. Петровським. Він вніс три поправки: «1. В п. 3 слово «примусу» замінити на більш м'яке слово: «змагання», або «залучення», або щось на кшталт цього. 2. В п. 4. — представники Української Ради трудової армії від Наркомзему та Наркомпроду призначаються Укрревкомом. 3. В п. 7 — Уккратрударму підпорядковуються не усі місцеві органи, але ті, представники яких входять до Уккратрударму, з інших же питань рішення виносяться за згодою з відповідним комісаріатом»²². Напроти першої та третьої поправок є позначка «ні», напроти другої — «так». Хоча, якщо порівняти вже правлений В. Леніним проект рішення із затвердженням 21 січня 1920 р. положенням, то бачимо, що друга поправка у положенні не була врахована, а от третя, навпаки, певною мірою була втілена, оскільки перелік наркоматів, місцеві органи яких могли підпорядковуватися Уккратрударму, був чітко визначений. Цей пункт звучав так: «Усі місцеві установи названих відомств вказаного району, а саме: Ради Народного Господарства, Продовольчі Комітети, Земельні Відділи, місцеві відділи Народного Комісаріату Праці, Народного Комісаріату Шляхів Сполучення) зберігають встановлений спільними законами обох Радянських Республік зв'язок і підпорядкованість по відношенню до своїх

²⁰ Положение СНК и Всеукраинского революционного комитета об Украинском совете трудовой армии // ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 121.

²¹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 57, арк. 1.

²² Положение СНК и Всеукраинского революционного комитета об Украинском совете трудовой армии // ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 122.

центральных установ, підпорядковуюються особливим наказам та інструкціям Уккратрударму через відповідних його членів»²³.

Незважаючи на те, що під документом був підпис Г. Петровського, він не розглядався усіма членами Всеукрревкому і тому не став чинним до того, як його схвалили в Україні. 7 лютого 1920 р. положення про Уккратрударм було розглянуте і затверджене на засіданні Всеукрревкому. В Україні положення про Уккратрударм було опубліковане 10 лютого як спільне рішення РНК РСФРР та Всеукрревкому. У пункті 1 зазначалося: «В районі Півд-Західного фронту (Україна) утворюється Уккратрударм»²⁴. Окрім України він охоплював «Олександрівсько-Грушівський район бувшої Донської округи». Очолив цей орган «особливий уповноважений Ради Оборони на правах голови — член Ради Оборони т. Сталін». До складу Уккратрударму, як відзначалося в «Наказі № 1 по Українській Трудовій армії», увійшли: представник Реввійськради Південно-Західного фронту, він же командуючий Трудармією — Р. Берзін; представники від наркоматів РСФРР: від Наркомпроду — М. Владимиров, ВРНГ — В. Чубар, від Наркомзему — тимчасово Василь Вікторов, від Наркомшляху — Воскресенський, від Наркомпраці — О. Падерін²⁵.

Перше засідання Уккратрударму відбулося 16 лютого. Про ступінь впливовості цього органу свідчить склад його учасників. Окрім названих вище членів Уккратрударму (замість Воскресенського був Артемій Любович, пізніше його замінив Володимир Ксандров) на засіданні були присутні члени Всеукрревкому Веніамін Єрмощенко, Х. Раковський, Г. Петровський, Д. Мануїльський, від Опродкому Південно-Західного фронту — Мойсей Калманович і Михайло Каттель. Найближчими завданнями було визначено досягти «узгодженості відомств військового, продовольчого, земельного, праці, шляхів сполучення і

²³ Об Украинской Советской Трудовой Армии (Положение) // СУ РСФСР. — 1920. — Ст. 26.

²⁴ Про Уккратрударм. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — 1920. — Ст. 18.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 864, арк. 1.

раднаргоспу. Приступити до негайного посилення видобутку вугілля і підвозу хліба, вугілля та відновлення транспорту»²⁶. Як видно із тексту постанови, основний інтерес керівного персоналу Уккратрударму, а в його особі й більшовицької влади загалом, зосереджувався на Донбасі. На засіданнях Уккратрударму постійно брали участь представники України — спочатку Всеукрревкому, а потім РНК УСРР та Президії ВУЦВК.

Сам факт того, що Уккратрударм очолив член політбюро ЦК РКП(б) та нарком у справах національностей РСФРР, говорив про непересічну роль новоутвореного органу влади. У перший місяць фактичної роботи керований Й. Сталіним Уккратрударм розгорнув активну діяльність. Від 16 лютого до 10 березня відбулося 13 засідань²⁷. Саме рішення цього органу стали основою для зміни територіального розмежування між УСРР та РСФРР, про що піде мова далі в окремому розділі. Той же факт, що управління Уккратрударму перебувало в Харкові і його діяльність обмежувалася територією України (в кордонах після 16 квітня 1920 р.), дозволяє назвати його своєрідним органом центральної влади України. Тим більше, що постановою Ради Оборони РСФРР від 17 березня 1920 р. заступником голови Уккратрударму був призначений Х. Раковський²⁸. Його підпис під рішенням цього органу з позначкою «за голову» вперше з'явився ще наприкінці березня 1920 р., а з квітня 1920 р. Раковський вже й формально очолив Уккратрударм²⁹.

За наведеними на IV Всеукраїнському з'їзді рад (травень 1920) даними, чисельність трудармійців на початок травня складала 30 тис. осіб. Ці люди, перебуваючи формально на військовій службі, працювали на відновленні транспорту, у вугільній промисловості тощо³⁰. З часом Уккратрударм створив свої

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 554, арк. 1.

²⁷ Там само, арк. 1–10.

²⁸ Там само, спр. 558, арк. 19.

²⁹ Там само, спр. 554, арк. 11.

³⁰ *Раковский Х.* Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 16-20 мая 1920 г. — Х., 1920. — С. 12.

відгалуження. Обидві регіональні організації — польовий штаб Української трудової армії в Донбасі (створений 31 березня 1920 р., з 13 грудня 1920 р. — штаб Донецької трудової армії, центр — Бахмут) та польовий штаб Української трудової армії на Правобережній Україні (організований в серпні 1920 р., центр — Київ) — були створені з метою поліпшення умов для виконання рішень про мілітаризацію праці. У першому випадку — це постанова Уккратрударму від 20 лютого про мілітаризацію вугільної промисловості, а в другому — постанова від 20 липня 1920 р. про мілітаризацію цукрової промисловості на Правобережній Україні³¹.

Більш широкому застосуванню подібної практики, за визнанням В.Чубаря, зробленим на V Всеукраїнській конференції КП(б)У (листопад 1920 р.), заважало те, що «об'єктивні умови життя на Україні були такими, що примусового залучення до праці не можна було здійснювати у повній мірі внаслідок нестачі сил примусу»³². Бачимо, що про економічну недоцільність чи тимчасовість примусу в даному випадку не йшлося. Процес перетворення цього органу на справжній центр економічного життя України перервала активна фаза війни з польсько-петлюрівськими військами. В цей час Українська трудова армія знову перетворилася на військові частини. Згодом процес зосередження навколо Уккратрударму економічного життя України продовжився.

Підсумовуючи огляд економічних взаємин між УСРР та РСФРР в січні-травні 1920 р., відзначимо наступне. На інституційному рівні загальноукраїнський субцентр влади не мав жодного впливу на регулювання економічних процесів. Кремль вважав, що лише сувора централізація може прискорити економічне відновлення. Згодом там усвідомили, що обласні органи, які будуть координувати усю роботу на місцях, варто таки створити. Зокрема, в резолюції IX з'їзду РКП(б) (березень—

³¹ Центральный государственный архив Советской армии. В двух томах. Том 1. Путеводитель — М., 1991. — С. 373–375.

³² Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. — № 5. — X., 1920. — С. 2.

квітень 1920 р.) відзначалася потреба створення обласних економічних бюро, які «повинні мати широкі повноваження в області безпосереднього керівництва місцевим господарським життям, щоб, об'єднуючи як раднаргоспи, так і районні управління, проводити, на основі затвердженого центром плану, усі необхідні зміни, перекидання сирих матеріалів, робочої сили та ін., та ін., що впливає із обставин»³³.

Спроба втілення ухвалених з'їздом настанов на території України розпочалася вже з літа 1920 р., але на фінансову сферу «широкі повноваження» не поширювалася. Раніше, в січні–березні 1920 р., УСРР від нестачі коштів певним чином рятувала невизначеність фінансових повноважень. У той час, всупереч баченню Кремля, очолюване Я.Ландером фінансове управління Всеукраїнському, а потім і Раднаркому, а також губернські фінансові відділи нерідко перевищували свої повноваження і самовільно відкривали кредити та підвищували заробітну плату. Іншими словами, українські владні органи де-факто користувалися тими повноваженнями, яких не мали де-юре. Але з приїздом М. Туманова підхід до цього питання став більш суворим. Весь негатив такої централізації виявився вже влітку-восени 1920 р.

³³ Резолюция IX съезда РКП(б) «Об очередных задачах хозяйственного строительства» // Девятый съезд РКП(б). Март–апрель 1920 г. — М., 1934. — С. 430.

Розділ III. Шлях до формування договірних відносин між УСРР та РСФРР

III.1. Статус України очима Кремля

Ухвалена IV Всеукраїнським з'їздом рад резолюція про взаємовідносини між УСРР та РСФРР у Кремлі сприймалася як формальне підтвердження факту входження України до складу РСФРР. Цілком буденно на наступному за Всеукраїнським з'їздом рад пленарному засіданні ВЦВК після заслуховування доповіді Г. Петровського було ухвалено «включити до складу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету 30 членів Українського Центрального Виконавчого Комітету»¹. Такий підхід до означення статусу УСРР передбачав можливість обмежити «українське питання» національно-культурною проблематикою, або, іншими словами, культурною автономією.

Для того, щоб зрозуміти, яким було бачення майбутнього української державності, слід звернути увагу на державний устрій Башкирської АСРР. Нагадаємо, що при постановці питання про цю республіку 14 квітня 1920 р. на політбюро ЦК РКП(б) було вирішено відносини з нею формувати «на основі практики, що склалася на Україні»². Таким чином, аналіз формальностей на прикладі з Башкирією дасть можливість прослідкувати бачення Кремлем реального стану та перспектив українсько-російських відносин. Згідно опублікованої 22 травня 1920 р. постанови ВЦВК «Про державний устрій Автономної Радянської Башкирської Республіки» для управління її справами засновувалося 10 башкирських комісаріатів. При цьому у примітці

¹ ДСВ. — Т. IX. Июнь—Июль 1920 г. — М., 1978. — С. 106.

² РДАСП, ф. 17, оп. 163, спр. 56, арк. 1.

відзначалося: «Закордонні справи і зовнішня торгівля залишаються цілковито у віданні Центральних органів»³.

Далі йшов розподіл наркоматів на категорії: «3) З метою збереження єдності фінансової і господарської політики РСФРР на всій території Республіки Народні Комісаріати Башреспубліки: Продовольства, Фінансів, Рада Народного Господарства з відділами Праці і Шляхів Сполучення, Робітничо-Селянської Інспекції і Управління пошти й телеграфу залишаються у безпосередньому підпорядкуванні відповідних Народних комісаріатів РСФРР із зобов'язанням виконання інструкцій та розпоряджень останніх. 4) Народні комісаріати Внутрішніх справ (без Управління пошти і телеграфу), Юстиції, Освіти, Охорони Здоров'я, Соціального Забезпечення та Землеробства автономні у своїх діях і підзвітні безпосередньо перед ВЦВК. Необхідними фінансовими та технічними засобами Автономна Радянська Башреспубліка постачається із загальних коштів РСФРР»⁴. Зауважимо, що на той час рішення про обласні господарчі органи було вже ухвалено, то ж наявність економічних наркоматів в Башкирії цілковито вписувалася в новий курс.

На відміну від Башкирії, в Україні формально існувала посада Наркому закордонних справ, але як ми вже з'ясували, її поява у березні 1920 р. була спричинена винятково зовнішніми чинниками. Говорити про інші спільні та відмінні риси важко хоча б тому, що відносини між УСРР та РСФРР до того часу не були формалізовані. Однак бачення Кремлем шляху такої формалізації на прикладі постанови про Башкирію можна уявити безпомилково: «спільні» наркомати підпорядковуються за прикладом місцевих органів відповідним наркоматам РСФРР, а «автономні» підпорядковуються безпосередньо Всеросійському ЦВК. Окремого всебашкирського управлінського центру з

³ Постановление Всерос. Центр. Испол. Комитета «О Государственном устройстве Автономной Советской Башкирской Республики» // Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–XI.1920. — М., 1920; Национальный вопрос и советская Россия. — М., 1921. — С. 22.

⁴ О Государственном устройстве Автономной Советской Башкирской Республики // Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–XI.1920. — М., 1920. — С. 22.

реальними повноваженнями у постанові про державний устрій Башкирії не названо. Аналогічним ким було ставлення Кремля і до державного статусу України, однак формалізувати його на той час ще видавалося недоречним: йшла активна фаза війни з Польщею. Водночас відтермінування планів щодо узаконення автономного статусу України зовсім не означало, що таких планів не існувало.

Питаннями розвитку національностей, що проживали на території РСФРР, займався Наркомат у справах національностей РСФРР. З огляду на нові потреби, у ньому теж відбувалося реформування. Того ж дня, що й постанова про державний устрій Башкирії, у пресі був опублікований декрет ВЦВК від 19 травня «Про реорганізацію Наркомату національностей». Про найтісніший взаємозв'язок між ухваленням рішення по Башкирії, в основу якого було взято практичні взаємини з УСРР, і реорганізацією Наркомату національностей РСФРР свідчить і той факт, що на засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 15 травня обидві ці проблеми були об'єднані в одному пункті порядку денного, який звучав так: «Про реорганізацію Наркомнацу і встановлення взаємовідносин з Башкирією»⁵. У декреті про реорганізацію Наркомнацу, зокрема, відзначалося: «1/ Кожна національність в межах РСФРР виділяє в Наркомнац з місцевих рад та із з'їздів безпосередньо або через свій Автономний уряд, де такий існує, спеціальне представництво у складі голови та двох членів. 2/ Представництва національностей стають на чолі відповідних відділів Наркомнацу, перетворюючи останні відповідно до потреб трудових мас своїх національностей»⁶.

Наступного дня після ухвалення декрету ВЦВК колегія Наркомату національностей ухвалила однойменне рішення, у якому розтлумачувалися умови реорганізації Наркомнацу. Зокрема, відзначалося: «Для народностей, що мають свої автономні

⁵ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 64.

⁶ Декрет Всероссийского центрального исполнительного комитета о реорганизации Народного комиссариата по делам Национальностей. // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924. под ред. Э.Б. Генкиной. — М., 1949. — С. 197–198.

уряди, або тих, що не встигли їх ще створити, але які живуть компактними масами, організувати замість Відділів і Комісаріатів, що існували раніше, — Відділи при Наркомнаці, для чого закликати ці народності обрати своїх представників на основі постанови ВЦВК від 19 травня. Примітка: Тимчасово встановити існування наступних Відділів: 1) Башкирський, 2) Татарський, 3) Туркестанський, 4) Єврейський, 5) Киргизський, 6) Марійський, 7) Чуваський, 8) Вотський, 9) **Український**, (*курсив автора*) 10) Калмицький, 11) Дагестанський, 12) Чеченський, 13) Інгуський, 14) Осетинський, 15) Мордовський, 16) Німецький, 17) Бурятський, 18) Карельський»⁷.

Побіжний погляд на текст інструкції дає змогу припустити, що йшлося про відновлення українського представництва при Наркомнаці, яке існувало в 1918 р., тобто представництва українців, які проживали компактними масами на території РСФРР (без УСРР). Нагадаємо, що відновлення такого представництва було однією з вимог групи Попова ще в жовтні 1919 р., але тоді вона була відхилена. Однак, якщо вчитатися в текст рішення і знати його контекст, то єдино можливий висновок з цього документу полягає в тому, що українського представництва стосувалася насамперед та частина постанови, де відзначалися «національності, що мають свої автономні уряди», оскільки до тих, що «не встигли їх ще створити» українців РСФРР в Кремлі ніколи не відносили. Такого роду прямі інструкції були отримані від Наркомату національностей РСФРР і керівництвом УСРР. Наркомнац наполягав, щоб в основу діяльності українського представництва була покладена «ідея Представництва Української Республіки як автономної частини РСФРР та українців, які живуть за межами УСРР»⁸.

Таке бачення Кремлем місця України може викликати певні застереження з огляду на те, що 16 червня 1920 р. 30 представників від УСРР було включено до складу ВЦВК. Адже цю

⁷ Постановление Коллегии Наркомнаца. О реорганизации Народного комиссариата по делам Национальностей. // Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–XI.1920. — М., 1920. . — С. 147.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, арк. 1.

делегацію можна вважати за представництво України, що, відповідно, свідчить вищий, ніж автономія, статус УСРР. Однак подібні представництва на той час мали й інші автономні утворення, які входили до складу РСФРР. По суті, представництва автономних республік у ВЦВК та в Наркомнаці були паралельними структурами і їх наявність свідчила про неузгодженість різних гілок влади в РСФРР. Тому, після того, як на фронтах (польському та врангелівському) питання було вже принципово вирішено, у Кремлі взяли за «оптимізацію» національного будівництва.

4 листопада 1920 р. був ухвалений спеціальний декрет ВЦВК та РНК РСФРР у якому наголошувалося: «З огляду на те, що існування при Всеросійському центральному виконавчому комітеті національних представництв автономних радянських республік, що входять до складу РСФРР у тій формі і з тими завданнями, які їм фактично надані тепер, створює паралелізм роботи, що суперечить принципу економії і доцільного використання трудових сил, ВЦВК та РНК постановляє: 1. Самостійні представництва автономних радянських республік та інших національних утворень при Всеросійському центральному виконавчому комітеті у відповідності до декрету про реорганізацію Народного комісаріату з національних справ, передаються в Народний комісаріат з національних справ»⁹. Далі відзначалося, що будь-яке постачання, у тому числі і фінансування, здійснюється винятково через Наркомнац і, відповідно, на представництва при Наркомнаці покладался обов'язок слідкувати за цим.

Рішення про ліквідацію представництв національних автономних республік при ВЦВК було ухвалено у листопаді 1920 р. Але до того часу, незважаючи на пряму вказівку в інструкції Наркомнацу від 19 травня 1920 р., Українського відділу в Наркомнаці РСФРР так і не було створено. Оскільки, як ми вже

⁹ Декрет Всероссийского центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров о передаче представительств автономных советских республик и других национальных объединений при Всероссийском исполнительном комитете в Народный комиссариат по делам национальностей. 4 ноября 1920 г. // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924 / под ред. Э.Б. Генкиной / — М., 1949. — С. 201.

з'ясували, це питання найбільш безпосереднім чином стосувалося визначення державного статусу України, то варто коротко прослідкувати спробу його вирішення.

Політичний характер цієї проблеми зумовив ту обставину, що його спочатку розглядали на політбюро ЦК КП(б)У. Вперше питання «Представництво України в Наркомнаці» було поставлене на порядку денному політбюро ЦК КП(б)У ще 6 червня 1920 р. Його відклали до наступного засідання¹⁰. Реально питання «Про нашого представника при Наркомнаці» було розглянуте лише 30 червня 1920 р., тобто через 10 засідань. Було вирішено «уповноважити тов. Коцюбинського»¹¹. Оскільки постанова про реорганізацію Наркомнацу передбачала представництво у складі 3-х осіб, то 8 липня це питання знову постало на порядку денному політбюро ЦК. Головування Ю. Коцюбинського було підтверджено, членами представництва було призначено Володимира Аусема та Володимира Ляха¹². В тому ж таки липні це рішення було оформлене в радянському порядку, тобто проведене через РНК УСРР¹³. Реально ця делегація, у складі якої у якості секретаря значиться ще Д. Гриценко, приступила до організації українського представництва при Наркоматі національностей РСФРР з 1 серпня 1920 р.¹⁴

Першим завданням цілком логічно стала розробка положення про діяльність Українського представництва при Наркомнаці, яке мало унормувати його існування та визначити основні функції та завдання. З огляду на характер призначення делегації, (не через «місцеві Ради і їх з'їзди безпосередньо», а «через свій автономний уряд»¹⁵) керівники Наркомнацу цілком обґрунтовано сподівалися, що вона буде представляти насамперед УСРР.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 25.

¹¹ Там само, арк. 39.

¹² Там само, арк. 43.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, арк. 1.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Декрет Всероссийского центрального исполнительного комитета о реорганизации Народного комиссариата по делам Национальностей. // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924. под ред. Э.Б. Генкиной. — М., 1949. — С. 197.

Але в ході опрацювання положення делеговані політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркомом УСРР діячі дійшли думки, що статус УСРР вищий за автономні утворення у складі РСФРР. У доповідній записці до РНК УСРР з приводу діяльності представництва за підписом Ю.Коцюбинського відзначалося:

«Оскільки в межах РСФРР живуть громадяни українського походження, то Наркомнац вправі створити при собі представництво цих українців, але зовсім не Представництво України як держави. Юридично становище Української СРРеспубліки, як в межах Російської Федерації, так і в міжнародному масштабі, визначається як становище незалежної держави, яка знаходиться у федеративному зв'язку з РСФРР та тими автономними республіками, які створені постановою ВЦВК на її території. Відповідно, якщо за міркуваннями вищої державної політики Раднарком України визнає за необхідне заснувати своє повноважне Представництво при Уряді РСФРР, то це представництво аж ніяк не може входити до Наркомнацу як його складова частина, всіляко підпорядкована його керівництву, але повинно існувати як орган Раднаркому України, лише ним призначений, знаходитися на його утриманні і бути лише перед ним відповідальним»¹⁶.

Відповідно до цих уявлень був складений проект «Положення про українське представництво при Наркомнаці». У суворій відповідності до § 5 декрету ВЦВК «Про реорганізацію Народного комісаріату зі справ національностей» від 19 травня, з дослівним його цитуванням, у проекті положення були обґрунтовані завдання представництва. Вони названою нами делегацією на чолі з Ю. Коцюбинським бачилися такими: «а/ робота та проведення в життя усіх заходів, що забезпечують братське співробітництво Української національності з усіма іншими національностями та племенами, що входять до складу РСФРР. / підстава: § 5 пункт *a* декрету; б/ участь в опрацюванні та спостереження за проведенням в життя усіх заходів, що забезпечують інтереси українських трудящих мас, що проживають за межами Української Соціалістичної Радянської Респуб-

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, арк. 2.

ліки на території РСФРР / підстава: § 5 пункт **б** декрету; в/ розробка спірних питань, пов'язаних з національним черезсмузжям / підстава: § 5 пункт **в** декрету»¹⁷. Слід відзначити таку деталь: найбільш активним діячем вказаного представництва, чи, як відзначав у листі до ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1920 р. член колегії Наркомнацу А. Каменський, «фактичним керівником відділу»¹⁸, був Володимир Лях.

Ставлення до проблеми членів українського представництва не задовольняли Кремль, і насамперед керівництво Наркомнацу. Українців РСФРР там не вважали такими, що потребують окремого обслуговування. 23 вересня 1920 р. на засіданні колегії українського представництва був присутній заступник наркому зі справ національностей РСФРР Абрам Каменський (на початку 1918 р. — нарком державного контролю в Донецько-Криворізькій республіці, на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У — делегат від Південно-Західного фронту). При визначенні функцій українського представництва А. Каменський зауважив, що його обов'язком має бути: «1) Обслуговувати всебічно потреби українців, котрі живуть поза межами України; 2) Виконувати різні доручення Українського Раднаркому. У зв'язку з цими завданнями Українське Представництво повинно мати подвійну підпорядкованість — Наркомнацу РСФРР та Раднаркому України»¹⁹. Іншими словами — Україна мала завершити процес перетворення на автономну республіку у складі Росії.

Пропозиція А. Каменського відповідала баченню його безпосереднього керівника Й. Сталіна, який, разом із Г. Зинов'євим, у 1920 р. був відповідальним за Україну в політбюро ЦК РКП(б). Сталін знав про відсутність реальних відмінностей в управлінні радянською Україною та автономними республіками РСФРР, а тому бажав формалізувати існуюче становище. Тим більше, що навіть у тогочасній системі координат український тип автономії не виглядав найвищим в рамках радянської держави. 10 жовтня 1920 р. у газеті «Правда» була опублікована стаття

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 432, арк. 1.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 567, арк. 123.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, арк. 8.

Й. Сталіна, у якій він, зокрема, зазначав: «Радянська автономія не є щось застигле раз і назавжди дане, вона допускає найрізноманітніші форми і ступені свого розвитку. Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до більш широкої, політичної автономії (башкири, татари Поволжя, киргизи), від широкої, політичної автономії, до ще більш розширеної її форми (Україна, Туркестан), нарешті, від українського типу автономії — до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан)»²⁰.

До жовтня 1920 р. жодного випадку заперечення ким-небудь з компартійно-радянського керівництва «автономістських» щодо УСРР поглядів знайти не вдалося. Натомість аналіз тогочасних рішень дозволяє дійти висновку, що названі керівництва Наркомнацу РСФРР відбивали спільну позицію кремлівських керманічів. Приміром, у матеріалах до II конгресу Комінтерну, написаних на початку червня, В. Ленін своє бачення майбутніх взаємин РСФРР з радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання — як форма переходу до повної єдності»²¹. Однак комплекс зовнішніх та внутрішніх обставин змусив Кремль змінити підходи до визначення статусу України, а відтак і до форми взаємовідносин РСФРР та УСРР.

Українська сторона намагалася відстояти свій вищий у порівнянні з автономіями РСФРР статус. Про це, зокрема, свідчило те положення про українське представництво при Наркомнаці, про яке згадувалося вище. Однак на пропонуваннях українською стороною засадах воно так і не почало діяти, позиція Наркомнацу полягала у тому, щоб воно представляло насамперед УСРР. Тому, як відзначалося на засіданні представництва від 7 листопада 1920 р., мандатів від Наркомнацу їм надано не було, технічні умови існування були вкрай важкими²². Але на пропонуванні Каменським засади українська сторона погодитися не могла. Адже компартійно-радянське керівництво України звик-

²⁰ Сталін Й.В. Твори. — Т. 4. — Листопад 1917–1920. — К., 1948. — С. 352.

²¹ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 461.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, арк. 9.

ло з усіма наболілими питаннями звертатися напряму до центральних органів влади та особисто В. Леніна. Плановане зрівнювання України з іншими автономіями та обмеження адресату можливих апеляцій виключно Й. Сталіним як керівником Наркомату не задовольняло Харків. Посиленню позиції української сторони сприяли зовнішні чинники, насамперед — визнання України незалежною державою під час перемовин із Польщею. Тому на засіданні українського представництва від 7 листопада 1920 р. було ухвалено рішення написати доповідь в Раднарком України з пропозицією реорганізувати українське представництво у відділ при Наркомнаці, а представництво УСРР зробити окремо²³.

У цій пропозиції було одне формальне неузгодження — представники українського відділу при Наркомнаці, якщо вони не представляли б УСРР, не повинні були призначатися керівництвом УСРР, їх потрібно було обирати на з'їздах рад тих місцевостей, де українці проживали компактними масами. Це було враховано керівництвом УСРР. Під час розгляду питання «Про представництво УСРР в Наркомнаці» на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня було вирішено: «Представництво при Наркомнаці ліквідувати, при організації українського відділу для роботи серед українців, що проживають на території РСФРР, виявляти йому всіляке сприяння. При Наркомзаксправі РСФРР створити місію з тов. Коцюбинським на чолі та двох радників — Ляха та Аусема»²⁴.

Фактично йшлося про формальну зміну статусу України: цим рішенням із автономної частини РСФРР вона конституювалася на рівноправну з нею республіку. При цьому УСРР висловлювала готовність турбуватися про українців РСФРР. Але після укладення Союзного Договору від 28 грудня 1920 р. питання про організацію Українського відділу відпало саме собою — окремо від УСРР українці, що проживали компактними масам на території РСФРР, не вважалися вартими уваги. Ні в ухваленому 5 березня 1921 р. на засіданні Ради національностей

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, арк. 9.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 120.

Наркомнацу РСФРР «Положенні про Раду національностей при Народному комісаріаті зі справ національностей»²⁵, ні в однойменній постанові ВЦВК від 21 квітня 1921 р.²⁶ про Український відділ навіть не згадувалося, начебто думки про утворення такого зовсім не існувало. Щоправда, в постанові від 21 квітня 1921 р. перед переліком наявних та новостворюваних відділів при Наркомнаці відзначалося, що цим документом змінюється декрет від 19 травня 1920 р., а в примітці після переліку ще раз зазначалося: «Усі інші національні відділи, окрім відділу національних меншин, ліквідовуються»²⁷.

Цікава деталь, що свідчить як про еволюцію поглядів центру, так і про деяке «гальмування» з боку Наркомату національностей: у першому з двох названих документів серед представництв «автономних республік та областей» називалося Білоруське, а в другому його вже не було. Ймовірно, колегія Наркомнацу просто «забула» про Союзний Робітничо-Селянський Договір між РСФРР і Соціалістичною Радянською Республікою Білорусі (СРРБ) від 16 січня 1921 р.²⁸, який був складений за прикладом українсько-російського договору. У ньому визнавалася незалежність Білорусії та встановлювалися «договірні» відносини. До речі, з якоїсь причини в газеті «Известия ВЦИК» цей договір

²⁵ Положение о Совете национальностей при Народном комиссариате по делам национальностей. 5 марта 1921 // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924. под ред. Э.Б. Генкиной. — М., 1949. — С. 204.

²⁶ Постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета об утверждении «Положения о Совете национальностей при Народном комиссариате по делам национальностей» и постановления «О национальных представительств и подотделах при Народном комиссариате по делам национальностей». 21 апреля 1921 // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924. /под ред. Э.Б. Генкиной/. — М., 1949. — С. 207–209.

²⁷ Постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета об утверждении «Положения о Совете национальностей при Народном комиссариате по делам национальностей» и постановления «О национальных представительствах и подотделах при Народном комиссариате по делам национальностей». 21 апреля 1921 // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924. /под ред. Э.Б. Генкиной/. — М., 1949. — С. 209.

²⁸ Союзний Робітничо-Селянський Договір між РСФРР і Соціалістичною Радянською Республікою Білорусі // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 158–159.

був надрукований лише 6 квітня 1921 р., що побічно підтверджує наше припущення.

Вказане визнання України як «не-частини» РСФРР відбулося вже наприкінці грудня 1920 р. До того ж часу перспективи еволюції державного статусу України бачилися не такими. Під тиском Кремля та у відповідності із завданнями утвореної ще 7 лютого 1920 р. «комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР», а також згідно настанов II конгресу Комінтерну, в постанові якого, за образним виразом В. Затонського, «за приклад вирішення національного питання в умовах надзвичайно важкого становища перехідного періоду ставиться метод федерації національних Радянських республік», українське керівництво було змушене готуватися до формального входження УСРР до складу РСФРР. Вже рішення IV Всеукраїнського з'їзду рад про відносини УСРР та РСФРР тлумачилося більшовицьким центром як входження України до складу РСФРР. Щоправда, там відзначалося, що УСРР «є членом Всеросійської (*а не «Російської» — Авт.*) Соціалістичної Федеративної Республіки»²⁹.

Наявність слова «Всеросійська», а не «Російська» в назві федерації, як і факт невнесення тим з'їздом рад змін до Конституції УСРР, іноді тлумачиться як аргумент проти тези про спробу Кремля завершити переведення України в автономний статус. Щодо назви, то, справді, видається, що таким формулюванням влада УСРР намагалася відхреститися від аналогії з «єдиною-неділимою» та продемонструвати наднаціональний та рівноправний характер цього об'єднання. Втім, це зовсім не означало, що погляди Кремля були такими ж. Приміром, нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін відзначав в одному з листів до ЦК РКП(б), що «4-й з'їзд Українських рад висловився за входження України до РСФРР»³⁰. Саме таке розуміння було правилом серед керівників РСФРР. Щодо другого заперечення, то як контраргумент зауважимо, що в аналогічному випадку із

²⁹ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР // 33 України. — 1920. — Ст. 245.

³⁰ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 314, арк. 67.

створенням СРСР зміни до Конституції УСРР були внесені IX Всеукраїнським (VIII-й з'їзд відбувся в січні 1924 р.) з'їздом рад вже в травні 1925 р., тобто навіть не відразу після того, як Договір та Декларація про утворення СРСР вступили 6 липня 1923 р. в дію. Про можливість внесення змін до Конституції ще до укладення такої угоди навіть не йшлося. Так само і в 1920 р. — зміни до Основного закону УСРР не могли бути внесені до відповідного рішення ВЦВК або укладення Договору, чи, як це називалося в 1920 р., ухвалення федеральної конституції.

Остаточно обидва названі аргументи спростовуються проектом постанови ВУЦВК про «надання представлення П'ятому Всеукраїнському З'їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів про необхідність внесення змін до Конституції УСРР». Тобто вважалося, що до часу проведення V Всеукраїнського з'їзду рад формальний статус радянської України вже буде визначений і його потрібно буде лише узаконити. Серед запропонованих у цьому проекті змін було положення про те, що «УСРР входить на основі добровільної згоди, котра може бути в будь-який час змінена сторонами, що домовляються, до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має своє представництво у всіх федеративних органах»³¹. Бачимо, що йдеться про «Російську», а не «Всеросійську» федеративну республіку.

З проекту названої постанови слід зробити висновок про те, що, з огляду на настрої в Кремлі, відмовитися від входження до складу РСФРР керівництво радянської України не могло, але разом з тим намагалося якось продемонструвати свій вищий у порівнянні з іншими автономіями РСФРР статус. Зокрема, спробувало закріпити за собою право на відмову від угоди, яке вже у Договорі про створення СРСР трансформувалося у право на вихід зі складу СРСР. Названий проект не став реальністю. З огляду на економічні і зовнішньополітичні чинники формальні підходи були змінені, входження України до складу РСФРР так і не було остаточно формалізовано. Ці чинники будуть проаналізовані в наступних підрозділах.

³¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 572, арк. 1.

III.2. Зовнішній вплив

Вже зазначалося, що у короткотерміновій перспективі війна з Польщею зумовила посилення централізаційних тенденцій. Однак вже у середньостроковій вона мала протилежні наслідки. Після того, як військову загрозу вдалося подолати і Червона армія ледь не захопила Варшаву, мобілізаційна складова централізації, що подавалася як звільнення України від імперіалістів, відпала сама собою. Натомість сумнівний статус УСРР як державного утворення заважав ствердженню остаточної перемоги в польсько-радянському протистоянні та псував імідж радянської Росії в Європі.

Зовнішні впливи на формування статусу УСРР та її взаємин з РСФРР можна розділити на два чинника. *Перший* можна умовно означити як «зовнішньоукраїнський» фактор. Його наявність зумовлюється необхідністю отримати підтримку представників української еміграції та українців Галичини. Причому у випадку з еміграцією мова йшла не про непримиренних супротивників більшовизму, а про можливих симпатиків УСРР — представників українських соціалістичних партій. Цей фактор найбільш безпосереднім чином впливав і на внутрішньоукраїнську ситуацію, адже в Україні соціалістичні партії мали вагомий вплив, а вихідці з Галичини прокомуністичного спрямування працювали в українських органах влади. *Другий* чинник слід означити як потребу позбавити легітимності УНР і ліквідувати її як репрезентанта українського народу на зовнішньополітичній арені. Звичайно, в першу чергу такі зусилля більшовицької влади були спрямовані на союзника УНР-Петлюри — Польщу, але нею не обмежувалися.

Перший чинник, тобто «зовнішньоукраїнський» фактор, став надзвичайно актуальним вже після початку війни з Польщею. Але орієнтація на нього і використання української еміграції та галицьких українців в інтересах більшовицької влади стали можливими лише завдяки здійсненій ще наприкінці 1919 р.

демонстративній зміні гасел і визнанню помилок в «українському питанні».

«Новий курс» допоміг більшовикам отримати значну кількість прихильників за межами УСРР. Незалежницькі гасла справили вплив на провідників партії українських есерів. У лютому 1920 р. ЦК УПСР заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і «незалежної УСРР». У заяві керівників партії вказувалося на такі підстави для зміни позиції: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні»¹.

Протягом першої половини 1920 р. відбулося три партійні конференції УПСР за кордоном. Питання про ставлення УПСР до більшовицької влади достатньо досліджене. Тому ми достовірно процитуємо вже написане: «*Друга Конференція (24–26 квітня 1920 р. в Празі)* «вважала, що “уряди” Петлюри, Мазепи, Петрушевича не мають нічого спільного з народоправством, а хочуть створити своє панування шляхом грубого захоплення влади, насилля над народом і політикою, тому УПСР мусить [їх] поборювати. Конференція диктувала вихід УПСР з II Інтернаціоналу і солідаризувалася з III [Комуністичним] Інтернаціоналом.

Третя Конференція (22–24 травня 1920 р. у Празі) видала свою декларацію у зв'язку з договором Петлюри з Польщею, в якій таврувала “українського зрадника Петлюру, що грає низьку роль легалізатора злочинства польської шляхти проти українського народу”»².

У згоді із зазначеними рішеннями конференцій Михайло Грушевський та Олександр Жуковський, які ще на Першій конференції були обрані відповідно головою та секретарем Закор-

¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 39.

² Жуковський Аркадій (Франція, Париж). Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924. — Укр. іст. журн., 2002, — № 1. — С. 102.

донної Делегації УПСР, у липні 1920 р. передали В.Затонському адресованого до ЦК КП(б)У листа, у якому, зокрема, відзначалося: «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції...»³. На співробітництво з українськими есерами більшовики, звичайно, не пішли, але нейтрально-позитивне ставлення УПСР до більшовицької влади відіграло свою роль в зміцненні більшовицького режиму. З іншого боку, бажання не дати вагомих підстав для перетворення українських есерів на відвертих ворогів більшовицько-радянської влади стало одним із чинників відмови Кремля від намірів негайно узаконити «автономізацію» України.

Більш важливою для більшовицької влади була позиція групи В. Винниченка, який ще у вересні 1919 р. остаточно розірвав стосунки з УСДРП і створив у Відні Закордонну групу українських комуністів, серед учасників якої були такі знакові фігури як Володимир Левинський, Василь Мазуренко тощо⁴. Винниченко, як і Петлюра, був вихідцем з лав УСДРП, він брав найактивнішу участь у творенні УНР і тому його позиція могла бути використана в антиуенерівській пропаганді більш ефективно. До того ж Винниченко, насамперед через свою непримирну позицію до угоди з Польщею, користувався значною підтримкою чималого загону українських соціал-демократів в Галичині, яких Кремль намагався залучити на свій бік. Тому до пропозицій про співробітництво, які виходили від цього діяча, більшовицьке керівництво поставилося більш уважно.

Сам В. Винниченко, який щиро вірив в ідеали комунізму як ідеології, що знищить не лише соціальне, а й національне гноблення, вважав незалежницькі гасла більшовиків не тактичною

³ *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 179; Весь документ знаходиться тут: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 33–37.

⁴ *Солдатенко В.Ф.* Документи ЦК РКП(б) про Винниченка. // Укр іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 73.

(тимчасовою), а стратегічною зміною політики Кремля в «українському питанні». Тому резолюція РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» завела його в оману. Він писав: «В цій резолюції російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання»⁵. З огляду на таке бачення ситуації в Україні як Винниченком, так і його соратниками, він «з дозволу спільної конференції Закордонної групи УКП і Закордонної організації УПСР (25 лютого 1920 р.) офіційно звернувся до радянської влади з проханням надати можливість повернутися на Україну»⁶.

У закордонній пресі В. Винниченко опублікував декілька прорадянських статей, які справили враження на більшовицьких керманічів. Х. Раковський вирішив, що В. Винниченка можна успішно використати з метою зміцнення більшовицької влади. У телеграмі від 9 травня 1920 р., надісланій Й. Сталіну, В. Леніну та Л. Троцькому, керманіч УСРР питає: «Прошу відповіді з приводу піднятого вже місяць тому питання про використання Винниченка. При ознайомленні з виданими ним газетами та його листами видно, що зберігаючи свій націоналістичний душок, в деяких питаннях, як наприклад в питанні про економічне об'єднання з Росією, він пішов набагато далі, ніж боротьбисти напередодні свого вступу [до КП(б)У]. Я повідомив, що він натякає про його призначення Уповноваженим Радянської України і пропонував через Коппа, заручившись формальною декларацією про те, що він цілком розділяє програму Українського уряду, погодитися на таке призначення, яке в даний момент буде не без значення, і всередині, і для закордону»⁷.

Статті В. Винниченка й до цієї телеграми використовувалися в УСРР з пропагандистськими цілями. Як відзначалося в одному з директивних листів у квітні 1920 р., який за підписом

⁵ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина III. — Відень, 1920. — С. 486.

⁶ *Солдатенко В.Ф.* Документи ЦК РКП(б) про Винниченка. // Укр іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 74.

⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 440, арк. 2.

Х. Раковського було відправлено в усі губревкоми та губпарткоми, текст В. Винниченка, де він критикував С. Петлюру та визнавав деякі власні помилки, «варто оголосити в партійній пресі та широко розповсюдити в листівках російською та українською мовами»⁸.

Згодом ініціативу перехопив Кремль. Але в ЦК РКП(б) далеко не завжди (або несвоєчасно і не в повному обсязі) повідомляли український субцентр влади про свої рішення. Цей недолік, який був розглянутий на засіданні політбюро ЦК КП(б)У на прикладі з В. Винниченком, був характерним і для інших «українських» рішень. Тому 10 травня 1920 р. при розгляді на політбюро ЦК КП(б)У пункту 8 порядку денного «Про Винниченка» було ухвалене більш узагальнене рішення: «З огляду на те, що багато рішень ЦК РКП, що стосуються України, своєчасно не повідомляються, звернутися до ЦК РКП з пропозицією повідомляти найважливіші рішення телеграфом чи телефоном»⁹.

Більшу частину рішень політбюро ЦК РКП(б) про Винниченка, як вже зауважувалося вище, опублікував в «Українському історичному журналі» В. Солдатенко¹⁰. У супровідному коментарі-розвідці до цих документів досить детально простежені зусилля В. Винниченка, спрямовані на досягнення взаємоприйнятних умов співробітництва з більшовиками та мотиви, якими він керувався¹¹. Однак у коментарях історика є логічні неузгодження та й витяги з протоколів рішень ЦК РКП(б) за визначений ним хронологічний період наведені не усі. На це варто звернути увагу.

В. Солдатенко навів рішення політбюро ЦК від 1 червня 1920 р., яким було ухвалено «прийняти пропозицію Винниченка про вступ до нашої партії, доручивши Каменеву повідомити йому про майбутню серйозну роботу в Україні з тим, щоб він

⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 12.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 16.

¹⁰ Солдатенко В.Ф. Документи ЦК РКП(б) про Винниченка. // Укр іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 70–71.

¹¹ Там само. — С. 73–89.

попередньо відправився з т. Зинов'євим до Петрограду, а потім з ним же в найближчому майбутньому на Україну»¹². Історик також опублікував і проаналізував у своїх коментарях рішення Кремля від 8 та 15 червня, зокрема представив своє бачення щодо так і не здійсненої пропозиції (забалотованої Кремлем) про призначення В. Винниченка на посаду наркома освіти УСРР. Але міркування В. Солдатенка, в яких він відзначає побоювання Кремля щодо «світоглядних позицій і орієнтацій» В. Винниченка, які той міг реалізувати на цій посаді, не виглядають переконливими. Адже наркомом освіти на той час був інший діяч зі схожим з винниченківським і, головне, проукраїнським баченням — Г. Гринько. Зміна його на В. Винниченка жодного пропагандистського виграшу більшовицькій владі не дала б. А вислів В. Солдатенка про те, що вирішення цього питання свідчило про наміри Кремля «протиставити можливим націоналістичним «збоченням», «рецидивам» В. Винниченка принципово інтернаціоналістську позицію одного із загально-визнаних ще з початку імперіалістичної війни борця за міжнародну пролетарську солідарність, керівника Комінтерну» взагалі жодним реальним аргументом, окрім хіба що назви посади, не підтвержені.

Ті факти, що достеменно відомі, вказують, що В. Винниченка відправляли до Г. Зинов'єва, а самого Г. Зинов'єва в Україну, не тому, що він був «інтернаціоналістом», а тому, що йому була добре відома українська тематика. Зокрема, він добре знався на українських прокомуністичних групах. Дійсно, цьому сприяла його посада голови виконкому Комінтерну, адже саме за участі Г. Зинов'єва відбувалися наприкінці 1919 — на початку 1920 р. перемовини з боротьбистами, до Комінтерну апелювали П. Попов, «укапісти» і та ж «закордонна група УКП», провідником якої був В. Винниченко. Але цим знайомство Г. Зинов'єва з Україною не обмежувалося. У травні 1920 р. саме він був представником політбюро ЦК РКП(б) в Україні. Зокрема, його доповідь про війну з поляками була пунктом другим порядку

¹² Солдатенко В.Ф. Документи ЦК РКП(б) про Винниченка. // Укр іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 70.

денного роботи IV Всеукраїнського з'їзду рад¹³. Потім саме Г. Зинов'єва, разом з В. Леніним, було обрано в почесні члени ВУЦВК за результатами роботи з'їзду¹⁴. Тому цілком логічно, що коли постало питання про роботу Винниченка в Україні, то думка Г. Зинов'єва, поряд з думкою Й. Сталіна, який з кінця травня 1920 р. знову переїхав до України, враховувалася в першу чергу, і саме Г. Зинов'єва відряджали до України з метою з'ясувати ситуацію. Зауважимо, що Г. Зинов'єв представляв політбюро ЦК РКП(б) і на V конференції КП(б)У, яка відбулася у листопаді 1920 р., а висловлені ним там доволі необережні слова про українську культуру пригадали вже пізніше, коли Сталін борювався з «ноювою опозицією».

Заперечення пропагандистсько-ідеологічного стимулу як основної причини використання Г. Зинов'єва при вирішенні питання з Винниченком не є головною увагою до написаного В. Солдатенком. При публікації документів та наданні до них коментарів з поля зору історика випала постанова політбюро ЦК РКП(б) від 18 червня 1920 р. Її зміст був таким: «Призначити тов. Винниченка членом РВР Захфронту. Спрямувати Винниченка на Україну в Кременчук через Харків разом із Петровським. Питання про призначення Винниченка Наркомвоєном України відкласти до отримання нового висновку тов. Сталіна і Раковського»¹⁵. З огляду на те, що цей сюжет із якоїсь причини лишився поза увагою В. Солдатенка, ми приділили йому більше уваги.

Рішення політбюро ЦК РКП(б) від 18 червня було логічним наслідком телеграми Й. Сталіна Л. Троцькому від 11 червня 1920 р., яку вже опублікував Валерій Васильєв. У ній Й. Сталін, відповідаючи на питання Л. Троцького «як уявляє собі можливим використати Винниченка для роботи на Україні, зокрема,

¹³ Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — X., 1932. — С. 66.

¹⁴ Там само. — С. 98.

¹⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 89, арк. 1.

для боротьби з Петлюрою»¹⁶ відзначав: «1. Петлюра являє собою серйозну силу в губерніях Зах[ідної] України, по всій Київській губернії й, зокрема, Полтавській; більш серйозну, ніж наші Ради. ... Про Радвладу селяни знають лише те, що у неї чимало військ і вона відбирає хліб. Зважаючи на все це, я думаю, що поява Винниченка на нашому горизонті має зіграти найбільш серйозну роль в боротьбі з серйознішим ворогом революції на Україні, тобто з петлюрівщиною. 2. Призначення Винниченка Наркомвоєном України ... вважаю найбільш зручною і доцільною комбінацією. 3. Якщо б Винниченко поставив питання про створення інституту Голови Реввійськради Південно-Захід[ного фронту] і призначення на цю посаду, я б не заперечував проти такої комбінації. 4. Проти призначення Винниченка членом Реввійськради Південно-Захід[ного фронту] ніяких заперечень не маю»¹⁷.

Візит В. Винниченка в Україну відбувся з 25 червня по 6 липня 1920 р. і був, як відзначив В. Солдатенко, «вкрай невдалим»¹⁸. Питання про те, чому ні названі пропозиції Й. Сталіна, ні рішення політбюро ЦК РКП(б) від 18 червня так і не були реалізовані, ще недостатньо досліджене. Проте деякі деталі, що допоможуть вибудувати логічний ланцюжок подій, нам вдалося з'ясувати.

У порядку денному засідань політбюро ЦК РКП(б) від 15 та 18 червня стояли відповідно питання «Про поїздку Зинов'єва на Україну» та «Про поїздку Зинов'єва»¹⁹. На одному з цих засідань, швидше за все на другому, оскільки саме там в рішенні стосовно від'їзду до України Винниченка згадується Г. Пет-

¹⁶ Цитовано за: *Васильєв В.Ю.* Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. // Укр. істор. журн. — 2006. — № 5. — С. 162.

¹⁷ Цитовано за: *Васильєв В.Ю.* Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. // Укр. істор. журн. — 2006. — № 5. — С. 162.

¹⁸ *Солдатенко В.Ф.* Документи ЦК РКП(б) про Винниченка. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 73–89.

¹⁹ Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 69.

ровський, політбюро заслуховувало повідомлення Г. Зинов'єва про Україну. На цьому засіданні був присутнім Г. Петровський, який в той час перебував у Москві і, як вже згадувалося, 16 червня виступав на сесії ВЦВК. Саме Петровський по поверненню до України повідомив членів ЦК КП(б)У про «вкрай песимістичні висновки, які зробив про нашу роботу т. Зинов'єв у своїй доповіді на Політбюро та групою відповідальних працівників в Москві»²⁰.

Після ознайомлення з такою оцінкою становища в Україні Х. Раковський написав В. Леніну листа, у якому категорично не погодився з нею. Він відзначив: «Я не знаю, наскільки повідомлення т. Петровського відповідає суті тієї доповіді Зинов'єва, але... його висновки дуже поспішні»²¹ (*мовою оригіналу* — «*скоропостижные*», — *Авт.*). Далі Х. Раковський доволі переконливо доводив, що хоча партійна і радянська робота в Україні ще потребує удосконалення, все-таки керівництво УСРР не в тім'ячко бите і загалом добре контролює ситуацію²². Ймовірно, така позиція керівництва УСРР, у купі із скептичною оцінкою повноважень українського субцентру влади самими В. Винниченком, який не збирався бути весільним генералом, зумовили його повернення до Москви. Невдалі переговори спонукали Винниченка до думки про еміграцію. Зокрема, В. Солдатенко відзначає: «13 липня В. Винниченко починає клопотатися про від'їзд закордон. Просить у К. Радека і Г. Чичеріна доручень від III Інтернаціоналу до Америки, щоб туди направитися»²³. Однак вирішення питання затягнулося, а згодом початок нового наступу польських військ зумовив повернення В. Винниченка до України.

Відразу по приїзду він, ймовірно, заявив про небажання займатися політичною діяльністю. До такого висновку спонукає датована 20-м серпня 1920 р. телеграма Х. Раковського (підпи-

²⁰ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 14508, арк. 2.

²¹ Там само, арк. 3.

²² Там само, арк. 3–6.

²³ Солдатенко В.В. Третя Голгофа // *Кульчицький Станіслав, Солдатенко Валерій. Володимир Винниченко*. — К., 2005. — С. 251.

сана у якості члена ЦК КП(б)У та голови РНК) до Київського губпарткому: «Товариш Винниченко Володимир Кирилович, член УКП закордоном, вибрав місцем свого мешкання м. Київ та висловив побажання, щоб Радянська влада забезпечила його квартирою та пайкою з тим, щоб він міг зайнятися літературною працею. З огляду на це, Центральний Комітет партії просить Вас надати тов. Винниченку всіляке сприяння в його облаштуванні в місті Києві і забезпечити його квартирою, дровами, пайкою і взагалі усіма необхідними засобами існування»²⁴. Цю телеграму Раковський надіслав на виконання рішення політбюро ЦК про Винниченка від 19 серпня 1920 р. такого змісту: «Дозволити перебування в Києві, доручивши губкому матеріально його забезпечити»²⁵.

Незабаром ситуація змінилася і вже 1 вересня 1920 р. пунктом першим порядку денного засідання політбюро ЦК КП(б)У знову було питання «Про Винниченка». Ухвала була такою: «а) З огляду на нову заяву Винниченка про бажання увійти в партію і уряд, доручити тов. Раковському вести з ним переговори і домогтися письмових декларацій, які б зв'язували його з партією; б) Питання про характер роботи залишити відкритим»²⁶. Як це рішення, так і подальші перипетії подій, що пов'язані із спробою Винниченка увійти до вищих органів влади, ґрунтовно досліджені в історичній літературі. Зокрема, про це йдеться в проаналізованій нами В. Солдатенка, у якій він простежив не лише мотиви дій В. Винниченка, а й навіть розлогі цитати із написаних ним документів та розглянув офіційні рішення ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) з цього приводу²⁷. Але нас насамперед цікавить мотивація офіційного керівництва УСРР.

В. Солдатенко, з посиланням на біографічну хроніку В. Лєніна, згадав про пояснювальну записку від РОСТА з приводу публікації повідомлення про призначення В. Винниченка.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 568, арк. 72.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 64.

²⁶ Там само, арк. 69.

²⁷ *Солдатенко В.Ф.* Документи ЦК РКП(б) про Винниченка. // Укр іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 81–88.

Оскільки цей документ досить детально висвітлює хронологію подій 8 та 9 вересня 1920 р., вважаємо за доцільне викласти повний його зміст: «У відповідь на вашу телеграму повідомляю наступне: «Декрет про призначення Винниченко був даний 8 вересня канцелярією Раднаркому співробітнику Укрроста, для публікації в газетах. Декрет підписали заступник голови ЦВК Мануїльський, голова Раднаркому Раковський та секретар ЦВК Кабаненко. 9 вересня декрет був надрукований в газетах. 9-го вночі питання отримало нову постановку в політбюро ЦК, Винниченко почав вимагати право вирішального голосу в Політбюро та Оргбюро. Політбюро не погодилося. Раковський о 12 годин ночі 9 вересня говорив по телефону в редакцію газет, він дав розпорядження не друкувати нічого про Винниченка, але було пізно. 10-го вранці газета «Пролетарій» надрукувала статтю, у якій віталосся призначення Винниченка. Грамота Мануїльського, який поїхав до Риги 8 вересня, вже була підписана Наркомзаксправ Винниченко. Лише сьогодні виїжджає до Москви кур'єр з новими грамотами за підписом Раковського. Таким чином, декрет було надано УКРОСТА, який отримав його офіційно із канцелярії Раднаркому для публікації. Передав [відповідь на телеграму від ЦК РКП(б)] — Шубін, 11.09. 9 год. 15 хв.»²⁸. Відзначимо, що датована 7-м вересня 1920 р. копія вказаної постанови ВУЦВК та РНК УСРР про призначення Винниченка з підписами трьох зазначених у цій пояснювальній записці осіб зберігається в архіві²⁹, а в протоколі засідання РНК УСРР від 7 вересня серед присутніх зазначений В.Винниченко вже в якості наркома закордонних справ та заступника голови Раднаркому УСРР³⁰.

16 вересня, коли вже остаточно було розставлено усі крапки над «і», на вимогу ЦР РКП(б) Х. Раковський (авторство встановлено за змістом документу) надав такі пояснення цій історії: «Особливого матеріалу у справі, про яку ви питаєте, окрім декларації, яку привіз Мануїльський до Москви, немає. Усі

²⁸ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 15353, арк. 2.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 573, арк. 12.

³⁰ Там само, спр. 579, арк. 1.

члени Цека України, і, зокрема, я, намагалися піти назустріч і створити комбінацію, рахуючись з її вигідністю з точки зору міжнародної. Але названа особа підходила до питання входу в партію з точки зору суто персональної, внаслідок чого і провалилася вся комбінація. Ми враховували головним чином момент міжнародної політики, так як для внутрішніх українських відносин ця комбінація має значно більше негативного, аніж позитивного боку»³¹.

Висловлену Х. Раковським думку про «внутрішню негативність» (для ЦК КП(б)У) призначення Винниченка фактично підтверджував у датованому 10-м липня 1920 р. листі до В. Винниченка Федір Конар (один із керівників Червоної Української галицької армії). Цей документ широко відомий в історіографії, зокрема, його любляють цитувати російські дослідники, коли таврують український «націоналізм». Ф. Конар у названому листі відзначав, що із розмов із подільськими та волинськими комуністами з'ясував наявність в КП(б)У поділу на категорії. Першою він назвав «бідняків та середняків», до якої належать «усі партійні низи до повітових, а іноді і до губернських паркомів включно». Друга категорія — «куркулі». Так от, робив висновок Конар із почутого, перша категорія «з дня на день очікує «радикальної зміни політики» і вся очікує, коли в пресі з'явиться ваше ім'я». Однак «зовсім по-іншому справа з куркулями, як ці товариші кажуть. Ці не можуть так легко допустити конкурента до влади. Теперішні вожді /українці/ з центрів не користуються абсолютно жодною популярністю»³².

Серед «міжнародних моментів», про які згадано у пояснювальній записці від 16 вересня, слід назвати як популярність В. Винниченка серед галицьких комуністів, одним із свідчень чого, власне кажучи, і є лист Ф. Конара, так і ту обставину, що навіть чутки про перехід В. Винниченка до співробітництва з більшовиками посилювали дезертирство в петлюрівській армії, причому, як зазначалося у листі Ф. Конара, «дезертирують усе ті

³¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 568, арк. 90.

³² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 269, арк. 172.

ж «прокляті» галичани»³³. Через від'їзд В. Винниченка повною мірою його не вдалося використати для делегітимізації уряду УНР. Однак для цього існувало чимало інших важелів. А от сам факт загравання більшовиків з В. Винниченком, як і його доброзичливе ставлення до більшовицької влади, яке збереглося навіть після того, як він виїхав закордон, чималою мірою сприяли лояльності до Кремля чималого загону українських соціал-демократів Галичини. У доповіді на VI Конференції КП(б)У (грудень 1921 р.) Х. Раковський відзначав: «Ми маємо в Галичині партію, яка тепер ще називається с[оціал]-д[емократичною] партією, яка була колись партією Винниченка і кампанії. Вона й тепер є потужною організацією, що має більше 35 000 членів. І ось тепер явилися делегати цієї партії і прохають прийняти її в Комінтерн. Зі свого боку партія приймає усі умови Комінтерну. Це дуже символічно, що організація, яка до вчорашнього дня була опорою петлюрівського уряду, явилася тепер до нас, щоб, відмовившись від своєї минулої діяльності, увійти до Комінтерну»³⁴.

У ситуації з Винниченком більшовицькій владі вдалося досягти головного — у найбільш скрутні моменти військових дій з Польщею його підтримка постійно відчувалася і позитивно впливала як на зовнішнє, так і на внутрішнє становище, а українські соціал-демократи Галичини стали надійними союзниками більшовиків. Однак платою за успіх в боротьбі з Польщею з боку Кремля стала поступова відмова від ідеї автономізації. Мало того, зауваги Винниченка про всеохопний централізм і неврахування інтересів України потрапили на сприятливий ґрунт у самій республіці, керівництво УСРР почало вимагати від центру дедалі більше повноважень. Але в очах Кремля з того часу значення В. Винниченка як політичної фігури значно впало і питання про його повернення в Україну як політика більше вже не піднімалося. Щоправда, активна діяльність В. Винниченка закордоном після виїзду з РСФРР/УСРР псувала імідж

³³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 269, арк. 174.

³⁴ Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. 9–13 декабря 1921. Бюллетень № 1. — С. 14.

більшовицької партії. Тому в УСРР його таврували як зрадника. Це знайшло своє відображення навіть у резолюції V Всеукраїнського з'їзду рад, у якій було зазначено, що з'їзд «виключає Винниченка з членів ВЦВК (в рішенні пропущено літера «У», тобто ВУЦВК, членом якого Винниченко був заочно обраний на попередньому з'їзді — Авт.) і іменем всього робітництва і бідного селянства України осуджує, плямує його ганебну контрреволюційну роботу, оголошуючи його ворогом трудящих мас»³⁵.

Оскільки В. Винниченко позиціонував себе як комуніста, то закордонні прихильники Кремля доводили зворотне. Зокрема, на відкритий лист (виданий у вигляді брошури) «Революція в небезпеці! Лист Закордонної групи комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки», написаний після повернення В. Винниченка восени 1920 р. з УСРР, відгукнувся Георг Лукач, угорський філософ-марксист та міністр радянської Угорщини зразка 1919 р. У статті «Український націонал-більшовизм» Г. Лукач категорично заперечує претензії групи Винниченка на комуністичність: «Так редакційний колектив цієї брошури заявляє — і цю заяву поділяє Українська Комуністична партія в цілому — що він стоїть на позиціях III Інтернаціоналу, а сам кожним своїм словом — зі справжньою міщанською відразою — відвертається від ідей революційного централізму»³⁶. Термін «націонал-більшовизм» був для Лукача означенням відступу від комунізму: «Не має пан Винниченко з комунізмом абсолютно нічого спільного»³⁷.

Повертаючись до внутрішньоукраїнських подій 1920 р., зауважимо, що головний на той час кремлівський «українознавець» Г. Зинов'єв у виступі на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) про В. Винниченка висловився так: «Він немовби весь час прикидав, як би себе не продешевити. Він

³⁵ Про виключення Винниченка з складу Центрального виконавчого комітету // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Х., 1932. — С. 130.

³⁶ Георг Лукач. Український націонал-більшовизм // <http://vpered.wordpress.com/2010/06/24/lukacs-gegen-wynnytschenko/> / Джерело: «Kommunismus», Відень. 1921. Jg. 2. Nr 5–6. З німецької переклав Роман Тиса.

³⁷ Там само.

виявився потім лише белетристом у найгіршому розумінні слова, зовсім заплутався і не міг виплутатися. Він говорив про централізм, як говорять найтемніші верстви з наших робітників, а потім як гоголівський наречений вистрибнув із вікна і втік»³⁸. Слід відзначити, що певну слухність таке твердження мало.

Головний і цілком логічний висновок Кремля щодо В. Винниченка Г. Зинов'єв висловив такими словами: «Що з цього випливає? Якби ми цього не зробили, то знайшлися б люди, котрі вважали б, що Винниченка потрібно взяти в керівництво. Тепер у цьому відношенні все зрозуміло... А якщо Винниченко втік, то тим гірше для нього»³⁹. І справді, його відмова вже після того, як, здавалося б, угоди було досягнуто, незалежно від того наскільки переконливим були його реальні мотиви, з боку виглядала як безвідповідальність, втеча від взятих на себе зобов'язань. Адже він так і не приступив до роботи Наркома закордонних справ та заступника голови РНК УСРР, на які його, здавалося б, вже було призначено. На цих посадах він гіпотетично міг хоча б спробувати зробити щось з того, про що писав раніше. У такому випадку конфлікт з керівництвом КП(б)У чи Кремлем був би зрозумілим (мовляв, «я робив, намагався, але мені не дали можливості, забороняли»), і наслідки для репутації В. Винниченка були б не такими сумними.

Володимир Винниченко так побоювався того, що більшовики хочуть його просто використати, що й сам не помітив, як це трапилось. А от йому подібного зробити не вдалося. Хоча його діяльність і внесла свій вклад у те, що в Кремлі вирішили зачекати з узаконенням автономізації і навіть дещо збільшили повноваження українських органів влади, однак цьому сприяло й чимало інших обставин.

Перейдемо тепер до аналізу другого чинника зовнішнього впливу на формування статусу УСРР та її взаємин з РСФРР. Знівелювати вплив та позбавити легітимності УНР в зовніш-

³⁸ Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. X., 1920 — № 3. — 20 ноября. — С. 25.

³⁹ Там само.

ньополітичному оточенні могло лише керівництво УСРР, яке мало виступати як представництво окремої держави. Однак Наркомату закордонних справ як такого не існувало. Був лише нарком закордонних справ Х. Раковський, який одночасно із цим посадав чимало інших посад і жодного апарату Наркомату закордонних справ не мав. Тому до жовтня 1920 р. активність УСРР у зовнішній політиці була невисокою. Передусім йшлося про спільні з РСФРР ноти, спрямовані проти Польщі та врангелівських військ, які відправлялися як до Польщі, так до країн Антанти, що Польщу та Врангеля підтримували. Нота протесту була спрямована і уряду Чехо-Словаччини у зв'язку з тим, що там формувалися петлюрівські загони. 3 липня 1920 р. НКЗС УСРР направило ноту протесту Фінляндії, яка визнала УНР⁴⁰.

Для того, щоб примусити прихильні до УНР держави відмовитися від її визнання, використовувалися й інші методи. Основним внутрішньоукраїнським важелем, який застосовувало керівництво УСРР, було недобррозичливе поводження із громадянами лояльних до УНР держав. Показовою була ситуація із Грузією, тоді ще меншовицькою. Х. Раковський у телеграмі до Й. Сталіна від 9 серпня зазначав: «Угода між РСФРР та Грузією не розповсюджується на Радянську Україну, яку Грузія навмисно обходить, співчуваючи Петлюрі. Внаслідок цього ми третируємо пиху грузин на звичайних засадах і в згоді з центром не робимо для них жодних винятків»⁴¹. Подібна ситуація була і з естонцями, які, як зауважував у листопаді 1920 р. Х. Раковський в телеграмі до заступника ВЧК Івана Ксенофонтова, «на Україні не визнаються іноземцями і не користуються тими правами та привілеями, які передбачені договором з Росією на території Росії»⁴². Далі Раковський відзначав: «На чисельні наші пропозиції естонському уряду укласти з нами мирний договір і від-

⁴⁰ До 5-ї річниці Жовтневої революції. Звіт Народного Комісаріату у Закордонних Справах УСРР // Табачник Д.В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. (Біографічні нариси, документи, матеріали). — К., 1996. — С. 215.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 767, арк. 30.

⁴² Там само, арк. 35.

повідні конвенції відповіді отримано не було»⁴³. Такі ж проблеми існували і у взаємовідносинах з Латвією і Литвою.

Зовнішня картинка статусу УСРР, який компартійно-радянські керманічі намагалися продемонструвати прибалтійським державам, а разом і всій міжнародній спільності, була чітко змальована в одному з документів початку грудня 1920 р. Йдеться про своєрідну довідку для зовнішнього світу, яку на прохання Х. Раковського заступник наркома закордонних справ РСФРР Лев Карахан мав передати естонській стороні. Вона мала такий зміст: «Українська Соціалістична Радянська Республіка, яка була створена 12 грудня 1917 р. на Першому Всеукраїнському З'їзді Рад, існує і нині як незалежна держава. В якості незалежної держави вона увійшла в союзні відносини з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, які виявляються у тому, що Військовий, Фінансовий, Залізничний і Раднаргоспівський комісаріати є спільними для обох республік. Законодавчі питання, що стосуються обох республік, вирішуються Всеросійським з'їздом Рад, на якому Українська делегація бере участь з правом вирішального голосу з питань об'єднаних Комісаріатів і з дорадчим з усіх інших питань. Народні комісаріати Продовольчий, Внутршпав, Заксправ, Землеробства, Охорони Здоров'я, Юстиції, Соціального забезпечення та інші є суто Українськими Комісаріатами і підзвітні лише перед Всеукраїнським ЦВК. Голова Раднаркому та Нарком закордонних справ Раковський»⁴⁴.

Вказана довідка з її декларацією про незалежність УСРР суперечила внутрішньому визначенню статусу УСРР. Ця неузгодженість заважала успіхам радянської дипломатії, насамперед — у переговорах із Польщею. Як для укладення мирного договору з Польщею, так і для нейтралізації дипломатії УНР та позбавлення іміджу окупантів, Кремль був змушений демонструвати незалежність радянської України. Щоб цю зовнішню картинку якось «легалізувати», потрібно було створювати щось подібне до апарату Наркомату закордонних справ. Зокрема, Україна

⁴³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 767, арк. 35.

⁴⁴ Там само, арк. 38.

мала бути представлена як самостійна одиниця у зовнішньому світі. Насамперед, звичайно, створили формально окрему українську делегацію для переговорів з Польщею. Це було безпосередньо умовою для виконання укладеного 12 жовтня 1920 р. перемир'я між РСФФР та УСРР з одного боку і Польщею з іншого, за яким «обидві сторони, що домовляються, відповідно до принципу самовизначення народів, визнають незалежність України та Білорусії»⁴⁵. Це питання добре досліджене в історичній літературі і додаткового аналізу в контексті визначеної нами проблематики не потребує.

Важливим дипломатичним центром була Одеса. Тому щойно перед УСРР у зв'язку із перемир'ям з Польщею постало завдання продемонструвати українську державність на зовнішньополітичній арені, насамперед в очах сусідніх з УСРР та РСФФР країн на заході та перед країнами Антанти, одним із перших питань стало надсилання уповноваженого Наркомату закордонних справ УСРР до Одеси. Як відзначав Х. Раковський у телеграмі від 18 жовтня 1920 р. до заступника голови НКЗС РСФФР Л. Карахана, «з огляду особливої важливості Одеси, необхідність досвідченого представника для зносин з закордоном та іноземцями, що прибувають в Одесу, відчувалася давно»⁴⁶.

Відправити туди Х. Раковський запропонував колишнього боротьбиста Володимира Яковлева, відзначивши у телеграмі: «Перед тим, як він відправиться до Одеси, я знайшов корисним відправити його до Москви з розрахунком, щоб Ви, можливо, дали йому особливі інструкції»⁴⁷. Іншими словами, Володимир Яковлев мав враховувати в першу чергу настанови Кремля. Однак сам факт того, що на цю посаду було запропоновано колишнього боротьбиста, до того ж «умовника», або «полозівця», свідчив про те, що певним чином у діяльності Уповноваженого будуть враховуватися й інтереси України. Наступного

⁴⁵ Перемирие и прелиминарные условия мира между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей, с другой // СУ РСФСР. — 1920. — Ст. 516.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 558, арк. 78.

⁴⁷ Там само.

дня, тобто 19 жовтня, політбюро ЦК КП(б)У затвердило цю пропозицію Х. Раковського⁴⁸.

Це рішення, поряд із зазначеним вище рішенням ЦК КП(б)У від 13 грудня 1920 р. про фактичне створення при Наркоматі закордонних справ РСФРР місії на чолі із Ю. Коцюбинським, однією з перших справ якої стали перемовини з Грузією, свідчили про початок розбудови апарату Наркомату закордонних справ УСРР. Доречною є заувага Д. Табачника про те, що поточною роботою Наркомату закордонних справ керував заступник наркому. Однак при цьому він припустився в одному реченні відразу двох помилок: по-перше, таким заступником у нього позначений «А.Я. Яковлев (Епштейн) — майбутній нарком землеробства СРСР та ідеолог політики «розкуркулення»», а по-друге, написано, що він був на цій посаді з кінця 1920 р.,⁴⁹ тоді як рішення про призначення на цю посаду Володимира Яковлева політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 21 листопада 1921 р., тобто тоді, коли Наркомат закордонних справ УСРР існував не лише на папері, як це було роком раніше. Активізація УСРР на зовнішньополітичній арені не могла не відобразитись на підходах до внутрішньорадянського становища. Далі не могла існувати така ситуація, коли у відносинах з РСФРР УСРР конституювалась як складова частина радянської Росії, а «для закордону» — як незалежна держава. Назріла необхідність змінити формальні взаємини. Про це відверто писав у листі до політбюро ЦК РКП(б) від 30 листопада 1920 р. Г. Чичерін: «Принцип незалежності Радянської України відіграв величезну роль в нашій дипломатії та підсік буферизм Пілсудського. У Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України. Фактично

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 91.

⁴⁹ *Табачник Д.В.* Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. (Біографічні нариси, документи, матеріали). — К., 1996. — С. 203.

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 100.

нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави»⁵¹. Ці аргументи стали одним із головних чинників при укладенні Союзного робітничо-селянського договору між УСРР та РСФРР 28 грудня 1920 р. Але серед причин укладення цього договору слід додати ще й економічні та управлінські чинники, які ми розглянемо в наступному підрозділі.

⁵¹ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 314, арк. 67.

III.3. Економічно-управлінські передумови

У цитованому листі Г. Чичеріна до ЦК РКП(б) від 30 листопада 1920 р. були рядки, які свідчили, що не лише зовнішні чинники стали причиною того, що взаємини між УСРР та РСФРР уконституювалися у вигляді союзного договору між УСРР та РСФРР як незалежних держав: «Це навіть практично необхідно, щоб вийти з того хаосу, що виник у наших відносинах. Цю ж думку висуває Українське політбюро... Баритися не слід, потрібно вийти якомога швидше із сучасного заплутаного становища»¹. Кремль погодився на такий крок, оскільки там вважали, що «за іншою формулою публічного права можуть ховатися ті ж самі фактичні відносини»². Але позиція компартійно-радянського керівництва УСРР не була тотожною кремлівській. Ці відмінності були зумовлені досвідом управління УСРР в 1920 р. — «ті ж самі фактичні відносини» не могли задовольнити український субцентр влади.

Вище вже відзначалося, що в УСРР зріло усвідомлення необхідності існування реального всеукраїнського управлінського центру. Він мав би координувати діяльність наркоматів фінансів, шляхів сполучення, пошти та телеграфу, праці, робітничо-селянської інспекції, тобто усі (за винятком військового) об'єднанні наркомати. IV Всеукраїнський з'їзд рад, як вже відзначалося вище, став апогеєм формальної централізації. Однак разом з тим якимось непомітно цим же з'їздом були започатковані процеси, які мали зворотній вектор. Першим наркоматом, який перейшов зі статусу об'єднаних до самостійних, став Наркомат Робітничо-селянської інспекції (РСІ). Зауважимо, що питання про функціонування держконтролю та робітничо-селянської інспекції підіймалося на засіданні ЦК КП(б)У 19 лютого 1920 р., напередодні відновлення діяльності РНК УСРР. Тоді це питання

¹ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 314, арк. 67.

² Там само.

передали на розгляд Кремля³. Невдовзі воно було вирішене на користь централізації — Уповноваженим РСІ РСФРР при РНК УСРР став А. Якубов. За свідченням В. Солдатенка, це призначення здійснив (у якості голови Уккратрударму) у березні 1920 р. Й. Сталін⁴. Та вже у резолюції IV Всеукраїнського з'їзду рад Наркомату РСІ не виявилось в переліку об'єднаних комісаріатів.

По закінченню з'їзду рад ЦК КП(б)У ухвалив рішення призначити на посаду наркома РСІ М. Скрипника⁵, якому нарешті вдалося повернутися в Україну. Він сам по собі був наскільки авторитетним діячем, що про дріб'язкову опіку Кремля над ним та очолюваним ним відомством навіть не могла йти мова. Враховуючи ту обставину, що в УСРР існував ряд комісаріатів, підпорядкованих безпосередньо Кремлю, 31 липня було оприлюднено наказ про призначення М. Скрипника Уповноваженим РСІ РСФРР при РНК УСРР⁶. За цією посадою до його відома переходила «організація, керівництво і скеровування всієї діяльності органів Відділів (*Робітничо-селянської інспекції* — Авт.) Засобів Сполучення, Зв'язку і Військово-Морського [флоту] на Україні»⁷. Зрозуміло, що за лінією Уповнаркомату М. Скрипник став підлеглим наркому РСІ РСФРР. Але з огляду на його самодостатність, можна сміливо стверджувати, що в особі Скрипника РНК УСРР отримував можливість контролювати діяльність об'єднаних наркоматів на території УСРР.

У рішеннях IV Всеукраїнського з'їзду рад щодо переліку об'єднаних наркоматів сталося дві зміни у порівнянні із постановою Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності республік»: серед підпорядкованих безпосередньо РСФРР відомств не було названо Наркомату продовольства, а

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 12.

⁴ Солдатенко В.Ф. Нарком Микола Скрипник // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 88.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 12.

⁶ Цитовано за: Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки у 4-х тт. — Т. IV — Рік 1920. — К., 2010. — С. 306.

⁷ Цитовано за: Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки у 4-х тт. — Т. IV — Рік 1920. — К., 2010. — С. 306.

замість «Працесоцзабезу» (Наркомат праці і соціального забезпечення) було вказано «Праці», як і в постанові від 1 червня 1919 р.⁸ Пікантність ситуації полягала в тому, що на час проведення з'їзду (16–20 травня 1920 р.) Наркомати соціального забезпечення і Уповнаркомпраці насправді становили єдиний наркомат і мали єдиного керівника (з 9 травня — Микола Глебов⁹). Вже після з'їзду РНК УСРР 29 травня 1920 р., за зразком опублікованого ще 21 квітня 1920 р. декрету ВЦВК щодо відповідного наркомату в РСФРР¹⁰, ухвалив постанову про розмежування функцій цього відомства та утворення двох управлінських одиниць — Наркомату соціального забезпечення УСРР та Уповнаркомпраці РСФРР при РНК УСРР¹¹.

Незабаром після закінчення з'їзду діяльність РНК УСРР було унормовано на відмінних, порівняно з баченням Кремля, засадах. У наказі РНК УСРР від 22 червня «Про внутрішній розпорядок праці Ради Народних Комісарів» зазначалося: «Рада Народних Комісарів УСРР діє колегіально в складі Голови Ради або його Заступника і членів: т.т. Народних Комісарів України і Уповноважених Федеративних Об'єднаних Народних Комісаріатів»¹². Нагадаємо, що у постанові про відновлення діяльності РНК УСРР серед членів Раднаркому називалися лише наркоми окремо існуючих комісаріатів, а з Уповноважених (як інформатор) — лише В. Чубар. За логікою рішення від 22 червня Уповноважені мали стати співвідповідальними за діяльність РНК УСРР, а це вже інший підхід до справи.

Основну роль в намірах отримати реальні засоби управління зіграло усвідомлення економічних потреб України. Вже вказу-

⁸ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР // 33 України. — 1920. — Ст. 245.

⁹ Про призначення // 33 України. — 1920. — Ст. 168.

¹⁰ О разделении Народного Комиссариата Труда и Социального Обеспечения на два Комиссариата: Народный Комиссариат Труда и народный Комиссариат Социального Обеспечения // СУ РСФСР. — 1920. — Ст. 137.

¹¹ Про розподіл функцій Управління Уповноваженого Наркомтрудоцзабезу РСФРР // 33 України. — 1920. — Ст. 314.

¹² Про внутрішній розпорядок праці Ради Народних Комісарів // 33 України. — 1920. — Ст. 316.

валось на те, що Кремль надав РНК УСРР лише частину і без того незначних фінансово-економічних важелів, які запропонував у квітні 1920 р. М. Туманов. Де-факто українські органи влади стали навіть більш безправними, аніж були до квітня 1920 р., оскільки до цього часу вони нерідко користувалися тими повноваженнями, які де-юре їм не належали, а після взяття фінансової ситуації в Україні під пильний контроль Кремля такої можливості вже не існувало. Поступово нагромаджувалося незадоволення відвертим ігноруванням більшості звернень українських органів влади. Грошей катастрофічно не вистачало. Висловлені в травні 1920 р. сподівання Уповнаркомфіна, що після налагодження зв'язку з центром «гострота питання невдовзі відпаде»¹³, виявилися марними. Мало того, рішеннями від 22 квітня та 4 травня 1920 р. усі ті кошти (дорогоцінності, валюта, романовські гроші), які вдавалося здобути в Україні, Кремль наказав негайно відсилати до Москви¹⁴. Натомість там обіцяли, що у разі потреби у валюті з боку Укрраднаркому, вона буде надана з особливого фонду.

Надалі ситуація лише погіршилася. 10 вересня 1920 р. Х. Раковський сповіщав Кремль про недоотримання фінансування у розмірі 25%. Він зауважував: «Наркомпрод скаржить, що у багатьох місцях жалування не сплачене ще за травень місяць, Наркомпоштель — що службовці розбігаються»¹⁵. Влітку 1920 р. зустрічаються скарги на ігнорування повноважень Укррадтрударму, без відома якого, наприклад, в розпорядження Центрального правління важкої промисловості було передано рудники. Причому зроблено це було рішенням Промбюро України, яке на той час (червень 1920) хоч і отримало статус обласного економічного органу, але реально таким ще не стало. Власного апарату Промбюро не мало і з РНК УСРР воно було мало пов'язане. Зауважимо, що ще в телеграмі, адресованій до ЦК РКП(б) 9 травня, Х. Раковський так характеризував становище з Промбюро: «Бюро, яке висить між Москвою та Хар-

¹³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 7.

¹⁴ Там само, арк. 45.

¹⁵ Там само, арк. 76.

ковом, фактично знаходиться поза контролем як Українського Раднаркому, так і Ради Трудової Армії. Вважаю за необхідне дати порядних працівників, дати останнім права, аналогічні тим, які дані Першій трудовій артелі (*так в тексті, ймовірно «армії» — Авт.*), зберігши зв'язок з Українським Раднаркомом»¹⁶. Бачимо, що до червня мало що змінилося. Тому, з огляду на вказаний приклад, Уккратрударм вже офіційно ухвалив рішення поставити на розгляд РНК УСРР та РПО РСФРР питання про стосунки Промбюро з Уккратрудармом. Вони мали бути якнайтіснішими.

Тим часом і саме Промбюро поступово змінювалося. 12 липня 1920 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення «притягти до роботи в Промбюро та Уккратрудармі т. Полоза», а В. Чубаря — затвердити на посаді заступника голови РНК УСРР¹⁷. Відзначимо, що принципова позиція М. Полоза під час «злиття» боротьбистів та комуністів та підтримка деяких рішень «децистів» на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У спричинили його відлучення на початку 1920 р. від впливових посад. І лише у липні його фах економіста став затребуваним. За поданням голови Промбюро України В. Чубаря 2 серпня 1920 р. Президія ВРНГ РСФРР затвердила М. Полоза на посаді члена колегії Промбюро в Україні¹⁸.

Власне саме після рішень політбюро ЦК КП(б)У від 12 липня 1920 р., спрямованих на створення апарату Промбюро України, воно почало перетворюватися на справді український економічний орган. Цю обставину становлення Промбюро України було відзначено у звіті про його діяльність за 1920 р.¹⁹ Водночас у цьому документі відзначалося, що діяльність Промбюро України, гальмувала «відсутність в достатніх кількостях грошових знаків, що викликало великі ускладнення»²⁰. Наскільки серйозною була ситуація, можна зрозуміти із сухого витягу з

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 440, арк. 1.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 14.

¹⁸ Протоколи Президиума Вишого Совета Народного Хозяйства. — 1920 г.: Сб. док. — М., 2000. — С. 207–208.

¹⁹ РДАЕ, ф. 3429, оп. 1, спр. 2027, арк. 37.

²⁰ Там само, арк. 36.

протоколу засідання Президії Промбюро від 2 серпня 1920 р.: «Слухали: Повідомлення т. Чубаря про відсутність грошових знаків, а також про відсутність всяких перспектив на їх отримання в найближчому майбутньому. Президія визнає за необхідне надіслати телеграму Президії ВРНГ і Раді Оборони про положення, що склалося, з вказівкою на неможливість вести господарчу роботу навіть основних галузей виробництва»²¹.

Ці ускладнення стосувалися не лише в Промбюро. Виявилися марними сподівання на те, що, як зауважував В. Чубар напередодні IV Всеукраїнського з'їзду рад в одній з публічних пропагандистських праць, «надалі господарська єдність гарантує природній приток матеріалів, потрібних Україні і веде до найбільшого спрощення наших апаратів та гарантує підприємства, розкидані по Україні, від усяких несподіванок»²². Реальність виявилася протилежною. В. Смирнов та член політбюро ЦК КП(б)У Я. Яковлев у вересні 1920 р. звернулися до В. Леніна з листом, у якому зазначали: «Політика центральних органів щодо України має за останній час яскраво виражений характер переважного обслуговування центральної осі за рахунок життєвих інтересів України взагалі і Донецького басейну зокрема»²³. Пропагована В. Чубарем навесні 1920 р. господарська єдність якщо щось і гарантувала — так це наявність величезної Червоної армії на території УСРР, а «відсутність несподіванок» полягала у регулярному недофінансуванні української економіки та ігноруванні її потреб.

30 вересня 1920 р. відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому розглядалося питання про подальшу роботу ЦК. Було вирішено «поставити перед ЦК РКП(б) питання про посилення самостійності (*мовою оригіналу «самостоятельности» — Авт.*) Промбюро і його тіснішого зв'язку з Раднаркомом /положення розробити тов. Чубарю/. ... 4. Запитати Уповноважених Нарком-

²¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 807, арк. 27.

²² Чубар В. Народне господарство на Україні // Комуністичне будівництво. — Х., — 1920. — С. 25.

²³ Цит за: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 96.

шлях, Наркомфін, Наркомзовнішторг, Наркомпраці про ступінь бажаного розширення їх самостійності, беручи до уваги минулий досвід. 6. [Вирішити питання про] Урегулювання взаємовідносин Центральних установ УСРР та РСФРР, зокрема, представництво при Центрах України та Росії.»²⁴ Бачимо, що українське керівництво було налаштоване на боротьбу за збільшення економічних повноважень, причому повноваження розглядалися не як самоцінність, а як необхідна передумова ефективного господарювання. Для порівняння зауважимо, що той самий В. Чубар, який тепер наполягав на розширенні управлінської самостійності, навесні 1919 р. виступав як прихильник жорсткого централізму, і нещадно критикував керівництво УСРР за те, що воно «занадто високо оцінює тенденції до *“самостійності”*», чинить опір *“об’єднанню Українських підприємств і галузей виробництва з нашими”* та не веде *“кампанії за відмову від нікчемної *“самостійності”*»*²⁵ (слово *«самостійності»* процитовано мовою оригіналу — Авт.).

У написаному 2 жовтня 1920 р. за слідом цього засідання і на доручення ЦК КП(б)У листі до В. Леніна Х. Раковський з гіркотою пише: «Була постанова Раднаркому РСФРР, щоб російські комісаріати відпустили нам 10% /населення України — 20% населення всієї федерації/ з того, що вони отримали в 1920 р. Постанова, однак, залишилася невиконаною, незважаючи на її неодноразове підтвердження РПО та Раднаркомом. Нам було асигновано 10 млн. руб золотом для закупівлі товарів для села. Але всі — анульовані. Ми б зрозуміли такий систематичний бойкот наших потреб, якби Україна не мала значення для Росії, але вона вже довела зворотне... Ми звідси женемо хліб, вугілля, ви вивезли раніше з Києва в 1919 р. величезну кількість дорогоцінностей та всіякого майна, ми відправили в 1920 р. в Наркомфін усю валюту іноземну, яку знайшли тут, а на наші потреби Москва не звертає жодної уваги. Прошу Вас втрутитися»²⁶.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 33.

²⁵ РДАЕ, ф. 3429, оп. 1, спр. 1006, арк. 116.

²⁶ РДАСП, ф. 5, оп. 1, спр. 1306, арк. 22.

В середині жовтня 1920 р. Х. Раковський звернувся до В. Леніна ще раз. Особливу увагу він звернув на ігнорування українських потреб з боку ВРНГ РСФРР. Навівши декілька прикладів та зауваживши, що вони є не поодинокими, а типовими, Х. Раковський зауважив: «У нас складається враження, що Україну систематично ошукують»²⁷. Велику проблему він вбачав у тому, що українська сторона не могла отримати відомостей про те, що їй належить по праву: «Ми в абсолютному невіданні щодо наших прав і не знаємо, чи не є наші прохання безпідставними (у більшості випадків підстави для них були)». Щоб покращити ситуацію він вважав за доцільне надати більшу свободу дій Промбюро України. Необхідним доповненням цієї міри Х. Раковський вбачав «прийняття представника Українського Промбюро до ВРНГ, де б він боронив наші інтереси і, головне, тримав би нас у курсі загальних питань»²⁸.

Особливе незадоволення української сторони викликало положення з фінансуванням. Протягом 1920 р. українські органи влади неодноразово зверталися до Кремля зі скаргами на несвоєчасне та недостатнє фінансування. Х. Раковський характеризував становище так: «Я, звичайно, знаю загальне становище з фінансами, знаю, що й можливості немає задовольнити вимоги наших губревкомів чи наркомів. Але ми скаржимося на те, що визначена самим Наркомфіном цифра не підтверджується, що він нас систематично обраховує на 30–40% і друге — що гроші поступають неакуратно. За таких умов неможливо мати скільки-небудь правильну та методичну роботу на Україні»²⁹.

Нестача грошових знаків була наскільки вагомою, а потреба в них наскільки актуальною, що Х. Раковський посягнув на основи основ більшовицької фінансової політики — поставив питання про необхідність створення філіалу з друкування їх в Україні³⁰. Зауважимо, що такі спроби існували і в 1919 р., але тоді Кремль, незважаючи на формальну самостійність Нарко-

²⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 440, арк. 5.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, арк. 6–7.

³⁰ Там само, арк. 10.

мату фінансів УСРР, жорстко поклав їм край. Усвідомивши, що звернення Х. Раковського не вплинуло на ситуацію, РНК УСРР на засіданні від 25 листопада 1920 р. ухвалив: «Приймаючи до уваги, що потреби українських органів у грошових знаках все зростають — з одного боку і неможливість їх своєчасного задоволення, як показала вже 10-місячна практика, з єдиного московського центру — з іншого боку — Рада Народних Комісарів постановляє: «Запропонувати Уповноваженому Наркомфіну увійти через Народний Комісаріат Фінансів в Раднарком РСФРР з проханням про відкриття в Харкові відділення фабрики заготівлі розрахункових знаків як підсобного органу для задоволення українських потреб»³¹.

Ще одним болючим питанням, якого Х. Раковський торкнувся у зверненні до В. Леніна, був порядок надходження різних наказів з центральних російських органів влади до місцевих українських. Справа в тому, що у Москві не звертали уваги на існування центральних органів влади УСРР і тому різного роду накази, розпорядження та інструкції відсилали напряму місцевим органам влади України. Це вносило дезорганізацію в їхню роботу. Тому Х. Раковський запропонував «внести в комісаріати, як об'єднані так і необ'єднані, зноситися з українськими властями або через своїх Уповноважених на Україні, або через відповідні українські наркомати»³².

Пропозиції залишилися не почутими. Загальноросійські органи влади і надалі з центральними органами влади УСРР не рахувалися. Це заважало конструюванню владної вертикалі та вносило розлад у її роботу. Черговий випадок ігнорування українського центру в царині необ'єднаних наркоматів, а саме надсилання Наркомземом РСФРР проекту свого декрету безпосередньо в губернські земельні відділи, зумовив розгляд принципів взаємин між російськими та українськими наркоматами 18 грудня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило: «Доручити т.т. Петровському та Раковському в Москві з'ясувати

³¹ Об открытии в Харькове фабрики по заготовке денежных знаков. // 33 України. — 1920. — Ст. 551.

³² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 440, арк. 5.

це питання з ЦК РКП і встановити як правило, що жоден декрет РСФРР безпосередньо губерніям України надсилатися не повинен інакше, ніж через відповідні комісаріати України. Запропонувати Президії Всеукраїнського ЦВК розіслати на місця розпорядження усім губвиконкомам, що жодні декрети і розпорядження РСФРР, що надіслані Російськими наркомками безпосередньо в губернію, виконанню не підлягають»³³.

Вже за два дні ВУЦВК виконав цю ухвалу. Згідно його рішення від 20 грудня 1920 р. усім губвиконкомам була направлена роз'яснювальна телеграма, у якій зазначалося: «Оскільки усі розпорядження на території УСРР можуть виходити лише від Народних Комісарів УСРР та Уповноважених РСФРР при Раднаркомі України, то ті телеграми, що виходять від різноманітних відомств РСФРР, виконанню на Україні не підлягають. Тому всім Губвиконкомам пропоную і надалі приймати до виконання та керівництва [лише ті] розпорядження, які видаються урядовими органами УСРР. Усі телеграми, що минають українські центри, мають розглядатися як інформаційний матеріал»³⁴. Це була перша, але далеко не остання постанова вищих органів державної влади УСРР подібного змісту. Її важливість підвищується завдяки тій обставині, що вона була прийнята в умовах ще продовжуваного комуністичного штурму.

Ухвалення такої директиви стало можливим після усвідомлення керівництвом УСРР потреби набуття більшої самостійності українськими органами влади та ухвалення відповідних рішень. Зрозуміло, що без згоди Кремля цього зробити в Харкові не могли, але ініціативу в питанні про реальну управлінську автономію проявляла українська сторона. Остаточо сформулювати такі переконання Х. Раковському допомогла поїздка по губерніям України, рішення про яку було ухвалено на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 вересня 1920 р.³⁵ Після спілкування з місцевими працівниками він так оцінив перспективи подальшого розвитку: «В Україні зберігся весь промисловий апарат.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 124.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 573, арк. 17.

³⁵ Там само, спр. 560, арк. 25.

Він очікує на незначний ремонт, а головне — на достатню кількість палива, сировини, грошових знаків, щоб запустити його на повну потужність. Потрібно наголосити, що під час поїздки ще раз з'ясувалося, як важко відображаються на промисловості ультрацентралістські тенденції»³⁶.

Те, що жорстка централізація не сприяла відновленню виробництва, почали розуміти і в Кремлі. Главкізм не виправдав себе. Однак таке усвідомлення давалося вкрай важко. Можливість надання Україні права на господарську ініціативу та управлінську автономію в очах Кремля спочатку виглядала як свого роду антитеза комуністичного будівництва з його єдиним централізованим керівним центром. Але поступово, хоча й повільно, приходило розуміння того, що мобілізаційно-примусові методи, які були ефективні задля концентрації ресурсів, дають постійні збої при використанні їх як основних важелів виробничих процесів. У випадку з Україною виникало ще й побоювання втратити контроль над нею, особливо з огляду на те, що ідея економічного самоуправління України фактично відповідала вимогам зразка кінця 1919 р. з боку боротьбистів та «групи Полова» з КП(б)У.

Найбільше розуміння Х. Раковський знайшов у Л. Троцького. Саме він першим з членів політбюро ЦК РКП(б) заговорив про необхідність зміни підходу до відносин з УСРР. У датованому 2 листопада 1920 р. зверненні до керівної компартійно-радянської верхівки (В. Леніна, Й. Сталіна, М. Бухаріна, М. Крестинського та М. Калініна), характеризуючи завдання урядового апарату в Україні, Л. Троцький наголошував: «1. Радянська влада на Україні трималась до цих пір /і трималася погано/ головним чином авторитетом Москви, великоросійським (в оригіналі — «*великорусским*» — *Авт.*) комунізмом і Російською (в оригіналі — «*русской*» — *Авт.*) Червоною армією. Лише зараз відбуваються в Україні внутрішні процеси, що ймовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Але, разом з тим, новий етап в розвитку України передбачає значно

³⁶ Советское строительство на Украине (по докладам отделов Губисполкомов). Итоги одной поездки. Х., 1920. — С. 54.

більшу самостійність урядових органів в Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. *В господарському сенсі Україна все ще уявляє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви*³⁷ (курсив Авт.). Далі у якості основних заходів з покращення ситуації Л. Троцький озвучив пропозиції про перетворення очолюваного Х. Раковським Укррадтударму «в могутній господарчий центр, що стане цілком можливим після ліквідації Врангеля». З боку Кремля Л. Троцький вимагав швидшої реакції РПО РСФРР на звернення Укррадтударму.

Інша пропозиція стосувалася об'єднання усіх залізниць в межах УСРР та утворення українського залізничного округу, керівник якого був би й членом РНК УСРР у якості Уповнаркомшляху та мав би реальні управлінські повноваження. Троцький визнав також за доцільне утворення в складі РНК УСРР зовсім нового Уповнаркомату, — військового, навіть розмови про який наприкінці 1919 — на початку 1920 р. вважалися контрреволюційними. Він зазначив: «Я не бачу іншого виходу, як ввести в Український Раднарком помічника Головнокомандувача, підпорядкувавши Україннаркомвоєну всі військово-адміністративні і польові установи на Україні. Цілком підходящим кандидатом на цю посаду вважаю тов. Фрунзе»³⁸. Та найважливішим і найбільш терміновим Л. Троцький вважав налагодження справ у Донецькій губернії. З огляду на управлінський хаос, який на Донеччині так і не був подоланий, він наголосив на потребі створення «архівавторитетної, архіуповноваженої» комісії з найбільш авторитетних представників ВРНГ РСФРР, Наркоматів праці, шляхів сполучення, продовольства РСФРР та УСРР, Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У³⁹.

Фактично Л. Троцький озвучив на найвищому політичному рівні ту позицію, яку займав Х. Раковський. Кремль пішов назустріч. Бажання «не відпускати» Україну поступилося прагматичним намірам більш ефективного її економічного вико-

³⁷ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 98.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

ристання. Це виявилось, насамперед, в ухваленні 26 жовтня 1920 р. нового положення про Уккратрударм, який ставав «обласним органом Ради Праці та Оборони РСФРР, що об'єднує діяльність усіх господарських, продовольчих, промислових, транспортних, та, за погодженням з Революційною Військовою Радою Республіки Південно-Західного та Південного фронтів, військових установ на території УСРР, який узгоджує свою роботу як перерахованих, так і інших установ стосовно постановки завдань з відновлення господарства»⁴⁰. Загалом Уккратрударм повинен був виконувати розпорядження ВУЦВК та РНК УСРР, РПО РСФРР, ВЦВК та РНК РСФРР. Але відтепер він мав право на ухвалення самостійних рішень, і лише у найбільш принципових питаннях вимагалось узгодження з Раднаркомом УСРР. Очолювати таку значущу установу мав голова РНК УСРР, а його заступника, за узгодженням з українським Раднаркомом, призначала РПО РСФРР⁴¹.

До Уккратрударму входили представники усіх економічних наркоматів. Цей орган став центром економічного життя України на завершальному етапі політики воєнного комунізму. Відповідаючи на питання про заплановане місце цього органу у системі влади, Раковський на V Всеукраїнській конференції КП(б)У зауважив: «Уккратрударм замінює [той] Раднаргосп, який ми думали зорганізувати на самому початку, до якого мало входить не лише Промбюро, але й відділ землеробства, і відомство шляхів сполучення і т. ін. Це є той необхідний в Радянській республіці Раднаргосп, який їй був давно потрібен»⁴².

На відміну від 1919 р., восени 1920 р. «українське питання» офіційно на політбюро ЦК РКП(б) не розглядалось ні у зв'язку із зверненням Л. Троцького, ні зі згаданим вище листом

⁴⁰ Об Украинском Совете Трудовой Армии // СУ РСФСР. — 1920. — Ст. 428.

⁴¹ Об Украинском Совете Трудовой Армии // СУ РСФСР. — 1920. — Ст. 428.

⁴² Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. — № 5. — X., 1920. — С. 2.

Г. Чичеріна від 30 листопада 1920 р.⁴³ Водночас не виникає жодного сумніву в тому, що названі у цих зверненнях пропозиції дійшли до адресата, в першу чергу — В. Леніна. Деякі пункти з листа Троцького (про створення комісії для налагодження справ в Донецькій губернії та в загальному вигляді, тобто без згадування України — про потребу прискорити в РПО розгляд рішень за порушеними різними радтрудоармами питаннями) навіть розглядалися 5 листопада 1920 р. на політбюро ЦК РКП(б) окремими пунктами порядку денного⁴⁴. Однак загального обговорення українських проблем на політбюро ЦК РКП(б) у листопаді 1920 р. не відбулося.

Водночас листопад 1920 р. став місяцем активізації українських органів влади у відстоюванні своїх інтересів. Вище вже згадувалося рішення РНК УСРР від 25 листопада 1920 р. про потребу друкування грошей в Україні. 4 листопада відбулася інша, з першого погляду непомітна, але знакова подія — було ухвалено постанову РНК УСРР та ВУЦВК такого змісту: «На час відсутності Голови Ради Народних Комісарів товариша Раковського заступником Ради Народних Комісарів, а також і народним комісаром за справ призначається тов. Скрипник, народний комісар робітничо-селянської інспекції»⁴⁵. Слід підкреслити, що таке рішення щодо Скрипника було цілковито узгодженим із вищим (по факту) політичним органом радянської України — політбюро ЦК КП(б)У, на засіданні якого від 2 листопада 1920 р. було ухвалено «призначити його Застголврад-наркомом, до приїзду тов. Чубаря»⁴⁶.

З огляду на особистість, таке призначення — навіть тимчасове, — не було можливим в 1919 р., виглядало б воно нонсенсом і під час нарощування централізаційних процесів на початку 1920 р. Однак восени 1920 р. настрої українського компартійно-радянського керівництва змінилися. Якщо взяти до

⁴³ Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 77–85.

⁴⁴ Там само. — С. 83.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 579, арк. 136.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 102.

уваги перестороги щодо М. Скрипника, які демонстрував Кремль наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р., то можна припустити, що Х. Раковський це призначення використав у якості тиску на більшовицький центр. Втім, це лише припущення, а фактом є те, що на наступному засіданні РНК УСРР, яке відбулося під головуванням М. Скрипника («Зампредсовнаркома и Наркома Рабоче-Крестьянской инспекции») 9 листопада 1920 р., було ухвалено таке рішення: «Підняти у відповідних політичних інстанціях питання про врегулювання відносин між Народними комісаріатами РСФРР та УСРР, маючи на увазі постанови листопадової конференції партії»⁴⁷.

Кероване М. Скрипником засідання Раднаркому відбулося ще до відкриття V Всеукраїнської конференції КП(б)У. Але наміри української влади вже були озвучені, то ж рішення про потребу врегулювання відносин з центром на основі нових принципів ухвалювалося із прицілом на заплановані рішення конференції. Їх напрямок стає зрозумілим з політичного звіту ЦК КП(б)У до конференції, у якому підкреслювалося: «Чим більше виникає нових завдань, тим яснішою стає потреба визнати за Українським Раднаргоспом, так званим Промбюро, більшу свободу дій у використанні місцевих ресурсів, залишаючи його нерозривною частиною Вищої Ради Народного господарства усєї федерації. Діючи і працюючи у межах загального плану, Українське Промбюро повинне (це, між іншим, передбачається і постановами IX з'їзду партії) набути більшої автономії»⁴⁸. Якщо врахувати, що далі у звіті згадувалася «необхідність особливого управління залізницями»⁴⁹, то схожість із пропозиціями Л. Троцького у листі від 2 листопада 1920 р. стає беззаперечною — Україна, на думку керманічів УСРР, мала стати більш автономною у своєму управлінні.

Під час роботи конференції П. Кін поставив Х. Раковському питання про суть нових директив, що їх ЦК збирається ухва-

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 579, арк. 138.

⁴⁸ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. — X., 1920. — С. 5.

⁴⁹ Там само.

лити. У відповідь голова РНК УСРР повторив тезу про потребу більшої автономії для Промбюро і наголосив: «Нам здається, що умовою відродження України є самостійність українського апарату в даний момент і ми повинні заявити, що ЦК РКП пішов нам назустріч. Це питання вирішено позитивно»⁵⁰. Далі він висунув тезу про необхідність укорінення щойно отриманої автономії в управлінні залізницями та відзначив потребу заснування військового Уповнаркомату. Обґрунтовуючи цю необхідність, Х. Раковський наголосив на тому, що потрібно позбутися такого становища, коли «між військовою владою і українським урядом виникла безперервна внутрішня війна»⁵¹. Однак формально в якості основної причини утворення військового Уповнаркомату називалася потреба боротьби з бандитизмом.

Ухвалена конференцією резолюція з господарського будівництва свідчила про докорінну (у порівнянні з початком 1920 р.) зміну уявлень на взаємини з РСФРР взагалі і на економічну їх складову зокрема. У ній відзначалося: «Існування України як господарської одиниці має лягти в основу всієї спільної її роботи з іншими частинами Федерації... За РНК УСРР повинна бути забезпечена активна роль у виробленні господарського плану як УСРР, так і всієї Федерації»⁵².

20 листопада, на четвертий день роботи конференції, до участі в ній долучився найбільший на той час прихильник українських ініціатив в політбюро ЦК РКП(б) — Лев Троцький. Він щойно повернувся із ревізійної поїздки на Донбас, яка була здійснена на виконання внесених ним початку листопада 1920 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) пропозицій. За результатами обстеження Донбасу почали приділяти набагато більше уваги і це невдовзі дало свої перші результати. Після цієї поїздки остаточно вирішилося і доволі дратівливе питання про адміністративний центр Донецької губернії, з приводу чого на конференції

⁵⁰ Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. — X., 1920. — Бюллетень № 3. — 20 ноября. — С. 30.

⁵¹ Там само.

⁵² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 103.

Л.Троцький сказав: «ми прийшли до висновку, що ЦПКП повинне переселитися до Бахмуту, туди ж має переселитися і Донвиконком і усі донецькі органи, радянські, вугільні, виробничі, політичні, професійні. Все це має бути в одному центрі і має тримати важіль донецької промисловості. ... Від вугілля піде відродження всієї нашої країни»⁵³. Бачимо, що насправді радянська держава усвідомлювалася як єдина і неподільна.

Відразу по закінченню конференції КП(б)У на засіданні РНК УСРР від 25 листопада реалізувалися деякі проголошені положення: Михайло Фрунзе був затверджений як Уповнаркомвоєн РСФРР при Раднаркомі УСРР, а Олександр Постников, якого у згаданій записці пропонував Л. Троцький, став Уповноваженим Наркомату шляхів сполучення при РНК УСРР на правах Народного комісара⁵⁴. Ще одним рішенням, який засвідчив справжність намірів керівництва УСРР добиватися економічної автономії, стало призначення 30 листопада 1920 р. на посаду керуючого справами РНК УСРР колишнього боротьбиста Петра Солодуба⁵⁵.

Підсумовуючи матеріали підрозділу, зазначимо, що численні звернення керівництва УСРР зі скаргами на дії центральних органів в економічній сфері дали певний результат. Укврадтударм, згідно положення від 26 жовтня, перетворювався на справжній всеукраїнський управлінсько-економічний центр. Реально змінилися функції і значення Промбюро України, яке 31 грудня 1920 р. було перейменовано на Українську раду народного господарства — УРНГ, щодо означення якої вживалася і назва ЦРНГ УСРР («ц» — *центральна* — *Авт.*). В огляді діяльності УРНГ за 1920 р. відзначалося, що центральний апарат Промбюро «став розвиватися як апарат керівного господарським життям України органу лише з листопада. До листопада організаційний розвиток проходив під знаком існування орга-

⁵³ Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. — X., 1920. — Бюллетень № 5. — 26 ноября. — С. 9.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 579, арк. 150.

⁵⁵ Там само, арк. 175.

нізаційно-інструкторського відділу»⁵⁶. До кінця 1920 р. центральний апарат Промбюро/УРНГ вже складався з 19 відділів, в тому числі Центрального правління Кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), яке перебувало у Бахмуті та Торф'яного відділу і Головцукру, керівні структури яких містилися в Києві⁵⁷. Із спілкування з Кремлем в українських керівників складалося враження, що потреба надання реальних управлінсько-економічних повноважень керівництву УСРР була достатньою мірою усвідомлена в більшовицькому центрі, а на саму республіку перестали дивитися як на дипломатичну-тактичну хитрість. Однак, як показали подальші події, подібні очікування не зовсім відповідали справжньому стану речей.

⁵⁶ РДАЕ, ф. 3429, оп. 1, спр. 2861, арк. 84.

⁵⁷ Там само, арк. 84-86.

III.4. Договір про союз

Комплекс причин, які проаналізовані в попередніх підрозділах, зумовив потребу в оформленні відносин між УСРР та РСФРР на інших, ніж це спочатку планувалося в Кремлі, засадах. Стало актуальним завдання легалізувати («узаконити», «надати формального статусу») ті незалежницькі гасла, що їх виголошували в Україні за сприяння ЦК РКП(б) наприкінці 1919 р. В результаті постав «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою», укладений 28 грудня 1920 р.¹ Нижче ми розглянемо як йшов процес безпосередньої підготовки до укладення цього договору, проаналізували перші його наслідки та враження, яке справила підготовка до укладення та сам Договір на обидві сторони.

По завершенню V Всеукраїнської конференції КП(б)У, де було окреслено курс на посилення всеукраїнського управлінського центру, відбулася сесія ВУЦВК. На першому ж засіданні Микола Скрипник поставив питання про потребу юридичного оформлення взаємин між УСРР та РСФРР: «З огляду на те, що Всеросійським ЦВК обрана комісія з опрацювання Федеративної Конституції і питання про державні відносини між обома Республіками єдиної Федерації має бути оформлене, я вважаю за необхідне обрати комісію, яка б розробила це питання до V З'їзду Рад України та VIII Всеросійського з'їзду Рад, що незабаром відбудуться». За його пропозицією питання було внесено до порядку денного сесії ВУЦВК². Характеризуючи поточний стан взаємовідносин, Скрипник відзначав: «Нині немає жодної конституції, яка б визначала державні

¹ Резолюція 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР» // ЗЗ України. — 1921. — Ст. 93.

² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 6.

відносини між Росією та Україною. І з цього приводу ухвалювалася постанова IV-го з'їзду, що висловлювала волю УСРР, а з іншого боку постанова ЦВК про те, щоб така конституція писалася комісією, яка була обрана. Конституції до цього часу немає. Насправді є конституція, але не формальна, формальної конституції немає»³. Бачимо, що дефініція «конституція» при визначенні характеру взаємин між УСРР та РСФРР вживається у значенні «закон» («договір»), що регламентує права і обов'язки кожної із сторін.

Часу на обговорення взаємин було обмаль, але актуальність самої проблеми ніким не заперечувалася. Микола Скрипник запропонував таке рішення: «ЦВК доручає Президії створити комісію, яка розробить питання про форму державних взаємовідносин між УСРР та РСФРР, зв'яжеться з комісією, яку обрала ВЦВК і потім внесе це питання на наступну сесію ЦВК». Якщо придивитися до цієї пропозиції, то можна зробити висновок про те, що Скрипник наполягав на необхідності ухвалювати рішення про взаємовідносини між УСРР та РСФРР на паритетних між обома республіками засадах. У відповідь В. Антонов (нарком внутрішніх справ УСРР) відзначив, що така комісія може існувати лише при ВЦВК, і українського її аналогу створювати не слід, мовляв «дві комісії створювати з цього питання недоцільно»⁴. Коли Скрипник уточнив, що він пропонує створити таку комісію при ВУЦВК як підготовчу, нарком соціального забезпечення Ельцин зауважив, що така, тобто підготовча, комісія вже існує. Ймовірно, йшлося про ту комісію, що розробила проект проаналізованих нами вище змін до Конституції УСРР, основна суть яких полягала саме в оформленні державного статусу радянської України. Вона була підзвітною Президії ВУЦВК, у роботі якої Скрипник, як це показує аналіз персонального складу учасників засідань, не брав участі.

Взявши до уваги репліку Ельцина, Скрипник запропонував інший проект постанови з приводу взаємовідносин, який і був затверджений сесією: «ЦВК вважає за необхідне, щоб створена

³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 71.

⁴ Там само, арк. 118.

комісія з опрацювання федеральної конституції прискорила свою роботу для надання проекту відносин з'їзду рад»⁵. Таке рішення сесії ВУЦВК свідчить про те, що керівництво УСРР не бажало, щоб Україна увійшла до складу Росії на правах культурної автономії, а сама федерація бачилася ним не як «російська», а як «радянська». Того ж дня (а рішення на сесії ВУЦВК було затверджено 25 листопада 1920 р.) Раднаркомом УСРР Микола Скрипник разом з Євгеном Терлецьким (нарком юстиції) був призначений членом комісії з опрацювання положень про два щойно утворених Уповнаркомати — Шляхів сполучення і Військового⁶. Третіми у кожній комісії були очільники новоутворених відомств — відповідно Олександр Постников та Михайло Фрунзе⁷.

Розумінню світоглядних засад, якими керувалися керманічі УСРР при постановці питання про федерацію та про її конституційне оформлення, допомагає аналіз тез з національного питання, які підготував Володимир Затонський. Вони були написані приблизно у цей же час, а згодом стали предметом обговорення на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р). Серед недоліків у політиці центру він, зокрема, відзначав: «Доводиться констатувати, що метод федерації, по суті абсолютно правильний, не дав цілковито очікуваних результатів. І не тому, що союзним з Росією Республікам надано занадто мало прав, а тому, що на братські республіки дивилися не всерйоз, а переважно з точки зору дипломатичної. Визначеної лінії не було, спостерігалось часто-густо неузгоджене смикання з боку різних центральних установ»⁸. Зміст тез, у тому числі і процитовані зауваги щодо «точки зору дипломатичної», дають підстави стверджувати, що у Затонського при згадці про федерацію мова йшла не про РСФРР з її автономіями, а про інші «братські» з РСФРР республіки — Україну, Азербайджан, меншою мірою Білорусію та Туркестан.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 118.

⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 579, арк. 150.

⁷ Там само.

⁸ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 16363, арк. 4.

Погляди В. Затонського, як і переважної частини керівництва УСРР, не узгоджувалися із тим баченням майбутнього взаємин, яке продемонстрував в жовтні 1920 р. у згаданій вище статті в газеті «Правда» Й. Сталін. Відзначимо, що позиція В. Леніна у той час була аналогічною сталінській. Поміж іншого про це свідчила його реакція на пропозиції В. Затонського щодо шляхів вирішення національного питання. Якщо слова Затонського про необхідність «більш точно регламентувати взаємовідносини центру та республік, що федеруються» не були відзначені ленінськими помітками, то теза про те, що варто «визнати принципово бажаною відмову від терміну Російська (*підкреслено Леніним — Авт.*) у назві Радянської федерації» викликала характерну для Кремля реакцію у вигляді ленінського «Ха-ха!» біля підкресленого слова⁹. Власне, саме відданість Сталіна таким поглядам і зумовила його наполягання на «автономізації» у 1922 р. Тоді серед його аргументів одним з головних був такий: «Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і також вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»¹⁰. В кінці 1920 р., в умовах ще продовжуваного комуністичного штурму, формальні речі здавалися неважливими для змісту, але такими, що можуть істотно покращити як зовнішній, так і внутрішній імідж радянської влади та зміцнити зовнішньополітичні позиції РСФРР. Тому в Кремлі вирішили піти назустріч українським ініціативам.

Вище вже згадувався лист Чичеріна до ЦК РКП(б) від 30 листопада 1920 р., який став своєрідним стартовим механізмом для прискорення практичної роботи з укладення Договору. На найближчому після написання цього листа пленумі ЦК РКП(б), який відбувся 7–9 грудня 1920 р., знову, як і рік тому, роз-

⁹ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 16363, арк. 4.

¹⁰ Письмо И.В. Сталина В.И. Ленину. 22 сентября 1922 г. // Из истории образования СССР. — Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 198.

глядалося «українське питання». В перший день роботи пленуму пунктом восьмим порядку денного було питання «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР та УСРР»¹¹. Ухвала була такою: «Доручити комісії із т.т. Чичеріна, Каменєва, Раковського розробити і внести в ЦК проект постанови про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР і УСРР. Скликання комісії доручити т. Раковському»¹².

Склад комісії був дещо схожий з тією, яку було створено на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 17 та 18 січня 1920 р. Обидві комісії склалися з 3-х осіб, і до обох входили Х. Раковський та Л. Каменєв. Єдина відмінність — в другій місце М. Крестинського зайняв Г. Чичерін. Але виголошені завдання суттєво різнилися — тепер потрібно було розробляти не «федеральну конституцію РСФРР»¹³, а регулювати «міжнародні і правові відносини» між двома республіками. Втім, це зовсім не означало, що питання про федеральну конституцію стало неактуальним. Приміром, на пленумі ЦК КП(б)У від 1 березня 1921 р. розглядалося питання «Про федеральну конституцію». В ухвалі, поряд із завданням V Всеукраїнському з'їзду рад затвердити російсько-український Договір від 28 грудня 1920 р., відзначалася необхідність «провести доручення майбутньому ВЦВК розробити проект федеральної конституції»¹⁴. Однак для українських керманічів, як ми вже з'ясували вище, то жодним чином не була «федеральна Конституція РСФРР», тобто йшлося про нове об'єднання, прообраз майбутньої світової республіки, до складу якої мала б увійти як РСФРР, так і УСРР. Та в будь-якому разі то була справа хоч, як здавалося, і недалекого, але майбутнього, а в грудні 1920 р. більш важливим і терміновим було завдання юридично оформити російсько-українські відно-

¹¹ Повестки дня пленарных заседаний Центрального комитета РКП(б), ВКП(б): март 1919 — февраль 1941. Пленумы ЦК РКП(б) IX созыва (апрель 1920 — март 1921) // Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 — август 1991 гг.). — Вып. 4. — М., 2008. — С. 371–372.

¹² РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 42, арк. 14.

¹³ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 3.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 75, арк. 2.

сини, у яких би й були закладені основи для створення в майбутньому федеральної конституції. Засадничою рисою таких відносин мало стати формальне визнання незалежності УСРР, або, іншими словами, юридичне ствердження тези про рівноправність УСРР та РСФРР.

На зазначеному пленумі ЦК РКП(б) від 7–9 грудня 1920 р. в останній день роботи знову звернулися до «українського питання». Пунктом дев'ятим порядку денного було питання «Про політичні директиви ЦК РКП(б) Центральному комітету КП України»¹⁵. Серед них були такі: «3. Так як УСРР є ударним районом з видобутку вугілля, заготівлі хліба і з виробництва цукру, ЦК КПУ вважається колективно відповідальним, по-перше, за термінове і планомірне проведення постанов Повноважної комісії Раднаркому РСФРР по Донецькому басейну, по-друге, за цілковите виконання державної розкладки хлібу, по-третє, за максимальне підняття цукрового виробництва... 8. Залишаючись на ґрунті своєї резолюції від 3.12.1919 з українського питання, ЦК РКП пропонує ЦК КПУ продовжувати і надалі неухильну боротьбу з націоналістичними дрібнобуржуазними партіями і націоналістичною інтелігенцією, котрі в кооперативах, просвітах і т. ін. прагнуть відновлення буржуазної влади на Україні, розвивати водночас соціалістичну робітничеселянську державність, розповсюджуючи на селі українську соціалістичну культуру і залучаючи до роботи кращі елементи української інтелігенції, що бажають чесно служити українській робітничеселянській владі»¹⁶. Останній пункт свідчив про наміри Кремля не допустити розвитку органічних для українців шляхів модернізації суспільства та продемонстрував перші спроби втілення такої національно-культурної політики, яка згодом відобразиться в гаслі «національної формою пролетарської змістом» української культури.

¹⁵ Повестки дня пленарных заседаний Центрального комитета РКП(б), ВКП(б): март 1919 — февраль 1941. Пленумы ЦК РКП(б) IX созыва (апрель 1920 — март 1921) // Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 — август 1991 гг.). — Вып. 4. — М., 2008. — С. 372.

¹⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 45, арк. 5–6.

У наданих директивах була й така, яка вказувала на можливі механізми реалізації питання про урегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР та УСРР: «ЦК РКП пропонує Президії ВЦВК та Наркомзаксправу разом із відповідними органами УСРР вирішити питання, що виникли в державних взаємовідносинах між РСФРР і УСРР»¹⁷. Зауважимо, що участь у пленумі брав лише один представник тогочасного ЦК КП(б)У — Х. Раковський. Але «спеціалістів» з українського питання на пленумі не бракувало. Найбільш безпосередньо були знайомі з Україною зрештою 1920 року такі діячі як Артем (Ф. Сергєєв), який тривалий час перебував у керівних структурах УСРР; Й. Сталін, який в 1920 р. ледь не півроку провів в Україні, очолював Уккратрударм та був членом РВР Південно-Західного фронту; Ф. Дзержинський, який активно «працював» в Україні по лінії ВЧК в квітні–липні 1920 р.; Г. Зинов'єв, головний на той час «українознавець» Кремля; Л. Троцький, який в політбюро ЦК РКП(б) найбільш прихильно ставився до українських ініціатив, очолив згадану комісію по Донбасу та, разом із Зинов'євим, брав участь у роботі V конференції КП(б)У¹⁸. Звичайно, у курсі подій були й В. Ленін та М. Крестинський, але усі перелічені діячі на той час представляли РСФРР і лише Х. Раковський — УСРР.

Згідно рекомендацій пленуму ЦК РКП(б) компартійне керівництво УСРР до вирішення питання про взаємини між республіками намагалося залучити радянські органи влади. 13 грудня 1920 р., по приїзду до Харкова Х. Раковського, повідомлення про роботу пленуму було заслухано на політбюро ЦК КП(б)У. Його рішенням у перші ряди творців нової форми українсько-російських відносин було висунуто М. Скрипника: «Запропонувати на першому засіданні Всеросійського ВЦВКа утворити комісію для оформлення російсько-українських (*мOVOЮ оригіналу — «руССКО-украинских» — Авт.*) відносин. В комісію представником від України включити тов. Скрипника»¹⁹.

¹⁷ РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 45, арк. 6.

¹⁸ Перелік учасників див: РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 45, арк. 1.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 120.

Нагадаємо, що М. Скрипник, поряд з наркомюстом УСРР, ще на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 25 листопада був призначений «основним членом комісії» з опрацювання Положення про новостворювані загальноукраїнські керівні центри (уповнаркомати) Наркомвоєну та Наркомшляху²⁰, тобто станом на середину грудня був добре ознайомлений із наявними проблемами цих відомств і мав певні напрацювання щодо їх вирішення. Ще раніше саме на керованому ним засіданні РНК УСРР у доволі гострій формі було поставлено питання про врегулювання відносин між Народними комісаріатами РСФРР та УСРР, що передбачало збільшення прав українських наркоматів²¹. То ж призначення М. Скрипника на представника УСРР в українсько-російській комісії з питань оформлення відносин між республіками саме по собі засвідчувало наміри української сторони добиватися реальних повноважень. Безправність українських органів влади, яка нормально сприймалася на початку 1920 р., у його кінці вже виглядала як анахронізм, що заважав розвитку. Зауважимо, що на цьому ж засіданні політбюро ЦК від 13 грудня 1920 р. було вирішено створити українську місію при Наркоматі закордонних справ РСФРР, про що ми вже згадували вище.

Нам не вдалося з'ясувати достеменно, якою мірою Скрипник долучився до написання тексту російсько-українського Договору про союз, однак є підстави вважати, що його роль була вагомим. Одним із підтверджень цієї тези є той факт, що в наступні роки Скрипника (як на посаді наркома внутрішніх справ, так і юстиції) неодмінно висували у якості представника України у різного роду комісії як тільки-но мова заходила про взаємовідносини між республіками. Беззаперечним фактом є також відрядження М. Скрипника у другій половині грудня до Москви. В рішенні політбюро ЦК від 13 грудня називалися прізвища діячів, які були делеговані на Всеросійський з'їзд рад від ЦК КП(б)У — Чубар, Фрунзе, Молотов, Раковський і Пет-

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 120.

²¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 579, арк. 138.

ровський²². Бачимо, що Скрипника у цьому переліку немає. Але того ж дня окремим рядком в протоколі політбюро ЦК було відзначено, що з усіх наркомів УСРР до Москви дозволяється відбути лише Скрипнику. Оскільки мета його відрядження була визначена — участь в роботі комісії з оформлення українсько-російських відносин — то є усі підстави вважати, що саме цією проблемою він і займався. З цього рішення політбюро ЦК КП(б)У також випливає, що позиція Скрипника була врахована Х. Раковським у роботі утвореної 7-го грудня 1920 р. російсько-української комісії при ЦК РКП(б), представником України в якій був сам Х. Раковський. Зазначимо таку деталь: про роботу подібної комісії при ВЦВК (де представником України мав бути Скрипник) нічого не відомо, тобто принципів проблеми взаємин були вирішені по партійній лінії.

Проект рішення комісії з участю Раковського під назвою «Союзно-Федеративний договір між РСФРР та УСРР» було винесено на розгляд пленуму ЦК РКП(б) 24 грудня 1920 р. Рішення було таким: «Договір між РСФРР та УСРР назвати «Союзним Робітничче-Селянським Договором». Слово «федеративний» в усьому Договорі викинути. Передати Договір на відгук Курському і відділу законодавчих ініціатив, вимагаючи письмового відгуку від кожного Наркому і голови ВЦРПС. Договір провести через РНК, президію ВЦВК та З'їзд Рад в середу або у вівторок. Доручити тов. Раковському зробити заяву на з'їзді, а т. Каменеву роз'яснити стан справ на фракції з'їзду. Витлумачити союзний договір між двома Республіками таким чином, що на з'їзді Рад кожна із сторін, яка уклала договір, має право вимагати, щоб по необ'єднаним Комісаріатам інша сторона мала лише дорадчий голос»²³. Ймовірно, однією з причин вилучення слова «федеративний» стало різне розуміння цього терміну. Якщо для українською сторони «федерація» тлумачилася як рівноправний союз її складових частин, то для Кремля наявність цього терміну могла свідчити про формальне

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 120.

²³ РДАСПІ, ф. 17, оп. 2, спр. 48, арк. 1. Д. Курський — Нарком юстиції РСФРР.

визнання факту приєднання УСРР до РСФРР, чого більшовицькі керманічі, з огляду на кон'юнктуру, саме й хотіли тоді уникнути.

Заперечень з боку вказаних органів не надійшло. Щоправда, ми не віднайшли відповіді представників усіх наркоматів, але деякі переглянути вдалося. Серед них зустрічалися й зустрічні пропозиції. Наприклад, за підписом заступника Наркомпоштеля згода з текстом Договору надійшла разом із пропозицією опублікувати декларацію солідарності з УСРР. 28 грудня 1920 р. Договір було укладено. З боку РСФРР його підписав Г. Чичерін як нарком закордонних справ та В. Ленін як голова РНК. З української сторони єдиним підписантом був Х. Раковський, який об'єднував у своїй особі обидві названі посади в уряді УСРР. Наступного дня, тобто 29 грудня, цей Договір було ратифіковано Всеросійським з'їздом рад, який саме завершував свою роботу у Москві. З українського боку ратифікація відбулася у березні 1921 р. на V-му Всеукраїнському з'їзді рад.

Проаналізовану нами однотайність у схваленні Договору керівниками російських наркоматів слід пояснити насамперед його дипломатичним значенням. До того ж згода Кремля на такий договір була зумовлена вже згаданою заувагою Г. Чичеріна про те, що «фактично нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін». Однак українська сторона саме змін у ставленні до себе й вимагала. Про це, зокрема, свідчить зміна пункту 4 Договору. До наявного у проекті Каменєва-Чичеріна-Раковського тексту «Об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Республіки і мають в Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської республіки своїх уповноважених»²⁴ в кінцевому варіанті Договору було додано вкрай важливе для УСРР «яких затверджує і контролює український ЦВК і з'їзд Рад»²⁵. Таке положення означало

²⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 48, арк. 8.

²⁵ Союзний робітничо-селянський договір між Російською соціалістичною радянською республікою і Українською соціалістичною радянською республікою // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та

визнання підконтрольності уповноважених об'єднаних комісаріатів українському уряду. До реального втілення вжиття такого положення в центрі були неготові. Про це свідчило ігнорування українських управлінських центрів, що й надалі залишалося швидше правилом, аніж винятком у відносинах Кремля з Україною. Але формальну згоду на підконтрольність об'єднаних наркоматів українському субцентру влади у Кремлі надати погодилися.

На засіданні президії ВРНГ РСФРР від 31 грудня 1919 р. було ухвалено рішення «перейменувати Промбюро України в Центральну раду народного господарства України, запропонувати секретаріату опрацювати положення про Українську ЦРНГ відповідно договору РСФРР і Української республіки, ухваленому VIII з'їздом Рад»²⁶. Формально Україна отримала свій власний раднаргосп.

Загалом українське керівництво сприйняло договір від 28 грудня як надання УСРР певного обсягу владних повноважень і почало діяти у цьому напрямку. Перш за все воно спробувало взяти під свій контроль діяльність об'єднаних комісаріатів на території України. Таких було сім: «1) Військових та морських справ, 2) Вища Рада Народного Господарства, 3) Зовнішнього торгу, 4) Фінансів, 5) Праці, 6) Шляхів та 7) Пошт і Телеграфів». У пункті четвертому Договору, як ми вже зазначали, йшлося про право ВУЦВК та Всеукраїнського з'їзду рад затверджувати склад керівних органів та контролювати діяльність об'єднаних наркоматів на території України.

На виконання цього пункту 25 січня 1921 р. Рада народних комісарів УСРР окремою постановою затвердила положення «Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР». У ньому зазначалася офіційна назва таких урядовців («Уповноважений (такого-то) Комісаріату РСФРР при Раді народних комісарів

червоноармійських депутатів. — Х., 1932. — С. 122. Значимо, що у початковому україномовному варіанті слово «контрольное» було пропущено. Див.: Резолюція 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР» // 33 України. — 1921. — Ст. 93.

²⁶ Протоколи Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год. Сб. Документов. — М., 2000. — С. 334.

УСРР») і зазначалося, що вони входять до РНК УСРР на правах народних комісарів. Уповноважені мали керуватися у своїй діяльності декретами і постановами центральних органів влади РСФРР та УСРР і мали подвійну підлеглість — перед відповідним наркомом РСФРР та перед «органом Центральної Радянської влади УСРР (Конституція УСРР, ст. 7)»²⁷. Як і наркоми, уповноважені мали свої центральні установи в Україні, які називалися так: «Управління Уповноваженого (такого-то) Комісаріату РСФРР при Раді Народних Комісарів УСРР»²⁸. Декрети і постанови по таким комісаріатам вступали в силу з моменту їх публікації у «Вістях ВУЦВК». Таким чином Уповноважені стали «майже наркомом» УСРР і вже не можна було сказати, що вони виконують лише волю центра.

При ратифікації договору V Всеукраїнським з'їздом рад (відбувся 25 лютого — 3 березня 1921 р.) в преамбулі до основного тексту було вказано на необхідність «приступити негайно в згоді з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж Українським та Російським ЦВК, з'осібного пакту про внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріатів та їх відношень до обох урядів, *на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками*»²⁹ (курсив Авт.). Рівноправність УСРР з РСФРР українська сторона вбачала основним змістом договору, тоді як для Кремля така постановка питання була неприйнятною. Договір з УСРР для більшовицького центру означав лише тимчасову формальну поступку, завданням якої було насамперед виконання зовнішньополітичних зобов'язань і яка нічого не повинна була змінювати у ставленні до України.

Різне розуміння Договору, як і суті відносин між РСФРР та УСРР, слугувало однією з головних причин конфліктів, що виникали між Кремлем та Україною в наступні роки. При цьому

²⁷ Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР // 33 України. — 1921. — Ст. 25.

²⁸ Там само.

²⁹ Резолюція 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР» // 33 України. — 1921. — Ст. 93.

основу непорозумінь нерідко становило прагнення кожної із сторін зблизити форму і зміст відносин. Однак підходи до реалізації цих прагнень були різними. Українська сторона намагалася наповнити вказані у Договорі форми реальним змістом, тоді як Кремль, після певного усталення більшовицької влади в Україні, брав за основу наявний (і найбільшою мірою характерний саме для 1920 р.) зміст і намагався наблизити до нього форми взаємин, тобто юридично позбавити УСРР державного статусу і, відповідно, управлінської автономії. Сталінський план «автономізації», який ледь не став реальністю в 1922 р., був найбільш яскравим, але далеко не єдиним прикладом таких прагнень Кремля.

Розділ IV. Проблема кордону між УСРР та РСФРР в 1919–1920 рр. як дзеркало статусу УСРР

IV.1. Стан наукової розробки питання

Невід'ємною частиною взаємостосунків між УСРР та РСФРР в досліджуваній нами період було питання кордонів. Це зумовлювалося тією обставиною, що при територіальному розмежуванні потрібно було ділити тіло єдиної колись країни. Проблема кордону утворених внаслідок розпаду імперій держав взагалі була вагомою складовою їх взаємин між собою і, як правило, вирішувалася досить швидко. Але у випадку з українсько-російськими відносинами, коли не доводилося говорити не лише про рівноправний, а й взагалі про діалог між сторонами як такий, вирішення проблеми кордонів розтягнулося у часі і набуло особливого значення. Дослідження часу, місця і обставин ухвалення тих чи інших рішень з цієї проблеми сприяє розумінню суті відносин між УСРР та РСФРР, дає змогу зрозуміти еволюцію підходів Кремля до визначення державного статусу України. Саме в контексті російсько-українських відносин і розвитку уявлень про статус радянської України і буде розглядатися саме по собі недостатньо розроблене питання територіального розмежування між УСРР та РСФРР. З огляду на недостатню вивченість проблематики, потребу порівняльного аналізу, а також на тісний взаємозв'язок підходів до визначення кордонів із оцінкою державного статусу України та її відносин з РСФРР, питання кордонів у нашій праці висвітлюється у дещо ширшому, аніж весь матеріал, хронологічному відрізку. Процес розмежування між РСФРР та УСРР досліджено не з серпня, а з січня 1919 р. Але спочатку додамо декілька загальних зауваг.

Радянська Українська Народна Республіка була проголошена у Харкові 25 (12) грудня 1917 р. як частина федеративної Росії.

До 28 грудня 1920 р., коли було укладено союзний договір між УСРР та РСФРР з визнанням незалежності обох сторін, радянська Україна (в період, коли існувала радянська влада на території республіки) начебто зберігала свою державність. Мало того, 19 березня 1918 р. II Всеукраїнським з'їздом рад була проголошена її незалежність. Але до 28 грудня 1920 р. не існувало формального правового акту, в якому б РСФРР визнала незалежність УСРР. Про реальне відокремлення України теж говорити не доводиться. Тому в цей час при визначенні територіального розмежування між УСРР та РСФРР тісно перепліталися економічні потреби єдиної радянської держави та відносини між двома державними утвореннями, які виникли на території колишньої імперії Романових.

З огляду на специфічність питання про кордони в цей період, автор вирішив дати короткий огляд історіографії з існуючої теми не у вступній частині монографії, а на початку цього розділу. На перший погляд, вказана проблематика є вже добре дослідженою в історичній науці. Праць, особливо в останні роки, опубліковано чимало. Але «більше» не означає «краще». Тому серед завдань цього підрозділу є також виправлення фактологічних помилок, які були помічені в дослідженнях інших істориків. Разом з цим автор буде вдячний своїм колегам за подібний ретельний аналіз його праці. Загалом існуючі в пострадянській історіографії дослідження можна розділити на три групи.

До *першої* можна віднести узагальнюючі праці про кордони¹. Як правило, вони охоплюють великий хронологічний проміжок часу, тому питанню формування території УСРР в 1919–1920 рр. уваги приділяється недостатньо. До того ж у деяких з таких досліджень є суттєві неточності. Так, приміром, працю

¹ Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992; Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994; Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2008; Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України, принципи і історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. — К., 2008. — Т. 5. — С. 137–148.

М. Дністрянського ми називаємо лише тому, що вона була першою з цієї проблематики. Як довідкове видання її використовувати не варто. Окрім неповноти викладеного матеріалу, у праці наявні суттєві фактологічні недоліки. Зокрема, у книзі вказується, що в 1919 р. до складу Росії перейшли 4 повіти «чернігівсько-російського пограниччя»: Суразький, Новозибківський, Білгородський і Грайворонський². Історичною помилкою тут є включення Білгородського та Грайворонського повітів до названого переліку замість Стародубського і Мглинського, питання про які розв'язувалося завжди в комплексі з Суразьким та Новозибківським — це були чотири північних повіти Чернігівської губернії за дореволюційним адмінподілом. Географічною помилкою є віднесення Грайворонського та Білгородського повітів до «чернігівсько-російського» пограниччя, — обидві адміністративні одиниці нетривалий проміжок часу у 1918–1919 рр. належали до Харківської губернії і з нею ж надалі межували.

Більш детально заявлену проблему розглянуто у колективній монографії В. Боечка, О. Ганжі та Б. Захарчука³. Зокрема, чимало уваги приділено встановленню лінії кордону між УСРР та РСФРР в 1919 р. Але в цій книзі, як і в попередній, залишилися поза увагою зміни 1920 р. Окрім того, як у самому тексті монографії, так і в документі, наведеному наприкінці книги, є невеликі фактологічні недоліки, про суть яких ми скажемо нижче. У праці Г. Єфіменка та С. Кульчицького⁴ чимало уваги зверталось на принципи визначення кордонів наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., аналізується бачення шляхів вирішення цієї проблеми як українських, так і російських центральних органів радянської влади. Такий підхід, звичайно, допомагає зрозуміти чинники формування території УСРР, в тому

² Дністрянський М.С. Кордони України... — С. 87.

³ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива. — К., 1994 — С. 50–51, 123–125.

⁴ Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України, принципи і історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. — К., 2008. — Т. 5. — С. 141–143.

числі і в 1919–20 рр., але у дослідженні залишено поза увагою конкретні зміни кордонів між УСРР та РСФРР в цей період.

Праця В. Сергійчука по суті є не монографією, а збірником документів із авторським вступом як до усього збірника, так і до окремих його розділів, поділених за географічною ознакою. Документів з приводу територіального розмежування між УСРР та РСФРР в 1920 р. у книзі не наведено. Ми зовсім оминули б цю працю увагою, якби не наявність у ній авторського тексту (без посилання на джерело) такого змісту: «Договором між УСРР та РРФСР від 28 грудня 1920 року Таганрозький і Шахтинський округи поверталися Україні, в зв'язку з чим вона мала відмовитися від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії»⁵. Жодному з наведених тверджень (ні про дату територіальних змін, ні про «повернення», ні про північні повіти Чернігівської губернії) нам не вдалося знайти документального підтвердження. Натомість як опубліковані, так і архівні документи, про які мова піде далі, свідчать про інший час і обставини приєднання до УСРР частини колишньої Облaсті Війська Донського. Додамо також, що в тексті Договору від 28 грудня 1920 р., який неодноразово друкувався у різного роду збірниках документів та історичних хрестоматіях, територіальне питання взагалі не згадувалося, так само як і в документах, що ухвалювалися після його укладення. Щоб не вводити в оману читачів, було б краще, якби наведена цитата в майбутніх перевиданнях цієї популярної книги була вилучена.

До другої групи праць слід віднести ті дослідження, де предметом аналізу стали зміни в адміністративно-територіальному устрої радянської України в перші роки її існування. З огляду на більш тісну хронологічну прив'язку, проблема кордонів з РСФРР там розглянута більш детально. Зокрема, залучивши цікаві матеріали, територіальні зміни в 1919–1920 рр. прослідкувала М. Дмитрієнко⁶. Разом із цим у її статті бракує деталей,

⁵ Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2008. — С. 67.

⁶ Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 6. — С. 68–77; 2004. — № 1. — С. 43–52.

недостатньо чітко простежено механізм та логіка ухвалення рішень, трапляються деякі неточності у датуванні. Це майже не впливає на наукову цінність статті, основою темою дослідження якої є адміністративно-територіальний устрій УСРР в 1919–1920 рр., однак проблема кордонів з РСФРР потребує більш прискіпливого вивчення.

Зміна кордонів з РСФРР є невід'ємною частиною дослідження донецького історика В.Шабельнікова у двох ідентичних за змістом, але надрукованих у різних виданнях і за різними назвами статтях, де він аналізує зміни АТП України в 1917–1921 рр.⁷ Враховуючи насиченість тих років різного роду змінами в адмінподілі, очікувати детального опису механізму встановлення кордонів від автора було не варто. Але, навіть як для такої узагальненої праці, занадто багато недоліків: помилки фактологічного характеру, вказівки на вагомій зміні кордонів між УСРР і РСФРР в 1919 р. без посилання на джерело, суть яких (названих змін) суперечить ратифікованому УСРР 10 березня 1919 р. договору з РСФРР про кордони, «додумування» (чи, точніше, «придумування») змісту документу, описки (чи помилки) у назві спірного між РСФРР та УСРР повіту тощо. Натомість у праці О.Сагач у вказівках на зміну території УСРР в 1919–1920 рр. помилок немає, окрім хіба що вживання аббревіатури «РРФСР»⁸. Оскільки ж основною темою дослідження був АТП радянської України початку 1920 рр., то зміна лінії кордону між УСРР та РСФРР авторкою простежена поверхово.

Заслуговує на увагу монографія одеського історика В. Кузьменка, в одному з підрозділів якої досить детально аналізується

⁷ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр. // Вісник Донецького Університету, сер. Б: Гум. науки. — 2008. — Вип. 1. — С. 118–123; Ідентичний текст під назвою «Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр.» див: Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2009. — Вип. 1. — С. 41–46.

⁸ Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Регіональна історія України. 36. наук. ст. — К., 2010. — Вип. 4. — С. 168–169.

питання про кордон між УСРР та РСФРР⁹. На відміну від більшості дослідників, цей автор чимало уваги приділяє баченню територіального питання більшовицьким центром наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Щоправда, про події 1919–1920 рр. він говорить стисло і в основному посилається не на першоджерела, а на праці інших дослідників, у яких, як вже відзначалося, бувають неточності. Але загалом це одна з найбільш точних і виважених праць із даної тематики.

З огляду на те, що найбільш вагомі зміни в територіальному наповненні «українських» губерній сталися на східному напрямку, актуальними є праці, у яких досліджується формування і організаційне зміцнення Донецької губернії у 1920 р. Їх доречно віднести до *третьої групи праць*, в яких розглядається зміна кордону між УСРР та РСФРР. Зокрема, йдеться про праці В. Шабельнікова¹⁰. В останній із своїх статей автор вже не повторив наявне у попередніх працях твердження про приєднання ще в 1919 р. низки регіонів Обласі війська Донського до УСРР, обмежившись посиланням на рішення місцевих органів влади про бажаність такого приєднання¹¹. Втім, деякі характерні недоліки залишилися, та й процес утворення Донецької губернії аналізується передусім з точки зору місцевих органів. На механізм ухвалення рішення центральними органами влади — як українськими, так і російським — уваги звертається недостатньо.

Питання про історію створення Донецької губернії розглядає в публікації на сайті Донецького обласного архіву Т. Максимчук¹². Однак історія територіального розмежування з РСФРР

⁹ Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.): правові аспекти: монографія. — Одеса, 2009. — С. 175–321.

¹⁰ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу у 1917–1930 рр. // Історичні і політологічні дослідження — Зб. наук. праць. — Донецьк. — 2009. — Вип. № 2. — С. 69–75; Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-територіальний регіон України (1919–1921) // Нові сторінки історії Донбасу. — Зб. наук. ст. — Кн. 19. — Донецьк, 2010. — С. 164–170.

¹¹ Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу... — С. 165.

¹² Максимчук Т.А. Донецкая губерния. История создания (1919–1923гг.) // <http://dn.archives.gov.ua/articles/stat28.htm> Останній перегляд 11.05.2011.

простежена лише за місцевими матеріалами. Аналіз використаних у публікації документів дозволяє припустити, що вона була написана на основі виданої Донецьким архівом у 2001 р. збірки документів і матеріалів з історії Донецької області¹³. До того ж у статті є низка неточностей.

Важливі деталі, які характеризують перипетії передачі частини колишньої області Війська Донського до Донецької губернії можна віднайти у підготовленій Ю. Галкіним збірці документів¹⁴. Матеріали підібрані з Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та Таганрозького філіалу Державного архіву Ростовської області (ТФДАРО). Акцент в них зроблено на точці зору керівництва Донської області РСФРР. Така спрямованість цілком логічна для книги, приуроченої до 70-річчя утворення Ростовської області¹⁵. Однак наведені у ній документи майже не відображають точку зору керівництва УСРР, яка на той час відігравала більш вагомую роль. Позиція Кремля теж представлена недостатньо.

Названими вище дослідженнями історіографія проблеми кордонів між УСРР та РСФРР в 1917–1920 рр. не обмежується. Чимало матеріалів можна знайти на безмежних просторах Інтернету. Але чогось принципово нового там немає: наявні у вже вказаних дослідженнях недоліки переважно повторюються і в електронних виданнях, а на принципи визначення кордонів увага майже не звертається.

У більшості згаданих публікацій проблема територіального розмежування між УСРР та РСФРР розглядається з позиції місцевих органів влади або, в кращому випадку, більшовицького центру. Погляди українського керівництва частіше за все залишаються осторонь дослідницької уваги. На наш погляд, дослідника історії України має в першу чергу цікавити позиція

¹³ История административно-территориального деления Донецкой области 1919–2000 гг. Сборник документов и материалов». — Донецк. — 2001. — 272 с.

¹⁴ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — Москва, 2007. — 60 с.

¹⁵ Там само — С. 2.

керівництва УСРР, яка відігравала значну роль у вирішенні територіальних питань і далеко не завжди була тотожною кремлівській. На неї, окрім волі Кремля, впливала ще й українська дійсність, навіть у тому випадку, коли компартійно-радянські керманічі України намагалися її (дійсність) кардинально змінити. Таким чином, поле для дослідження ще досить широке.

У цій публікації автор поставив за мету детально простежити механізм зміни кордону та виявити основні чинники, що впливали на перебіг територіального розмежування. В першу чергу нас цікавив погляд української сторони. Однак при цьому враховувалося, що, попри важливість позиції керівництва України, остаточні рішення з усіх питань, в тому числі і територіального, приймалися в Кремлі. Вказані чинники зумовили дослідницькі пріоритети.

В першу чергу розглядаються постанови компартійно-радянського керівництва. Не менш важливими є офіційні рішення, ухвалені керманічами УСРР, але вони обов'язково перевіряються на тотожність або узгодження з кремлівськими. Поза увагою дослідника залишилася значна частина рішень місцевих органів влади, які аналізуються лише в найбільш загальних рисах. Такі методичні підходи визначили і характер використання джерел. Стрижнем джерельної бази стали опубліковані в офіційних виданнях постанови. Другим за важливістю джерелом є ухвали центральних (російських і українських) владних органів, тексти яких вдалося знайти лише в архівах. Різного роду листування, доповідні записки та деякі постанови місцевих органів влади доповнили картину і допомогли зрозуміти атмосферу, в якій ухвалювалися рішення.

IV.2. Розмежування з РСФРР в 1919 р.

13 листопада 1918 р., після того, як в Німеччині відбулася революція і вона визнала поразку у Першій світовій війні, ВЦВК видав постанову про анулювання Брест-Литовського договору. У ній, зокрема, наголошувалося, що «зобов'язання, які стосуються сплати контрибуції або територіальних поступок, оголошуються недійсними»¹. Разом з цим зазначалося: «За основу справжнього миру між народами можуть слугувати лише ті принципи, котрі відповідають братерським відносинам між трудящими усіх країн та націй і які були проголошені Жовтневою революцією і відстоювалися російською делегацією в Бресті. Всі окуповані області Росії будуть очищені. Право на самовизначення повною мірою буде визнано за трудящими націй усіх народів»². Значимо, що у цій постанові знову акцентувалася увага на гаслі про право націй на самовизначення, ідея застосування якого щодо України на той час не була популярною серед більшовиків.

Початок повстання під проводом Директорії засвідчив, що Українська Держава, незважаючи на її пропоміщицький характер, не вичерпала національної складової революції, як це здавалося спочатку. Більшовицьке керівництво знову вирішило використати національний чинник із користю для себе. Кремль погодився на те, щоб боротьбу за панування над Україною формально очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ), який було створено 28 листопада 1918 р. Таким чином, Кремль повертався до апробованого досвіду створення радянських урядів в національній оболонці.

¹ Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 565.

² Там само. — С. 566.

На підтвердження прихильності до права націй на самовизначення РНК РСФРР визнав незалежність радянських Естонії³ (7 грудня 1918 р.), Латвії та Литви (22 грудня)⁴. Ці декрети були затверджені постановою ВЦВК РСФРР від 24 грудня 1918⁵. Таке ж рішення стосовно радянської Білорусі було ухвалене Президією ВЦВК РСФРР 5 лютого 1919 р.⁶ Бачимо, що в цьому переліку немає України. Незважаючи на те, що до УСРР в усіх інших формальностях ставлення було таке ж, як і до названих республік, урочистого акту з визнанням її незалежності не ухвалювалося. Що зовсім не означало відсутність відповідних очікувань з боку новопосталого українського уряду.

Невдовзі після створення Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України постало питання про територіальне розмежування з РСФРР. 11 грудня на порядок денний засідання уряду було винесено питання про кордони. Їх справді доречніше було б визначити до встановлення радянської влади в Україні. Однак уряд у складі Г. П'ятакова, Е. Квірінга, В. Затонського, Артема, В. Аверіна та В. Антонова-Овсієнка ухвалив зняти питання з порядку денного «до визнання Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України Радою Народних Комісарів РСФРР»⁷. Про те, що такої формальності український уряд справді потребував, але не отримав, свідчить мотиваційна частина телеграми до В. Леніна від 21 січня 1919 р. з приводу невизнання розпоряджень наркому шляхів сполучення РСФРР О. Невського.

³ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Эстляндской Советской республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 603.

⁴ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Советской Республики Латвии; Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Литовской Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 621–622.

⁵ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о признании Советских Республик Эстляндии, Литвы и Латвии // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 627.

⁶ Постановление Президиума ВЦИК о признании независимости Белорусской Социалистической Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 61.

⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 5.

Починалася вона такими словами: «З огляду на те, що Українська Соціалістична Радянська Республіка ще не визнана Росією...»⁸.

З приїздом Х. Раковського, незважаючи на те, що такого визнання з боку РСФРР українська сторона так і не дочекалася, подібне питання на засіданнях уряду вже не ставилося. Зміна підходу стала логічним наслідком тогочасної суворо централістичної позиції Х. Раковського. Але це не знімало проблеми кордонів.

Після зайняття більшовиками Харкова на початку 1919 р. питання про територіальне розмежування радянської України з РСФРР постало і перед Кремлем. 12 січня в московських «Известиях» було опубліковано досить обтічну постанову ВЦВК про адміністративне управління областей прифронтової смуги України. У ній відзначалося:

«Надалі до встановлення точних кордонів України з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою з метою безперервності адміністративного апарату та усунення двовладдя у повітах прифронтової смуги України, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет постановив стосовно адміністративного управління вказаних областей керуватися такими міркуваннями:

1) Якщо губернське місто знаходиться на території Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має, відповідно, своє губернське адміністративне управління, то повіти, що звільняються, переходять останньому.

2) Якщо ж губернське місто лежить на українській території: а) до його звільнення адміністративне управління залишається у тому вигляді, в якому воно знаходилося до опублікування цієї постанови; б) після звільнення його усі усталення в ньому губернського адміністративного апарату усі повіти негайно підпорядковуються цьому знову утвореному губернському центру»⁹.

⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 54.

⁹ ДСВ. — М., 1968. — Т. 4. (10 листопада 1918 — 31 березня 1919). — С. 294.

Ця постанова недарма наведена без купюр. На її основі В. Кузьменко зробив такий висновок: «Зважаючи на те, що демаркаційна лінія проходила дещо північніше колишніх кордонів українських губерній, то у постанові йдеться про «повернення» Радянській Росії значних територій»¹⁰. «Колишніх» в даному разі є ключовим словом для В. Кузьменка, але воно відсутнє у постанові ВЦВК. Немає у цитованому документі й слова «дореволюційних» (губерень). Відповідно, за логікою тексту, чинним можна було визнати існуючий на той час адмінподіл. Проте він дещо змінився за часів Української Держави. Про його зміни у 1918 р. О. Бойко у зазначає: «Найбільш складною в цей час була проблема східних кордонів. Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на деякі нові території: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта — до Харківської губерній»¹¹.

Власне кажучи, саме формальна належність вказаних повітів до України дала підставу створеному 28 листопада 1918 р. Тимчасовому Робітничо-Селянському уряду вважатися українським. Факт розгляду на засіданні українського уряду від 27 грудня 1918 р. становища в Білгороді та Глухові, як і ухвалення того ж дня рішення про його (уряду) переїзд із Суджі в Білгород,¹² підтверджує тезу про те, що керівництво радянської України вважало ці регіони українськими. Належність вказаних повітів до України формально не заперечувалася вже згаданою постановою ВЦВК від 12 січня.

¹⁰ Кузьменко В.Б. Міжнародні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.): правові аспекти: монографія. — Одеса, 2009. — С. 230.

¹¹ Бойко Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. — 2009. — Вип. 3. — С. 223–224.

¹² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 7, 9.

На користь нашої тези говорить і рішення особливої комісії при комісаріаті фінансів від 3 березня 1919 р. Слухалося клопотання виконкому Валуйського повітового з'їзду рад, у якому йшлося про потребу надати фінансування за листопад 1918 р. тим освітянам повіту, які перебували на державному утриманні. Мотиваційна частина згоди на таке фінансування з боку УСРР виглядала так: «З огляду на те, що Валуйський повіт постановою гетьманського уряду був віднесений до території України і нова постанова з цього приводу Радянського Українського уряду, за якою Валуйський повіт визнаний таким, що відійшов Російській Радянській Республіці /Воронезька губ/ була ухвалена лише 10 лютого...»¹³.

Наведена цитата підтверджує, що в очах українського уряду до початку лютого 1919 р. чинним був гетьманський адмінподіл. Однак цього не можна було сказати про погляди керівництва РСФРР, яке після опанування більшовиками Харкова не поспішало віддати Україні вказані повіти. Саме це, на нашу думку, і спричинило ухвалення 13 січня (опублікована 16 січня) спеціальної постанови Тимчасового Робітничо-Селянського уряду, в якій наголошувалося: «З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківської губернії, Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України постановив: за клопотанням Білгородського ревкому включити Білгородський повіт до складу Харківської губернії»¹⁴.

Це рішення українського уряду викликало негативну реакцію керівництва Курської губернії, до складу якої Білгородський повіт входив до революції. Тому вже 27 січня питання про кордони з Росією знову розглядалося на засіданні українського уряду. Приводом для нього, окрім питання Білгородського повіту, стали спроби Орловського військового комісара підпорядкувати собі у військовому відношенні Чернігівську губернію та питання про Грайворонський повіт. Було ухвалено рішення: «Внаслідок заплутаності питання подати запит через т. Чичеріна

¹³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 18, арк. 12.

¹⁴ Там само, спр. 47, арк. 1; О включении Белгородского уезда в состав Харьковской губернии. // СУ УССР. — 1919. — № 3. — Ст. 27.

до Раднаркому РСФРР про включення Білгородського та Грайворонського повітів до складу Харківської губернії і передачу всіх повітів Чернігівської губернії (до складу України — Авт.) як тимчасовий кордон»¹⁵.

До отримання чіткої директиви з Кремля керівництво УСРР вважало названі повіти частиною УСРР, а представники Курщини — своїми. Щоправда, М. Дмитрієнко наголошує на іншому: «За хронологією документів, що походять з Курських губорганів, та відповідного листування їх з Харковом, можна твердити, що в січні 1919 р. владні структури обох губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського (так в тексті, насправді Грайворонського — Авт.) повітів»¹⁶. На жаль, наприкінці речення, яке є останнім в абзаці, дослідниця не надає посилань, за якими можна було б перевірити істинність цього твердження. На цю тезу М. Дмитрієнко як доконаний факт посилаються інші дослідники¹⁷, або навіть в дещо скороченому вигляді переписують її без посилання¹⁸, причому у другому випадку — із залишеною помилкою у назві повіту.

Натомість те офіційне листування, яке вдалося проаналізувати автору цього дослідження, свідчить про інше. Про згоду між сторонами говорити не доводилося, тривало жорстке протистояння з територіального питання, яке й спричинило перенесення питання на міжурядовий рівень. Так, 22 січня 1919 р. курський губернський чрезвичком (термін похідний від російського ЧК — «Чрезвычайная Комиссия» — Авт.) спрямував до українського уряду телеграму такого змісту: «Згідно постанови ЦВК Рад повіти, що звільняються, підпорядковуються своєму губернському центру. Відповідно повіти Курської губернії, які

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 26.

¹⁶ Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. — 2004. — № 1. — С. 44.

¹⁷ Кузьменко В.Б. Міжнародні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.)... — С. 231.

¹⁸ Шабельников В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр. ... — С. 120; Шабельников В.І. Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр. ... — С. 43.

звільнюються, підпорядковуються Курську, а не Харкову. Прошу Вас негайно зробити розпорядження Білгородській, Путивльській, Грайворонській та іншим повітовим ЧК Курської губернії, які до цього часу підпорядковувалися українському уряду, про те, що вони підпорядковуються Курську, а не Харкову. Про здійснені Вами заходи прошу повідомити Курський Чрезвичком»¹⁹.

Це звернення, судячи із вхідних даних, було отримано в Харкові 29 січня і результату не мало. 29 січня та 2 лютого 1919 р. у надісланих на місця телеграмах за підписом керуючих справами українського уряду Кудріна та Грановського (заміна на посаді відбулася 30 січня) вказувалося на те, що Грайворонський повіт перебуває у складі України²⁰. 28 січня завідуючий відділом внутрішніх справ Василь Аверін у відповідь на запит поштового відомства зазначав: «Грайворон, Білгород і Ворожба належать Харківській губернії»²¹. 31 січня телеграма подібного змісту була направлена Білгородським повітовим ревкомом до Курська. У ній відзначалося: «Внаслідок телеграми сповіщаю, що Білгородський повіт, відповідно до постанови Робітничо-Селянського уряду України, входить до Харківської губернії. Дивуюся вашій непоінформованості»²².

Український уряд бажав залишити (а не забрати в РСФРР) ці два повіти у своєму складі. В Харкові вважали, що питання кордонів між радянськими республіками має бути вирішеним на конференції усіх існуючих на той час радянських республік (Росії, Естонії, Литви, Латвії, Білорусії, України), принципова згода на проведення якої, ймовірно, була досягнута. Такий висновок впливає із рішень українського уряду. На його засіданні від 31 січня інтереси України на такій конференції було доручено захищати Г. П'ятакову та Я. Дробнісу²³, які в той час перебували у Москві. У Москву в готель «Метрополь» через Г. Чичеріна їм

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 12.

²⁰ Там само, арк. 9, 13.

²¹ Там само, арк. 5.

²² Там само, арк. 12.

²³ Там само, спр. 14, арк. 108.

було передано телеграму наступного змісту: «Постановою Тимчасового уряду від 31 січня ви делеговані на конференцію радянських республік, котра повинна зібратися найближчими днями у Москві для визначення кордонів між радянськими республіками»²⁴. 2 лютого у телеграмі до голови ВЦВК Якова Свердлова Х. Раковський відзначав: «П'ятаков і Дробніс є одночасно представниками і центрального Українського комітету і уряду. Вважайте мою заяву підтвердженням їх повноважень»²⁵. До ухвалення відповідних рішень на конференції українська сторона збиралася залишити спірні повіти за собою. Про це, зокрема, свідчить телеграма керуючого справами Грановського до Грайворона: «До вирішення питання про Грайворонський повіт на з'їзді українних республік у найближчий час Ваш повіт підпорядковується Харківському губвиконкому»²⁶.

Невдовзі керівництво України отримало пряму вказівку Кремля про необхідність відмовитися від названих повітів. Про це свідчить рішення президії ЦК КП(б)У від 8 лютого, в якому у відповідь на запит Білгородського ревкому зазначалося: «З огляду на отримане розпорядження уряду про перехід Білгородського повіту до РСФРР, а також необхідності безпосереднього підпорядкування Білгородського комітету ЦК РКП... не входити в обговорення доповіді по суті»²⁷. 7 лютого 1919 р. була ухвалена, а 11 лютого — опублікована постанова РНК УСРР «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України». Хоча вона лише дублювала вже цитоване нами рішення ВЦВК від 12 січня, але відтепер і для українського керівництва термін «губернський поділ» став ідентичним поняттю «дореволюційний губернський поділ»²⁸. Про це, зокрема, свідчить телеграфне повідомлення Грановського до Москви, Курська, Білгорода та Грайворона: «На засіданні 7-го лютого Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд постановив: вважати

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 16.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 304, арк. 1.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 21.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 27, арк. 8.

²⁸ Об административном управлении на территории прифронтовой полосы Украины // СУ УСРР. — 1919. — № 8. — Ст. 102.

Білгородський і Грайворонський повіти такими, що входять до складу Курської губернії»²⁹. Після цього керівництво радянської України вже не називало українськими ті повіти, які до революції не належали до дев'яти «українських» губерній.

Формально, однак, питання ще не було вирішено остаточно. 14 лютого український уряд делегував Мальцева та Іванова до Москви для офіційного розгляду питання в українсько-російській комісії. Саме до такого рівня була знижена запланована спочатку чи то конференція чи то з'їзд представників усіх радянських республік. Перед Івановим та Мальцевим було поставлене завдання відстоювати передачу Грайворонського та Білгородського повітів до складу України³⁰. Але майже одночасно із цим голова уряду УСРР у телеграмі Г. Чичеріну від 16 лютого зазначав: «Український робітничо-селянський уряд відмовляється від якої б то не було юрисдикції над цими повітами»³¹. І хоча наступного дня уряд УСРР підтвердив делегування представників України до Москви, реально після такої настанови не було жодного шансу для вирішення цього питання на користь України.

Засідання комісії під офіційною назвою «Міжвідомча нарада з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною» відбулося 25 лютого 1919 р. при економічно-правовому відділі Народного комісаріату закордонних справ. Його протокол в 1994 р. опублікували В. Боєчко, О. Ганжа та Б. Захарчук³². З цієї публікації можна зробити висновок, що головною дійовою особою наради, яка і зумовила ігнорування українських пропозицій, був («була»), як це вказано на початку документу при переліку її учасників, «Уполномоченный Совнаркома по делам Белоруссии и Литвы С. Гопнер»³³. В тексті наведеного в монографії документу неодноразово вживається займенник «вона», коли йдеться про Уповноваженого Раднар-

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 27.

³⁰ Там само, спр. 15, арк. 100.

³¹ Там само, спр. 47, арк. 38.

³² *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива. — С. 123–125.

³³ Там само. — С. 123.

кому у справах Білорусії та Литви³⁴. Тобто, за логікою публікації, недвозначно вказується на те, що цим Уповноваженим була Серафіма Гопнер.

Звернення до вказаної авторами монографії архівної справи виявило, що у протоколі наради ініціалів біля прізвища «Гопнер» немає, а займенник «вона» в тексті документу взагалі відсутній. Отож, їх вживання стало наслідком довільного скорочення тексту та дописування ініціалу відповідно до уявлень авторів. Натомість, у 6 томі видання «В.И. Ленин. Биографическая хроника» зазначається, що 2 січня 1919 р. В. Ленін підписав мандат Давиду Гопнеру про відрядження його у Білорусію «для зв'язку і взаємної інформації між урядом РСФРР та Радянським урядом Білорусії», а вже 4 січня о 12 годині дня читав «телеграму уповноваженого РСФРР в Білорусії Д.Ю. Гопнера з Двінська»³⁵. У лютому 1919 р. відбувся процес об'єднання радянських Білорусії та Литви, після завершення якого Д. Гопнер став Уповноваженим Раднаркомом зі справ Білорусії та Литви. Що ж до С. Гопнер, то вона працювала в Україні. Зокрема, у протоколі засідання РНК УСРР від 27 січня 1919 р. є запис про призначення «С.И. Гопнер» на посаду члена колегії Наркомату освіти³⁶. Надалі вона час від часу була присутньою на засіданнях уряду в якості члена колегії. 6 березня 1919 р., вже після того як Д. Гопнер посів посаду представника Наркомату закордонних справ РСФРР в уряді УСРР, на засіданні були присутні обоє Гопнери³⁷, причому прізвище представника РСФРР було запротокольовано з ініціалами.

Співставлення опублікованого документу з архівним виявило й інші помилки. У назві документа переплутано підпорядкованість економічно-правового відділу, під головуванням керівників якого і відбулася нарада (у книзі — Наркомату внутрішніх справ, насправді — закордонних). Кількість учасників наради

³⁴ Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива. — С. 123–124.

³⁵ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 6. — М., 1975. — С. 147.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 29.

³⁷ Там само, спр. 18, арк. 22.

замість 10 вказана 4, причому серед «скорочених» виявилися голова та секретар наради. Згідно монографії представники України склали половину учасників цієї наради (два з чотирьох), тоді як в архівній копії протоколу наради, на яку і посилаються автори книги, вказані інші дані — п'ята частина (два з десятих). Не відображено одноголосне голосування за всіма питаннями порядку денного, здогадатися про існування якого (голосування) взагалі неможливо внаслідок не позначеного в публікації скорочення тексту протоколу наради (у вигляді трьох крапок). Таким чином, у якості джерела оприлюднений текст втрачає значення, оскільки він не ідентичний оригіналу чи копії, хоча суть основних рішень стосовно України в ньому вказано правильно.

Стосовно повітів, які нас цікавлять, у протоколі зафіксовано такий перебіг обміну думками та ухвалення рішень. Представник України Іванов наголосив на тому, що Білгородський та Грайворонський повіти тяжіють до України економічно та культурно. Не заперечуючи цю аргументацію, представник Росії Давид Гопнер підкреслив, що доцільніше підходити «з економічної і тактичної точки зору: в економічному відношенні Білгородський повіт, як багатий хлібний центр, має велике значення лише для Великої Росії, залишаючись незначним для України. В тактичному відношенні, у випадку військових невдач України, Велика Росія, раз відмовившись від претензій на Білгородський повіт, тим самим втрачить можливість висунування претензій у майбутньому»³⁸. Остаточні аргументи на користь українського підпорядкування цих повітів були знешкоджені головою наради посиланням на названу нами телеграму Раковського від 16 лютого³⁹.

Одноголосним рішенням учасників наради кордони між Україною та Росією, за винятком північної частини Чернігівської губернії, були затверджені довоєнні, міжгубернські, а Перекопський перешийок мав стати кордоном між Україною та

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 110.

³⁹ Там само.

Кримом⁴⁰. Щоправда в протоколі було оговорено, що з українського боку договір буде вважатися дійсним лише після підписання Х. Раковським. Втім, враховуючи тогочасне бачення завдань українського уряду самим Х. Раковським, не доводилося сумніватися в тому, що такий підпис буде поставлений. Вже 10 березня 1919 р. рішення наради під назвою «Договір про кордони з Російською СФРР» було затверджено українським урядом. При цьому був присутнім Д. Гопнер⁴¹. Однак це був односторонній акт. Подібного рішення з боку уряду РСФРР ухвалено не було. Ймовірно, причиною був інший підхід Кремля до цього питання — УСРР там не розглядали як щось відокремлене від Росії, а оприлюднення договору могло дати зайвий поштовх таким нелюбим в Кремлі «самостійницьким» настроям в Україні. Можливо, саме з цієї причини договір не був публічно оприлюднений.

На відміну від рішення про зміну кордону з РСФРР, постанови про зміни внутрішньоукраїнського адміністративно-територіального поділу оприлюднювалися невдовзі після їх ухвалення. Ще до вирішення питання про кордон між УСРР та РСФРР, а саме 5 лютого 1919 р., було опубліковано ухвалене 31 січня рішення РНК УСРР «Про Донецьку губернію», за яким вона створювалася у складі двох повітів Катеринославської губернії — Бахмутського та Слов'яносербського⁴². Цікаво, що проти такого рішення виступив уродженець Донбасу М. Скрипник, і це зафіксовано у протоколі засідання уряду⁴³, що, зазвичай, робилося лише у випадку наполягання того, хто мав відмінну від інших думку. У проекті рішення було зазначено: «Влада Тимчасового Робітничо-Селянського уряду не розповсюджується на Донську область»⁴⁴. Однак у кінцевому варіанті це зауваження не фігурувало, бо це й так здавалося зрозумілим.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 110.

⁴¹ Там само, арк. 70.

⁴² О Донецкой губернии // СУ УССР. — 1919. — Ст. 73.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 108.

⁴⁴ Там само, арк. 115.

В наступному році саме зміни в складі Донецької губернії спричинять зміну кордону між УСРР та РСФРР. Однак в 1919 р. ні в резолюції згаданого засідання міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, ні в інших рішеннях нам не вдалося знайти підтвердження голослівного (без посилання на джерело) твердження В. Шабельнікова про те, що вже в 1919 р. «до складу Донецької губернії ввійшли також деякі частини Шахтинського Таганрозького округів, які входили до складу Війська Донського РСФРР. Це 18 повітів (! — *Авт.*) з містом Таганрог і селищем Шахти і т. ін.»⁴⁵. Знаючи тогочасну ситуацію на Дону, про таке рішення важко говорити навіть гіпотетично. До того ж воно цілковито суперечило основному принципу, закладеному в уже згаданому нами «Договорі про кордони з Російською СФРР», а саме про те, що кордони між УСРР та РСФРР мають бути старі, міжгубернські.

Винятком із цього принципу були лише північні повіти Чернігівської губернії, що й було зафіксовано у вже згаданому договорі про кордони. В лютому — на початку березня 1919 р. це питання ще не було чітко визначено. Хоча в рішенні наради і відповідно в договорі про кордон і йшлося про передачу Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського повітів до складу РСФРР, виконання цього рішення дещо уповільнилося. Справа в тому, що створення Гомельської губернії, до якої мали перейти північні повіти Чергінівщини, було розтягнуте у часі. Лише 24 квітня 1919 р. відбулося ще одне засідання міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, за рішенням якої до складу Гомельської губернії РСФРР із складу Мінської було передано Річицький повіт і таким чином було нарешті визначено межі новостворюваної губернії. Копія протоколу засідання цієї комісії збереглася в ЦДАВО України⁴⁶.

⁴⁵ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр. ... — С. 121; Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр. ... — С. 43.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 71.

Зазначимо, що приблизно в той же час українською стороною було ухвалене кінцеве політичне рішення з цього питання. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 28 квітня пункт 9 порядку денного мав назву «Про північні повіти Чернігівської губернії». Ухвала була однозначною: «Остаточо залишити їх в складі Росії»⁴⁷. І хоча у листуванні навіть у травні — на початку червня 1919 р. часом ще виникало питання про північні повіти Чернігівщини як щось не до кінця з'ясоване, відповідь була завжди однозначна: вони належать РСФРР.

Таким чином, кінцевим наслідком зміни лінії кордону між УСРР та РСФРР у 1919 р. стало зменшення території радянської України на чотири повіти. За аналогічних передумов адміністративно-економічної близькості російських повітів Курщини до Харкова та українських повітів Чернігівщини до Гомеля вирішальним аргументом стало саме можливе відокремлення України від Росії, що відповідно спричинило б втрату хлібних Білгородського та Грайворонського повітів для центральної Росії.

Підсумовуючи аналіз питання про кордони 1919 р., можна зробити висновок, що за великим рахунком Кремль не відмовився від визначення лінії кордону за етнічним принципом. Однак населені українцями повіти та волості РСФРР він не збирався передавати Україні, обмеживши застосування цього критерію губерніальним рівнем. Таким чином, другим за важливістю фактором, що впливав на розмежування між УСРР та РСФРР, став дореволюційний адмінподіл. З огляду на те, що заселені переважно неукраїнцями північні повіти Чернігівської губернії відійшли до складу РСФРР, варто виокремити ще один критерій — політичної доцільності. На ній відверто наголошував Д. Гопнер і коли наполягав на передачі північних повітів Чернігівщини до Гомельської губернії, і коли заперечував можливість приєднання Грайворонського та Білгородського повітів до України.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.1, арк.96.

IV.3. 1920 р.: збільшення території України на сході

Як ми вже з'ясували вище, в першій половині 1920 р. Кремль відводив Україні роль автономії у складі РСФРР. Водночас потреби відбудови економіки зумовили появу чогось на кшталт нового економічного центру України, яким і став Укррадтрударм. Ще у рішенні про його створення відзначалося: «(6) Район діяльності Військово-трудоваї ради України співпадає з районом Південно-Західного фронту плюс Олександрівсько-Грушевський вугільний район колишньої Донської області»¹.

Таким чином, потреба зосередження під одним началом усієї промислової території Донбасу була визнана центром. На місцях таке об'єднання відбувалося явочним порядком. Так, приміром, щойно утворений Донецький губревком своїм рішенням від 17 січня 1920 р. «надалі до з'ясування економічної території Донецької губернії» затвердив тимчасові межі 11 районів, які мали увійти до її складу². Центри чотирьох з них — Чистяківського, Біло-Калитвенського, Боково-Хрустальського та Олександрівсько-Грушевського — до революції не входили до складу «української» Катеринославської губернії. Однак робити з цього рішення висновок про усталення нових меж Донецької губернії не доводиться. Навіть у цій постанові оговорювалася «тимчасовість» названих адміністративних кордонів, які могли стати чинними не за ухвалою губревкому, а лише за рішенням Кремля. Слід також додати, що в той час губревком далеко не завжди був вищою місцевою владою. На території Донецької губернії такі повноваження часом на себе перебирали військові організації Південно-Західного фронту або інші альтернативні губревкому органи, такі як Проддонбас, ЦПКП (Центральне правління кам'яновугільної промисловості).

¹ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 121.

² История административно-территориального деления Донецкой губернии, Сталинской и Донецкой области. — Донецк, 2001. — С. 7.

Після утворення Уккратрударму саме цей орган визнавався Кремлем за головний як в Україні взагалі, так і на території Донбасу зокрема. Та обставина, що Уккратрударм очолив член політбюро ЦК РКП(б) та нарком у справах національностей РСФРР, говорила про непересічну роль цього органу. В перший місяць фактичної роботи керований Й. Сталіним Уккратрударм розгорнув бурхливу діяльність. Від 16 лютого до 15 березня відбулося 15 засідань. Саме для того, щоб оптимізувати роботу економічних органів, Уккратрударм ініціював формальне затвердження нових адміністративних меж Донецької губернії, а з ними — і нової лінії кордону між УСРР та РСФРР, про що, правда, не згадувалося. 15 березня Й. Сталін підписав постанову Уккратрударму, за якою до Донецької губернії від РСФРР мали відійти такі території (назви подаємо за тогочасним україномовним варіантом з ідентичної постанови Президії ВУЦВК від 16 квітня 1920 р.): «Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці: Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, далі на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижне-Крепінська (у постанові ВУЦВК від 16 квітня «*Нижне-Кременська*» — Авт.) і далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості»³.

Однак рішення Уккратрударму, нехай навіть підписане Й. Сталіним, не могло бути керівництвом до дії. Адже цією постановою корегувалися як внутрішній адмінподіл України, за що відповідав ВУЦВК, так і кордони з РСФРР, які без дозволу Всеросійського ЦВК змінити було неможливо. До того ж реальна ситуація в Україні була далека від контрольованості не лише з боку Уккратрударму, а й Раднаркому та ВУЦВК. Щоб зрозуміти тогочасну управлінську ситуацію звернемося до теле-

³ Постановление Совета Украинской Трудовой Армии № 15. 15 марта 1920 года // Сталин И.В. Сочинения. — Т. 17. — Тверь, 2004. — С. 106; Трудовая Армия. — 1920. — № 3. — 27 марта; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 555, арк. 1; Про усталення меж і складу Донецької губернії. // Вісті ВУЦВК — 1920. — 18 квітня.

грами Х. Раковського В. Леніну від 8 квітня 1920 р.: «В Донецькому басейні продовжується організаційний хаос. Адміністративні кордони губернії змінюються постановами Губревкомів, окремих повітів та волостей. В навантаженні та відвантаженні вугілля поряд з управлінням вугільної промисловості діє Уповноважений Кавказького фронту, який вводить свої власні порядки, дає робітникам премії хлібом, нафтою, іншим. Обліком та розподілом продовольчих вантажів займається одночасно і губернський Продком, що знаходиться в Луганську, і Проддонбас, який перебуває в Дебальцево, в результаті чого в деяких місцях отримують більше, а в інших менше, ніж потрібно. Луганський Раднаргосп в антагонізмі з головним управлінням вугільної промисловості, погрозами змушує рудникові управління неподалік від Луганська підпорядковуватися його управлінню. Продкомівські райони не співпадають з вугільними»⁴.

Процитовану телеграму Х. Раковський підписав як заступник голови Уккратрударму. На цю посаду він був призначений 17 березня 1920 р. постановою Ради Оборони РСФРР⁵. При дослідженні діяльності Уккратрударму після цього призначення автору не вдалося віднайти жодного підпису Й. Сталіна під рішенням цього органу. Постанови підписував Х. Раковський — спочатку у якості заступника голови, а з останньої декади квітня 1920 р. — як його керівник⁶. І саме за наполяганням Х. Раковського, одним із прикладів якого і є процитована вище телеграма, було чітко розв'язане питання про територію Донецької губернії, а разом з ним і зміну російсько-українського кордону.

Нагадаємо, що діяльність Уккратрударму від початку його існування поширювалася на «Олександровсько-Грушівський район бувшої Донської округи»⁷, що явочним порядком був включений в підпорядкування Донгубревкому. Це дозволило

⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 10.

⁵ Там само, спр. 558, арк. 19.

⁶ Там само, спр. 554, арк. 11.

⁷ Про Уккратрударм. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — 1920. — Ст. 18.

об'єднати промислові ресурси Донбасу в рамках однієї адміністративної одиниці, але загострило питання про продовольство. Згадане у телеграмі Х. Раковського від 8 квітня неспівпадіння продкомівських районів Донецької губернії з вугільними було викликане постановою Уккраттударму від 25 лютого, якою було вирішено «повіти: Старобільський, Ізюмський, Олександрівський, Куп'янський і Павлоградський — виділити з Катеринославської та Харківської губернії в продовольчому відношенні та передати у відання Проддонбасу»⁸. 16 березня 1920 р. Президія ВУЦВК визнала «нераціональним підпорядкування продовольчих Відділів Однієї губернії — іншій губернії»⁹. Деякі із вказаних повітів знаходилися досить далеко від Донбасу або не мали з ним зручного сполучення. Вигідніше було використовувати сільськогосподарські можливості Таганрозького округу. Тому вже згаданим рішенням від 15 березня 1920 р. Уккраттударм включив його до складу Донецької губернії і разом з цим — до свого підпорядкування.

На початку березня 1920 р. до Кремля з проханням чітко визначити межі Донецької губернії звернувся Донецький губревком. Його голова В. Антонов-Саратовський передав В. Леніну доповідь про становище Донецького басейну, в якій першою ставилася проблема визначення кордонів Донецької губернії. Ленін виніс це питання на засідання РНК РСФРР 16 березня. Було вирішено передати його до Адміністративної комісії при ВЦВК з пропозицією скласти план створення Донецької губернії таким чином, щоб вона включала «всю гірничу промисловість і достатню для повного забезпечення місцевого населення кількість продовольчих повітів і волостей із сусідніх губернь»¹⁰. Слід зауважити таку деталь, яка допоможе з'ясувати перебіг подій : вже згадане засідання Уккраттударму від 15 березня 1920 р. було екстреним. Присутніми на ньому були

⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 554, арк. 3; Постановление Совета Украинской Трудовой армии № 8. 25 февраля 1920 года // Сталин. Сочинения. — Т. 17. — Тверь, 2004. — С. 94.

⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 573, арк. 27.

¹⁰ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 586.

Й. Сталін, В. Чубар, В. Вікторов, М. Владимиров, Р. Берзін, О. Падерін. Про причини його скликання у протоколі сказано так: «Сталін повідомляє, що у зв'язку з пропозицією Предсоба (від російськомовного — «*председатель совета обороны*» — Авт.) т. Леніна встановити кордони Донецької губернії постала потреба переглянути це питання для чого й скликане екстрене засідання Ради»¹¹. Тобто саме Ленін був ініціатором вирішення питання на найвищому рівні.

Ймовірно, вождь пролетаріату не замислювався над тим, що таким чином може збільшитися територія України. Цьому є два пояснення. По-перше, сама Україна бачилася Кремлем як автономна, тобто бездержавна, частина РСФРР. А по-друге, є усі підстави вважати, що на час ухвалення принципового рішення вважалося, що нова губернія увійде безпосередньо до складу РСФРР. Про це як dokonаний факт повідомляв з Москви у датованій 26 березня 1920 р. телеграмі до Луганського ревкому голова Луганського губревкому В. Антонов-Саратовський, який відправився до Кремля без узгодження своїх дій з Харковом: «Повідомляю: 1/ За мою ініціативою Раднарком постановив затвердити Донецьку губернію із включенням Маріупольського, Таганрозького цілковито, Першого Донського, Олександрівськ-Грушевського, Старобільського. Якщо буде необхідно, приріжуть частину Ізюмського або Куп'янського.

2/ Донецька губернія входить до РСФРР;

3/ Фінансові питання вирішаться, а так само й інші;

4/ Внаслідок цього ми маємо самостійне представництво на Всеросійський партійний з'їзд. Прошу з огляду на його колосальну важливість від імені губпарткома та Луганської організації, взнавши кількість її членів, надіслати негайно по прямому [проводу] або військовотерміновою на ім'я ЦК РКП та мені мандат на з'їзд на мене. Однаково я повинен бути тут, доки остаточно не вирішаться губернські питання»¹². Аналіз змісту телеграми дає підстави вважати, що у бажанні увійти до РСФРР провідну роль відіграло своєрідне «обласництво»: керівництво

¹¹ РДАСП, ф. 558, оп. 1, спр. 1586, арк. 1.

¹² ДАРФ, ф. Р-1235, оп. 95, спр. 528, арк. 3.

губернії вважало, що таким чином губернія матиме краще фінансування та буде більш економічно автономною, оскільки зважати треба буде не на два центри, а на один.

Можна припустити, що наміри передати Донецьку губернію до РСФРР стали відомими у Харкові. Та це лише наше припущення, а фактом є те, що українські керівні радянські органи теж почали виявляти ініціативу у справі оформлення кордонів Донецької губернії. В Україні суть взаємовідносин з РСФРР бачили по-іншому ніж в Кремлі і Донбас передавати Росії не збиралися. 17 березня у Харкові відбулася нарада керівництва ВУЦВК з 17 делегатами від Донбасу. Наступного дня за її результатами за підписом голови ВУЦВК Г. Петровського та секретаря В. Єрмошенка до РНК РСФРР та особисто голови Адміністративної комісії ВЦВК і одночасно заступника голови НКВС РСФРР Владимирського була відіслана телеграма, у якій відзначалося, що після обговорення питання про Донецьку губернію з делегатами від Донбасу Президія ВУЦВК своїм рішенням від 17 березня 1920 р. визнала необхідним утворити її «в межах, запроєктованих Укрудтрудармом, тобто Бахмутський, Слов'яносербський, Маріупольський, Старобільський повіти, Таганрозький округ та антрацитові райони Донецької області Грушевський та Біло-Калитвенський, також Слов'янський район Ізюмського повіту»¹³. При цьому як априорі розумілося, що ця губернія буде входити до складу УСРР.

Ми не маємо відомостей, як сприйняли у Кремлі телеграму від ВУЦВК. Але 23 березня питання про Донецьку губернію ще раз було розглянуто на засіданні РНК РСФРР. Було ухвалено таке рішення: «Доручити Адміністративній комісії при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті, не вносячи на обговорення Ради Народних Комісарів, визначити кордони Донської (так в опублікованому збірнику документів, треба читати, — «Донецької» — Авт.) губернії таким чином, щоб до її складу входила з козачих областей південна частина Донецького та північна частина Черкаського округів, не дроблячи повітів. Якщо виявиться, що при такому складі губернії продовольче

¹³ ДАРФ, ф. 5677, оп. 1, спр. 83, арк. 4.

положення не буде забезпечене, то приєднати Куп'янський або Ізюмський повіти»¹⁴.

Бачимо, що у цьому документі, ухваленому вже після відповідної постанови Укррадтударму, не йдеться про Таганрозький округ. Ймовірно, саме після його отримання Х. Раковський відправив секретарю президії ВЦВК Авелю Єнукідзе телеграму такого змісту: «Прошу терміново розглянути питання про приєднання Таганрозького округу до Донецької губернії. Постанова ухвалена Радтудармом України і відправлена в Радоборони, звідки направлена Вам»¹⁵. Адміністративна комісія врахувала пропозицію і на засіданні Всеросійського ЦВК від 28 березня 1920 р., проект постанови про територіальне наповнення Донецької губернії включав у себе вже й Таганрозький округ.

Наприкінці березня у цій справі з'явився новий гравець. Після перемоги більшовиків над денікінцями на Дону до вирішення питання підключилося керівництво щойно утвореної Донської області РСФРР. Її облвиконком заперечував можливість будь-якої зміни дореволюційних кордонів. З Ростова наприкінці березня було відправлено на місця телеграми, головним лейтмотивом яких було таке: «Донська область зберігається в старих адміністративних кордонах із збереженням адміністративного поділу по округам, станицям та волостям... Окрвиконкомам та відділам Донвиконкому прийняти термінові заходи до зворотного включення до складу Донської області всіх місцевостей, які неправомірно відійшли від Донської області до інших губерній»¹⁶.

У 1920 р. позиція Донвиконкому не вплинула на рішення Кремля. Під час розгляду цього питання на засіданні Президії Всеросійського ЦВК 28 березня було заслухано «клопотання тов. Полуяна про призупинення рішення Раднаркому про ство-

¹⁴ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 586.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 784, арк. 11.

¹⁶ *Галкин Ю.* Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — Москва, 2007. — С. 9–10.

рення нової Донецької губернії»¹⁷. Ухвала у протоколі виписана так: «Клопотання відхилити. Рішення про створення Донецької губернії — затвердити»¹⁸. Потреба ефективного використання промислово-економічного потенціалу Донбасу для Кремля були важливішою.

Українські органи влади про це рішення сповіщені не були. Тому 29 березня Президія ВУЦВК вдруге, що й відзначалося в її надзаголовку, надіслала телеграму із проханням затвердити встановлені Уккратрудармом межі Донецької губернії¹⁹. Ймовірно, і після цього Харків про постанову ВЦВК з цього приводу не повідомили. Інакше важко пояснити рядки з підписаної 8 квітня 1920 р. Х. Раковським телеграми В. Леніну, у яких йшлося про потребу «в терміновому порядку остаточно вирішити питання про адміністративну організацію Донецької губернії»²⁰. І лише після цього, а саме 10 квітня 1920 р., Раднарком УСРР отримав підписану секретарем РНК РСФРР Лідією Фотієвою телеграму, якою вона детально інформувала про рішення Президії ВЦВК від 28 березня 1920 р.

У цій телеграмі українській стороні повідомлявся повний зміст рішення щодо Донецької губернії. Цей документ автор звірив з остаточною проектом адміністративної комісії при ВЦВК, внесеним на засідання Президії 28 березня 1920 р. Текст постанови в обох джерелах співпав. Ми наводимо ухвалу ВЦВК за телеграмою Л. Фотієвої, де, окрім самої постанови, є вступна частина: «Даю постанову Адміністративної комісії при ВЦВК: «Рада Народних комісарів на засіданні від 23 березня 1920 року визнала необхідним виділити Донецький кам'яновугільний промисловий район в особливу Донецьку губернію, надавши остаточно визначення кордонів нової губернії комісії при ВЦВК, яка визначила їх в такому складі: «З Харківської губернії входять — Ізюмський та Старобільський повіти, з Катеринославської — Бахмутський і Луганський (колишній Слов'яносербський),

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 563, арк. 6.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ДАРФ, ф. 5677, оп. 1, спр. 83, арк. 13.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 10.

Маріупольський, з Облaсті вiйска Дoньскoгo — Таганрозький округ, вiд Дoнецькoгo округу — стaнiцi Гундорiвськa, Камiнськa, Калитвинськa, Усть-Бiлокалитвинськa, волoсть Карповo-Обривськa, вiд Черкаськoгo — волoсть Федорiвськa, стaнiця Володимирiвськa, волoсть Сулинiвськa, стaнiця Олександрoвськo-Грушевськa i пiвнiчнa полoвинa стaнiць Грушевськoї i Аксaйськoї, причoму кордон iде вiд пiвдeннo-зaxiднoї межi Олександрoвськo-Грушевськoї стaнiцi прoямo умoвнoю лiнiєю нa хутiр Волошин /Ольгинський/. *Тoчнe встaнoвленнa oстaтoчнoгo кордoну нaдaєтьсa визнaчити мiсцeвим oргaнaм (курсив нaш — Авт.)*. Адмiнiстрaтивним центром є Луганськ. Супрoвoджуючи пoстaнoву, Наркoмвнoупрaв прoсить Президiю ВЦВК зaтвeрдити цю пoстaнoву зa згoдoю з Укрaїнським ЦВК». Нeгaйнo пoвiдoмте пo тeлeфoну вaшу згoду»²¹. Курсoвим видiлeнo тy частину тeлeгрaми, щo свiдчить прo мoжливiсть дeякoї корекцiї ухвaлeнoгo рiшeння мiсцeвими oргaнaм влaди, i прo цe щe пiдe мoвa дaлi.

Лише 13 квітня 1920 р., тобто вже після телеграми від РНК РСФРР, Х. Раковський отримав повідомлення про рішення Президії ВЦВК безпосередньо від керівників цього органу: «Постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету постанову Раднаркому про утворення Донецької губернії вказаних ним кордонах затвердити. Секретар ВЦВК Єнукідзе»²². Настав час для українських владних органів. 16 квітня 1920 р. (опубліковано 18 квітня) Президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про усталення меж і складу Донецької губернії». У її мотиваційній частині відзначалося: «Згідно з пропозиціями (так в українському тексті оригіналу — Авт.) Раднаркому України і Уккратрудармії та порозумінням з Всеросійським ЦВК, а також з метою скасування раніш виданих постанов, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад постановила усталити ось такі межі і склад Донецької губернії із частин Харківської, Катеринославської губерній і краю Дон-

²¹ ДАРФ, ф. 5677, оп. 1, спр. 83, арк. 12; Те ж саме: ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 11.

²² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 18.

ського війська»²³. Далі фактично дублювалася наведена нами вище ухвала Уккратрударму від 15 березня 1920 р. Відмінність від затвердженої Всеросійського ЦВК постанови була незначною і стосувалася лише території, яка передавалася Україні від Черкаського округу. Втім, така відмінність не суперечила рішенню Кремля, оскільки у ньому обумовлювалася потреба встановлення точного кордону на цьому напрямку місцевими органами влади. Щодо внутрішньоукраїнського розмежування, то різниця була більш суттєвою. Замість указаної в рішенні Кремля передачі усього Ізюмського повіту Харківщини до Донецької губернії, ВУЦВК обмежився чотирма волостями цього повіту та двома — Куп'янського²⁴.

В архівних матеріалах Адміністративної комісії ВЦВК автором було виявлено один документ, який ставить під сумнів рішення ВЦВК від 28 березня як остаточне. У телеграмі відділу управління НКВС РСФРР від 23 квітня, адресованій, як вказувалося у ній, до «відділу управління Луганського виконкому, м. Луганськ Катеринославської губернії» та посланому у вигляді копій Харківському, Катеринославському губвиконкомом та Таганрозькому ревкому, відзначалося: «Відділ управління НКВС на ваше відношення до ВЦВК за № 3225 повідомляє, що очікувана (*рос* — «*предполагаемая*» — *Авт.*) Донецька губернія, яка може бути сформована з частин Катеринославської, Харківської губерній і частини Облaсті Війська Донського, буде братися до уваги лише після обговорення та остаточного вирішення питання — в розумінні встановлення кордонів та приналежності, — між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською Радянською Республікою. До постанови, місцевості очікуваної губернії вважаються у своєму попередньому складі»²⁵.

Цей документ може мати два пояснення. Можлива елементарна помилка у числі місяця — якщо то не «23.04», а

²³ Про усталення меж і складу Донецької губернії // 33 УСРР. — 1920. — Ст. 121.

²⁴ Там само.

²⁵ ДАРФ, ф. 5677, оп. 1, спр. 83, арк. 26.

«23.03», або «24.03», то тоді посилання на незавершеність розгляду цього питання зрозуміла — рішення ВЦВК від 28 березня ще не було. На користь цієї гіпотези можна навести і той аргумент, що телеграма була адресована до Луганську не як до Донгубревкома, а як до керівництва повітового міста Катеринославської губернії. Попри сумніви у територіальному наповненні, сам факт існування Донецької губернії у квітні 1920 р. заперечувати не було підстав, адже постанова ВУЦВК про її створення була вже затверджена і опублікована, і якщо вже НКВС РСФРР визнавав УСРР як окрему республіку, то втручатися у її внутрішній адмінподіл він не міг. Додамо також, що говорити ж про незнання рішень вищих владних органів з боку керівництва НКВС не доводиться, бо вони ухвалювалися за його найбільш безпосередньої участі.

Однак можливий і інший варіант. З огляду на те, що з усього проаналізованого нами масиву документів лише у цій телеграмі згадувалося не лише про зміни адміністративних меж губерній, а й про корекцію міжреспубліканських кордонів між республіками, можна припустити, що акцент на факті зменшення території РСФРР був останнім аргументом супротивників передачі земель Області війська Донського до Донецької губернії. Адже одна справа змінити внутрішній адмінподіл, і зовсім інша — передати територію сусідньому, нехай і дружньому державному утворенню. Якщо це так, то усвідомлений цей аргумент був вже після рішення ВУЦВК від 16 квітня. Можливо, після цього в НКВС РСФРР врешті зрозуміли, що радянська Україна — таки не зовсім ще Росія. Тобто, якщо помилки в датуванні цієї телеграми немає, то її поява свідчить про певні сумніви щодо правильності рішення про Донецьку губернію, які з'явилися у керівництва НКВС РСФРР після усвідомлення того, що передані до Донецької губернії території вже не будуть у його підпорядкуванні. Формальні недоречності цього звернення в такому випадку можна пояснити відсутністю усталених і прийнятних форм звернення.

На користь точки зору про те, що телеграма справді була відіслана 23 квітня 1920 р., свідчить і та обставина, що керівництво Донської області приблизно в цей же час (21 квітня) в

черговий раз відіслало на місця телеграми про те, що межі області залишаються такими як і раніше²⁶. Однак у Кремлі своє рішення змінювати вже не збиралися і тому дали рішучу відсіч таким діям. В ухвалі ВЦВК від 26 квітня 1920 р. відзначалося: «Президія ВЦВК ще раз підтверджує свою постанову від 28 березня про створення Донецької області в межах, схвалених Радою Народних Комісарів і просить Президію ВУЦВК прискорити введення цієї постанови в життя»²⁷. Протягом наступних декількох днів в Донську область було відправлено низку телеграм, в тому числі і від НКВС РСФРР, в яких відзначалася неприпустимість зволікання з виконанням цього рішення²⁸.

Щоправда, 6 травня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) ще раз розглянуло питання «Про кордони Донецької губернії». Було вирішено «доручити Сталіну ознайомитися з запереченнями Раковського. У випадку, якщо знайде ці заперечення безпідставними, залишити в силі старе рішення»²⁹. В чому полягали заперечення Раковського автору з'ясувати не вдалося. Але на політбюро ЦК РКП(б) надалі це питання більше не порушувалося. То ж є всі підстави вважати, що назване заперечення Х. Раковського не вплинуло на територіальне розмежування між УСРР та РСФРР.

Незважаючи на принципове вирішення проблеми меж Донецької губернії, крапку у цьому питанні ще не було поставлено. Як зазначалося у постанові ВЦВК від 28 березня, остаточну лінію кордону мали намітити місцеві органи. Влітку 1920 р. працювала Узгоджувальна комісія по розмежуванню Донської області та Донецької губернії», зокрема, вона збиралася 27 червня та 31 серпня 1920 р.³⁰ Однак вона вирішувала передусім питання землерозподілу між селами. Найбільш вагома зміна лінія кордону у цей час, як свідчить телеграма голови Станично-

²⁶ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 11.

²⁷ ДАРФ, ф. 5677, оп. 1, спр. 83, арк. 29.

²⁸ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 12–13.

²⁹ Там само. — С. 14.

³⁰ ДАРФ, ф. Р-5667, оп. 3, спр. 84, арк. 1–3, 8.

Луганського виконкому Козюбердіна від 11 жовтня 1920 р. до Донського Облвиконкому та ВЦВК, відбулася з ініціативи Донської обласної адміністративної комісії, яка, як сказано у телеграмі, на своєму засіданні від 9 серпня 1920 р. вирішила станицю Луганську передати Донецькій губернії і 30 серпня це рішення затвердив ВЦВК³¹. Щоправда, як зазначав Козюбердін, керівників Донецької губернії, що перебували буквально поряд зі станицею Луганською, повідомити про це забули, в результаті чого «станція висить у повітрі. Становище в Станиці наполегливо диктує потребу термінового вирішення про приналежність станиці області чи губернії. Станичний виконком просить відповідного розпорядження»³².

Про те, що такі вагомі зміни завчасно не проектувалися в Кремлі і водночас, що вони восени 1920 р. стали вже доконаним фактом, свідчить телеграма заступника Наркому внутрішніх справ НКВС Владимирського до виконкому Донської області від 25 жовтня: «Наркомвнусправ пропонує вказати, коли і за якими мотивами відбулася постанова Доноблвиконкому про приєднання станиці Луганської до Донецької губернії»³³. Окремої постанови українських органів влади з цього приводу нам відшукати не вдалося, але з цього часу станиця Луганська стала частиною України. Єдиним аргументом на користь її приєднання міг стати адміністративно-географічний — вона була зовсім поряд з тогочасним губернським центром — Луганськом. Тоді як чинники *економічний* (в 1920 р. від Донецького округу приєднували винятково промислові регіони, а це був сільсько-господарський) та *етнічний* (ця територія була заселена російськими донськими козаками і в 1927 р. тут було утворено російський національний район) не могли сприяти такому приєднанню.

³¹ ДАРФ, ф. Р-1235, оп. 95, спр. 628, арк. 10 (у телеграмі — «ЦИК»), без літери «В» що означала Всеросійський. Ми визначили це як ВЦВК тому, що адресування цієї телеграми, яку ми віднайшли у фондах ВЦВК, теж позначено як «ЦИК».

³² ДАРФ, ф. Р-1235, оп. 95, спр. 628, арк. 10.

³³ ДАРФ, ф. 5677, оп. 1, спр. 83, арк. 35.

Про те, що ініціатива приєднання станиці Луганської виходила від Ростова, побічно свідчать і подальші його дії. В наступні роки з Ростова-на-Дону час від часу подавалися прохання про повернення йому втрачених у 1920 р. територій, однак про станицю Луганську в них не йшлося. У січні 1921 р. представником Радтрудоарму Кавказу теж була зроблена спроба повернути Таганрог до Донської області. Ця зміна мала відбутися під час запланованої зміни районування³⁴. Поповзли чутки по те, що адмінкомісія при ВЦВК погодилася з такою пропозицією. У відповідь 25 березня 1921 р. Уккратрудоарм, який ще з квітня 1920 р. очолював Раковський, ухвалив таке рішення: «Радтрудоарм вважає вилучення Таганрозького округу недоцільним і наполягає перед Радтрудоборони на неприпустимості проведення в життя подібного рішення. Радтрудоарм звертається до Раднаркому, ВУЦВК та ЦК партії України з пропозицією підтримати постанову Радтрудоармії також і по своїй лінії, оскільки такий поділ може викликати політичні незручності»³⁵.

Усі лінії звернень нам відстежити не вдалося, але РНК УСРР та ЦК КП(б)У виконали це прохання. У поданому 28 квітня 1921 р. Раднаркомом протесті, який підписав В. Чубар, відзначалося, що подібні територіальні зміни «ставлять в катастрофічне становище продовольче постачання Донбасу, так як з усіх повітів Донецької губернії Таганрозький є головною базою продовольства»³⁶. 12 травня аналогічне звернення до ЦК РКП(б) за підписом Д. Лебеда надійшло і від ЦК КП(б)У: «Просимо з'єднатись з НКВС і наполягаємо на залишенні Таганрозького повіту за Донбасом, оскільки повіт нерозривно поєднаний економічно з Донбасом»³⁷. У відповідь було надіслано повідомлення, що то був лише проект, і адміністративна комісія вже отримала припис, що приєднання Таганрозького повіту до Ростова не буде затверджено³⁸.

³⁴ ДАРФ, ф. 5677, оп. 2, спр. 293, арк. 3.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 175, арк. 8.

³⁶ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 16.

³⁷ ДАРФ, ф. 5677, оп. 2, спр. 293, арк. 4.

³⁸ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 16.

Завершуючи тему територіальних змін у 1920 р., варто згадати рішення Президії ВУЦВК, яке свідчило про певну спадковість прагнень української сторони. 16 березня 1920 р. Президія ВУЦВК в особі Г. Петровського та В. Єрмошенка розглянула питання про приєднання Білгородського повіту до України. Український орган влади не міг самостійно вирішити цього питання, тому пропозиція про таку зміну кордону була передана до ВЦВК з тим, щоб, згідно існуючих правил, її було розглянуто адміністративно-економічною комісією³⁹. Однак це звернення не мало бажаного для України результату.

Звертаючись до причин зміни кордону між РСФРР та УСРР у 1920 р. зауважимо, що основні чинники, які діяли в 1919 р., не відіграли важливої ролі. Головний критерій попередніх років (етнічний) апріорі не міг спричинити приєднання промислових районів Донської області до України. Адже в той час навіть на території українського Донбасу серед робітників переважали росіяни, а відсоток українців у приєднаних регіонах був ще меншим. Навіть приєднання Таганрозького округу, де більшість становили українці, обумовлювалося передусім економічними (продовольчими) потребами. Зрозуміло, що в новому розмежуванні відпадав і критерій дореволюційного губернського поділу, оскільки саме цей поділ і змінювався.

Здавалося б, єдиним критерієм був економічний. Його постійно згадували при мотивації ухвалених рішень. Справді, ресурси Донбасу були життєво важливі для Кремля. Але Донецької губернії в кордонах 1920 р. не могло б існувати, якби у Кремля зберігалися хоча б невеликі побоювання стосовно втрати України чи перетворення її на рівноправну з РСФРР республіку. Як вже зауважувалося вище, в жодній із проаналізованих постанов, за винятком телеграми відділу управління НКВС РСФРР, не йшлося про перехід територій Донської області до УСРР, постійно відзначалася лише потреба їх включення до Донецької губернії. Хоча належність Донецької губернії до УСРР ніким не заперечувалася, але сама Україна на той час розглядалася більшістю керманців Кремля як авто-

³⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 573, арк. 27.

номна частина РСФРР, тобто вказані зміни мали *характер внутрішніх змін в АТП єдиної держави*.

Ставлення до України як складової частини РСФРР, однієї з її областей, простежується у багатьох датованих 1920 р. рішеннях. Одним з його проявів стала спроба створити представництво України при Наркомнаці на однакових з автономними республіками РСФРР підставах. Таке зведення статусу України до автономії у складі РСФРР могло ще раз зумовити збільшення її території. Так, відразу по захопленню Червоною армією Криму на засіданні ВРНГ РСФРР від 29 листопада 1920 р. було вирішено створити Кримський раднаргосп та підпорядкувати його Промбюро України. Голова Промбюро В. Чубар отримав завдання виділити в розпорядження Кримраднаргоспу в авансовому порядку певні кошти. Останній пункт рішення звучав так: «Зобов'язати усі главки і центри, що відряджають своїх уповноважених до Криму, спрямовувати їх через Укрпромбюро»⁴⁰. Нагадаємо, що на початку 1920 р. підпорядкування Уккратрударму «Олександрівсько-Грушевського вугільного району» стало першим кроком до включення його до складу УСРР.

Підпорядкованість кримських господарчих органів українським зберігалася лише місяць. Під тиском міжнародних і частково внутрішніх обставин Кремль наважився на формальне визнання незалежності України. 28 грудня 1920 р. підписами В. Леніна та Г. Чичеріна з російського боку та Х. Раковського з українського було завізовано «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»⁴¹. У преамбулі цієї угоди наголошувалося на взаємному визнанні незалежності і суверенності обох договірних сторін⁴².

⁴⁰ Протоколи Президиума Вишого Совета Народного Хозяйства. 1920 год. Сб. док. — М., 2000. — С. 318.

⁴¹ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР// 33 УСРР. — 1921. — Ст. 93.

⁴² Там само.

Реакція президії ВРНГ РСФРР на договір була миттєвою. Вже на її наступному засіданні, яке відбулося 31 грудня 1920 р., було вирішено підпорядкувати Кримський раднаргосп безпосередньо президії ВРНГ РСФРР. Ймовірно, якби Крим вдалося опанувати у ситуації, схожій з початком 1920 р., коли УСРР бачилася як невід'ємна складова РСФРР, то півострів було б приєднано до УСРР. У будь-якому разі економічних підстав для цього вистачало. Однак політичні обставини змінилися. Україна дещо підвищила власний статус державного утворення і приєднувати до неї Крим стало політично недоцільним.

Узагальнюючи результати територіального розмежування між УСРР та РСФРР періоду 1919–1920 рр. та проводячи аналогії з 1917–1918 рр., відзначимо насамперед загальні принципи, за якими воно здійснювалося впродовж перших трьох років існування радянської влади. Зasadничим для визначення кордону радянської України з РСФРР став етнічний критерій. Однак він був застосований більшовиками не добровільно, а з огляду на практичну необхідність. Прийняття етнічного принципу визначення кордонів наочно демонструвало відсутність незгод лєнінського Раднаркому з українськими політичними силами в національному питанні. Лише таким чином більшовицький центр міг розраховувати на успіх у боротьбі з Центральною Радою в Україні в період піднесення національно-визвольного руху. Тому радянська УНР від першого дня свого існування претендувала на територію України за III Універсалом, тобто на заселені українцями губернії, з майбутнім приєднанням окремих повітів та волостей з інших губерній.

Досвід 1917–1918 рр. продемонстрував, що беззастережне застосування етнічного критерію загрожує подальшим зменшенням підконтрольної більшовикам території (йдеться про заселені українцями повіти та волості «російських» губерній). Аби знизити відповідні ризики, у 1919 р. Кремль обмежив етнічний критерій дореволюційним губернським поділом, який, в свою чергу, був скоригований на користь РСФРР іншими мотивами (випадок з чотирма північними повітами Чернігівської губернії). Щоправда, у цьому випадку формально існував і етнічний чинник (ті повіти були переважно заселені неукраїн-

цями), але реально причиною від'єднання цієї території від УСРР стала політична доцільність та економічно-географічний чинник.

Сприятлива для Кремля соціально-політична ситуація в Україні початку 1920 р. створила підстави для переведення територіального розмежування із площини, близької до міждержавної (особливо якщо брати до уваги існуючу раніше небезпеку втратити Україну), до реформування внутрішнього адмінподілу. У такому ракурсі першочергове значення відігравали економічні потреби. Тому, в зв'язку зі створенням Донецької губернії, територію УСРР було розширено, а за умови залишення України автономією у складі Росії, до неї, з великою мірою вірогідності, приєднали б і Крим. Однак загострення міжнародної ситуації, вкупі з усвідомленням українським керівництвом потреби отримати реальні повноваження у сфері управління господарським життям, змусили Кремль підвищити статус УСРР як державного утворення. Це спричинило відмову від економічного критерію як основного у територіальному розмежуванні між радянським Україною та Росією.

Висновки

Підведемо підсумки. Аналіз взаємин між УСРР та РСФРР у 1920 р. спонукає до висновку про недоцільність однозначних оцінок. І не лише тому, що їх вектор зазнав відчутних змін під тиском обставин. Навіть у радянсько-більшовицькому середовищі бачення цієї проблеми було далеко неоднозначним. Існувала низка вимірів відносин УСРР та РСФРР та статусу України, які часом заперечували один одного. Одним із них був *декларативно-зовнішньополітичний*. У цьому вимірі Україна подавалася як *незалежна держава*. Сюди можна віднести незалежницьку риторику Кремля та Всеукрревкому кінця 1919 р. та зовнішньополітичні декларації від імені УСРР. Незалежницька риторика була зменшена із взяттям контролю над Україною, однак перемовини з Польщею в другій половині 1920 р. надали їй нового імпульсу і вона отримала формальне відображення у внутрішньорадянському законодавстві, а саме у договорі від 28 грудня 1920 р.

До укладення цього договору *формальний внутрішньорадянський вимір* не був схожий на зовнішньополітичний. У ньому відбулася еволюція від невизначеного статусу України початку 1920 р. до рішення про входження УСРР до складу «Всеросійської» федеративної республіки у травні 1920 р. і далі поворотом в інший бік — визнання незалежності і суверенності радянської України договором від 28 грудня 1920 р.

Цікавою була еволюція *намірів компартійного керівництва*, які варто виділити в окремий вимір. На початку 1920 р. відмінностей у баченні статусу УСРР та її відносин з РСФРР між компартійними керівниками України та Кремлем не було. Жорстка централізація економічного життя та управління загалом сприймалася як реальна потреба і органічно притаманне комуністичному будівництву явище. Відповідно до цього влада і діяла. Статус України при такому розкладі можна охарактеризувати як *культурну автономію*. Але із взяттям більшовиками

ситуації в Україні під контроль наміри дещо змінилися, з'явилися, а потім і посилилися розбіжності між українським субцентром влади та більшовицьким центром. З часом навіть у Кремлі погодилися, що без утворення обласних економічних органів не обійтися, а українська сторона взагалі почала вимагати рівноправності і своєї участі у плануванні та розподілі ресурсів.

Основним коректором намірів Кремля стало економічне становище в Україні, яке Л.Троцький влучно охарактеризував як *«анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви»*. Такими ж словами можна охарактеризувати і *реальний вимір* українсько-російських відносин. Консервація існуючого становища не могла дати гарантії ефективного контролю над Україною і більше того — могла створити серйозні проблеми для більшовицької влади загалом. Тому повноваження українських органів влади було вирішено дещо збільшити, хоча Кремль це розглядав лише як формальність. Особливої ваги ці рішення в очах дослідника набувають з огляду на те, що вони ухвалювалися в умовах стрімкого насадження комунізму.

В 1920 р. найбільш поширеним для означення взаємин між РСФРР та УСРР був термін «федерація». Однак трактування цього терміну було різним, а прихильники федерації часом кардинально відрізнялися у баченні суті взаємин. У звіті до V Всеукраїнської конференції КП(б)У відзначалося що навіть «такі політичні угруповання, як група Винниченка та Грушевського, які раніше перебували на точці зору повної самостійності, тепер вже перейшли на точку зору Радянської Федерації»¹. Симптоматично, що при характеристиці перебігу ставлення більшовицько-радянських органів влади до проблеми взаємин між Україною та Росією у цьому ж звіті йшлося про те, «що ідея федерації Радянської Росії за 1920 р. зробила великий прогрес»². З одного боку, бачимо що мова йдеться ще про федерацію Росії, але з іншого — про прогрес, який і виявився в

¹ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 15 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. — Харьков, 1920. — С. 5.

² Там само.

іншому баченні майбутнього. Щоправда, цей «прогрес» в розумінні ідеї федерації був односторонній, тобто лише з українського боку.

Не заперечуючи федерації, компартійно-радянські керівники України влади поступово схилялися до «радянського» її розуміння. Тим часом Кремль залишався на позиціях «російських». Відмінність полягала не тільки і не стільки в назві. Для української сторони, як це випливає із цитованих раніше рішень партійної конференції та Всеукраїнського з'їзду рад, федерація бачилася як співробітництво рівних частин у єдиному цілому, де діють прозорі механізми розподілу ресурсів, тоді як для Кремля федерація залишалася перехідною формою до повної єдності. Різниця підходів виявилася на X з'їзді РКП(б), щоправда, лише на рівні формулювань. Доповідач з національного питання Й. Сталін зазначив: «Федерація Радянських Республік є тією шуканою формою держаного союзу, живим втіленням якої є РСФРР»³. Іншими словами, майбутнє усіх національних республік він бачив у складі Росії, «федеративна» назва якої залишалася лише у назві, оскільки реального федерування Кремль не збирався допускати в жодному разі. Натомість у відповідь В. Затонський наполягав: «Нам потрібно витруїти із голів товаришів уявлення про радянську федерація як федерацію неодмінно «російську»... Слід було б цю назву просто усунути, або просто залишити назву «Радянська федерація», або придумати яку-небудь іншу»⁴. Розуміння форми і змісту федерації неодноразово ставало предметом суперечок між Кремлем та Харковом протягом наступних двох років.

При укладенні союзного (між РСФРР та УСРР як незалежними державами) договору вагому роль відіграла груднева 1919 р. резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу в Україні». Основний пропагандистський лейтмотив тієї резолюції, як і написаного у цьому ж дусі листа В. Леніна «До робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім» — незаперечне право українців на розвиток своєї мови та культури, право на

³ Десятий съезд РКП(б). 8 марта — 16 марта 1921 г. — М., 1933. — С. 188.

⁴ Там само. — С. 209.

незалежність України і тісний союз з РСФФР, — ще не раз відігравав важливу державотворчу роль у наступні роки. Це була остання межа захисту суверенітету з боку українських діячів і водночас той наріжний камінь радянської державності, який не наважувалися руйнувати навіть найбільш затяті централісти-великодержавники.

Опора на грудневі 1919 р. рішення стала дієвим засобом виходу з конфліктних ситуацій у стосунках між УСРР та РСФФР та у здійсненні національно-культурної політики більшовиків в Україні. Навіть створення СРСР у формі рівноправних республік можна назвати наслідком ухвали цієї конференції. Однак до формування такого бачення Кремлю довелося пройти через певну еволюцію і вирішення деяких конфліктів з національними республіками, в тому числі і Україною, які не бажали бути складовою частиною Росії. Груднева 1919 р. резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» вберегла Кремль від загострення конфліктів з націоналами і стала тим стартовим майданчиком, тією точкою відліку, до якої поверталися компартійні керманічі у пошуку нових форм взаємин з Україною не лише наприкінці 1920 р., а й у травні–липні 1922 р. та у лютому–червні 1923 р.

Іменний покажчик:

- Аверін Василь 21, 324, 329
Алєнов 187
Андерсен 154
Антонов (Антонов-Саратовський) Володимир 21, 112, 186, 305, 339, 341
Антонов-Овієнко Володимир 75, 324
Артем (Сергєєв Федір) 80, 203, 306, 324
Аусем Володмир 256, 260
- Бабій Б.М* 9
Балабанова Анжеліка 154
Бачинський П.П. 46, 49, 57
Берзін Рейнгольд 192, 247, 341
Белєнький 149
Блакитний (Еллан-Блакитний) Василь 56, 68, 74, 185
Близниченко 71, 72
Богуславський Михайло 78, 81, 121, 131, 222
Боєчко В.Д. 49, 316, 317, 331
Боженко Василь 58
Бойко Олександр Д. 14
Бойко Олена Д. 326
- Борисов (Коган) Борис 114
Бресслер 149
Бризановський 62
Бубнов Андрій 76, 77, 81, 121, 124, 126, 131, 133, 136, 179, 180
Бухарін Микола 34–37, 109, 111, 294
- Васильєв Борис 187
Васильєв В.Ю. 15, 61, 81, 270
Васильковський 149
Величенко Степан 29, 30
Винниченко Володимир 20, 41, 92, 147, 218, 219, 266–278, 356
Вікторов Василь 247, 341
Владимиров Мирон 227–230, 237, 247, 341
Волковинський В.М. 10
Волбуєв Михайло 29, 30
Ворошилов Климент 21, 76, 77, 78, 81, 131
Воскресєнський 247
Врангель 279, 295
Врублевський Микола 176

- Галкін Ю.* 49, 321, 343, 348, 350
Ганжа І.Х. 46
Ганжа О.І. 49, 316, 317, 331
Гантінгтон Семюел П. 38, 39
Генкіна Е.Б. 46, 261
Глебов Микола 286
Головко В.В. 31, 32
Гопнер Давид 68, 332, 333, 334, 336
Гопнер Серафіма 331, 332
Горбань В.І. 10, 16
Горбань Ю.А. 14
Гошуляк І.Л. 10, 48, 98, 100
Грановський Мойсей 329, 330
Гриневич Л.В. 194, 195
Гринько Григорій 109, 137, 138, 154–156, 182, 185, 196, 228, 234, 236, 269
Гриценко Д. 256
Гришин-Алмазов Алексей 183
Гробенко 149
Грушевський Михайло 199, 220, 265, 356
- Даниленко О.В.* 29
Декарт Рене 18
Денікін Антон 62, 75, 78, 79, 84, 86, 90, 161, 206, 215
Дзевалтовський Ігнатій 77
- Дзержинський Фелікс* 115, 186, 188, 196, 308
Діброва С.С. 48
Дмитрієнко М.Ф. 318, 328
Дністрянський М.С. 316, 317
Дорошко М.С. 162
Дробніс Яків 18, 81, 97, 98, 113, 121, 131, 135, 136, 191, 329, 330
Дубина 148
Дьяков 236
- Ельцин Борис* 303
- Єнукідзе Авель* 343, 345
Єрмощенко Веніамін 230, 247, 341, 351
Єрський 46
Єфіменко Г.Г. 8, 23, 27, 29–32, 39, 96, 97, 144, 316, 317
- Жарко Афанасій* 70–72, 78, 179
Жуковський Аркадій 265
Жуковський Олександр 265
Журавльов В.В. 10, 11
- Забара* 148
Затонський Володимир 16, 23, 28, 56, 58, 62, 65, 83, 106–110, 112, 113, 120, 121, 124–131, 135, 139,

- 140, 149, 170, 177, 179,
182, 189–191, 203, 221,
228, 236, 245, 266, 305, 324
- Захарчук Б.І.* 49, 316, 317,
331
- Зинов'єв Григорій**
(Радомисьльський Овсій-
Гершен) 114, 120, 154,
233, 258, 269–272, 277,
278, 308
- Зорін (Кравчук-Зорін)**
Андрій 95, 148
- Зубков 78**
- Іванов Андрій 80**
- Іванов (учасник наради від
8.12.1919) 149**
- Іванов (брав участь у
переговорах по кордонах)
331, 333**
- Іванов Олексій 56, 80, 128,
171**
- Ігнатенко 149**
- Льїн О.О.* 10
- Йоффе Адольф 74, 78, 80–82**
- Кабаненко Микола 274**
Кабанов В.В. 47
- Калінін Михайло 68, 294**
- Калманович Мойсей 247**
- Каменєв Лев 97, 111, 114,
161, 215, 216, 306, 310, 311**
- Каменський Абрам 64, 108,
258, 259**
- Карахан Лев 183, 280, 281**
- Каттель Михайло 247**
- Квірінг Емануїл 324**
- Кін Павло 198**
- Климанов 57**
- Клінгер Густав 154**
- Клунний Григорій 58, 59,
135**
- Ковалів Левко 137, 139, 154,
182**
- Коваль (отаман) 217,**
- Ковтун 148**
- Коган (Борисов) 149**
- Козюбердін 350**
- Коллонтай Олександра**
- Комарницький 148**
- Кон Фелікс 227**
- Конар Федір 275**
- Кондуфор Ю.Ю.* 73
- Конквест Роберт* 34, 35
- Копп Віктор 267**
- Косіор Станіслав 74, 78, 120,
121, 131, 137, 140, 154,
156, 159, 167, 186, 189,
190, 206–208, 226**
- Коцюбинський Юрій 148,
149, 256, 257, 260, 282**
- Кошелівець Іван*
- Кресін О.В.* 49
- Кресіна І.О.* 49

- Крестинський Микола 78,
96, 97, 112, 114, 144, 158,
164, 177, 178, 190, 215,
225, 241, 294, 306, 308
- Криворотченко Михайло 46
- Ксандров Володимир 71,
236, 238, 239, 241
- Ксенофонов Іван 279
- Кудрін Іван 329
- Кузьменко В.Б.* 319, 326, 328
- Кулик Ізраїль 89
- Кулькова М.И.* 47
- Кульчицький С.В.* 10, 12, 14,
15, 17, 23, 63, 73, 96, 97,
116, 169, 316, 317
- Кун Бела 134
- Курас І.Ф.* 10, 16, 48
- Курін Л.* 10
- Куріцин В.М.* 90
- Курський Дмитро 310
- Ландер Яків 148, 150, 151,
159, 160–163, 174, 225,
226, 236, 242, 243, 250
- Лapidус І. 169, 170
- Лапчинський Георгій 28, 46,
64, 81, 131–133, 148–150,
156, 162–164, 166, 174
- Ларик (Ларік, Євген
Касьяненко) 58, 95, 148,
159, 160, 174, 176
- Латонін Олександр 193
- Лацис Марчин (Мартин) 74
- Лебедь Дмитро 350
- Левинський Володимир 201,
219, 266
- Ленін Володимир 9, 14, 16,
23–28, 40–42, 45, 53, 59,
65, 70–73, 75, 77, 83, 92,
97–101, 104–110, 114, 116,
117, 125–127, 133–152,
159–162, 168, 169, 172,
182–184, 190, 192, 193,
203, 204, 206–209, 228,
232, 235, 237, 238, 242,
244–246, 259, 260, 270,
272, 273, 290–292, 297,
305, 306, 311, 324, 332,
338, 339, 341, 343, 352, 357
- Лукач Георг 277
- Луначарський Анатолій 127
- Любович Артемій 247
- Любченко Панас 185
- Лях Володимир 148, 160,
256, 258, 260
- Ляхоцький В.П.* 49
- Мазепа Ісаак 265
- Мазлах Сергій 95
- Мазуренко Василь 266
- Мазуренко Юрко 147
- Майоров Михайло 121, 148,
149
- Максимчук Т.А.* 320
- Мальцев 331
- Мануїльський Дмитро 22–
26, 46, 74, 78, 93, 98, 100–

- 105, 108, 110, 112–114,
120, 121, 131, 133–137,
139, 140, 148, 149, 152,
155, 160, 172, 189, 190,
207, 208, 221, 226, 228,
230, 247, 274
- Манцев Василь 115
- Марочко В.І.* 31
- Марценюк Л.М.* 14
- Махно Нестор 62, 145
- Мельниченко В.Ю.* 10, 11,
16, 17
- Менжинський В'ячеслав 78,
186
- Мещеряков Володимир 80,
186
- Мирошниченко 200, 201
- Михайличенко Г.* 18
- Молотов В'ячеслав 309
- Мягкова Тетяна 149
- Нагорна Л.П.*** 11
- Наумов В.П.* 10
- Невський Володимир
(Кривобоков Феодосій)
70, 127, 324
- Ненароков А.П.* 10–12
- Неронович Євген 176
- Оболенський Валерій**
(Н. Осинський) 171–174
- Огієнко Віталій* 151, 162, 163
- Одінцов 149
- Падерін Олександр** 236, 247
- Панібудьласка В.Ф.* 49
- Панчук М.І.* 48
- Петерс Яків 74, 79
- Петлюра Симон 15, 79, 86,
90, 109, 133, 199, 217, 264–
266, 268, 271
- Петренко Юхим 89
- Петровський Григорій 23,
58, 77, 78, 80–83, 98, 111–
113, 120, 131, 139, 140,
190, 191, 221, 227, 230,
246, 247, 271, 272, 292,
309, 341, 351
- Петрушевич Євген 265
- Пиріг Р.Я.* 266
- Пілсудський Юзеф 282
- Піпоть
- Платтен Фріц 154
- Подвойський Микола 74–76
- Полоз Михайло 76, 81, 109,
133, 149, 182–185, 191,
197, 198, 233, 234, 288
- Полуян Ян 343
- Попов Павло 22, 23, 26–29,
37, 38, 62, 85, 86, 87, 90–
100, 103, 104, 106, 107,
109, 110, 121, 143, 144,
146, 148, 150–155, 159,
160, 162–166, 168, 172,
174–179, 189, 206, 210
- Порайко Василь 114
- Приходько Антон 185

- Постнков Олександр 300, 304
- П'ятаков Георгій 17, 179–181, 324, 329
- Радек Карл** 272
- Раковський Християн 10–13, 16, 19, 21–24, 28, 32, 41, 43, 50, 56, 59–61, 63, 71, 75, 77, 78–82, 92–94, 97, 98, 100, 101, 104, 105, 107, 110, 111, 116, 119–121, 124, 131–133, 137–140, 154–156, 158, 159, 161, 172, 182–184, 188–195, 197, 198, 201, 203, 205–211, 214–216, 218, 219, 222, 226–232, 234–239, 241, 243, 247, 248, 267, 268, 272–276, 279–281, 287, 290–295, 298, 299, 306, 308–311, 325, 330, 334, 338, 339, 343–345, 348, 350, 352
- Рафаїл (Фарбман Рафаїл) 78, 92, 94, 98, 113, 120, 121, 128, 131, 188, 221, 222, 230, 231
- Рафес Мойсей 121
- Річицький Андрій 147
- Рейхель Михайло
- Риков Олексій 67, 68, 238
- Розенгольц Аркадій 193, 194
- Рубач М.А.* 46
- Руденко 58
- Рухимович Мойсей 32
- Ряппо Ян 222
- Сава-Степняк 148
- Савельєв Максиміліан 78
- Сагач О.* 319
- Салига Л.П.* 11
- Сапожніков 148
- Саппа М.* 11
- Сапронов Тимофій
- Свердлов Володимир 237
- Свердлов Яків 330
- Сергійчук В.І.* 49, 316, 318
- Сергєєв 148
- Серебряков Леонід 131, 159, 173
- Сирола Юр'є 154
- Скрипник Микола 19, 20, 58, 181, 285, 297, 298, 302–304, 308–310, 334
- Слинько Іван 85
- Слинько Петро 85, 163
- Слюсаренко А.Г.* 14
- Смирнов Володимир 17, 289
- Солдатенко В.Ф.* 19–21, 266–273, 285
- Солодуб Петро 148, 222, 300
- Сосновський Лев 222, 228–231
- Сталін Йосип 9, 33, 45, 53, 54, 98, 112, 114, 129, 161,

- 173, 186, 188, 192, 207,
208, 222, 227, 229, 235,
245, 246–248, 258–260,
267, 270, 271, 279, 285,
294, 305, 308, 338, 341, 357
- Станчев М.Г.* 11
- Стасова Олена 83, 127
- Стеклов Юрій (Нахамкіс
Овшій) 109
- Табачник Д.* 282
- Тараненко Корній 228
- Теремков 148
- Терещенко Ю.І.* 9, 10
- Терлецький Євген 227, 304
- Ткаченко Михайло 62, 92
- Тоффлер Елвін* 32, 33, 35
- Троцький (Бронтшейн) Лев
20, 78, 79, 111, 114, 127,
143–147, 180, 187, 207,
208, 267, 270, 294–297,
299, 300, 308, 356
- Туманов Микола(Ніколай)
161, 225, 226, 236, 240–
244, 250, 287
- Умріхін 149
- Фотієва** Лідія 344
- Фролов М.О.* 15, 21–24, 99,
100, 162
- Фрунзе Михайло 195, 300,
304, 309
- Халепський** 78
- Харечко Тарас 78
- Хименко Гр. 198–200
- Хмельницький Олександр
56, 80
- Церковна В.Г.* 13
- Чернявський Г.І.* 11
- Чехович В.А.* 9, 11
- Чикаленко Євген
- Чирко В.А.* 9
- Чичерін Георгій 86, 127,
214, 272, 282, 284, 297,
305, 306, 311, 327, 329–
331, 352
- Чубар Влас 19, 53, 140, 227,
228, 236–238, 247, 249,
286, 288–290, 297, 309,
341, 350, 352
- Чуцкаєв Сергій 242
- Шабельніков В.І.* 319, 320,
328, 335
- Шаповал Микита 60
- Шахрай Василь 95
- Шварц Семен (Ісаак) 97, 98
- Шліхтер Олександр 78, 121,
231
- Шмідт Отто 161, 225, 226
- Штейнберг 78
- Штернберг Борис 148
- Шубін Петро 274

Шумський Олександр 59,
76, 165, 185

Яковлев (Епштейн) Яків 17,
57, 78, 121, 130–132, 135,
189, 190, 216, 282, 289

Яковлев Володимир 185,
281, 282

Якубов А. 236, 285

Якубовська С.І. 9

Наукове видання

Геннадій Єфіменко

**Статус УСРР
та її взаємовідносини з РСФРР:
довгий 1920 рік**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 17.10.2012 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 21,33. Обл. вид. арк. 15,85.
Наклад 300 прим. Зам. 10. 2012 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.